

voltaire

«Scriind *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, Voltaire a căutat să rămână credincios adevărului, cit mai obiectiv, incercind tonul grav și plin de răspundere al unui adevărat istoric. Ironia este ținută în friu, verva apare mult domolită. Toate elementele istoriei sale se determină prin raporturile lor reciproce, căpătind sens și importanță doar în legăturile lor sesizabile, niciodată subliniate, dar urmind însăși logica vieții. Ele nu sînt aduse înaintea cititorului pentru a i se face o demonstrație, ci dovedesc numai ceea ce faptele par a dezvălui. Deși numele monarhului este prezent pe mai fiecare pagină a istoriei sale, portretul lui se schițează nu în contraste puternice de clar-obscur, ci prin nuanțe de lumină savant distribuite. Calitățile sau defectele nu apar subliniate, ci dezvăluite prin schimbarea unghiului de incidență, prin apropieri și distanțări semnificative, ceea ce dă viziunii sale o mobilitate caracteristică, desăvîrșit adaptată intențiilor artistice niciodată etalate.»

ALEXANDRU GEORGE

Vol. I-II Lei 16

editura minerva

1157

voltaire

voltaire

secolul lui ludovic
al XIV-lea

★★

cultură generală

Coperta de Ion Mincu — după o pictură de Mathieu Le Nain —
Portret de tânăr.

voltare

secolul lui ludovic al XIV-lea

★ ★

TRADUCERE ȘI NOTE
DE ALEXANDRU GEORGE

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1983
EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

1

SECOLUL LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

CAPITOLUL AL XXI-LEA

URMĂRILE INSUCCESELOR FRANȚEI ȘI ALE SPANIEI.

LUDOVIC AL XIV-LEA ÎȘI TRIMITE ÎN ZADAR
PRINCIPALUL MINISTRU PENTRU A CERE PACE.
BATALIA DE LA MALPLAQUET PIERDUTA ETC.

Bătălia de la Hochstädt îl costase pe Ludovic al XIV-lea cea mai bună armată a sa, precum și întreg teritoriul dintre Dunăre și Rhin ; pentru casa de Bavaria însemnase pierderea tuturor statelor sale. Bătălia de la Ramillies dusesese la pierderea întregii Flandre pînă la porțile orașului Lille. Deruta de la Torino îi gonise pe francezi din Italia, așa cum se întîmplase întotdeauna, în toate războaiele de la Carol cel Mare încoace. Rămăseseră ceva trupe în zona Milano și acea mică armată victorioasă sub comanda contelui de Médavi. Mai erau ocupate cîteva puncte fortificate. Ludovic al XIV-lea a propus împăratului să-i cedeze totul pentru a lăsa să se retragă aceste trupe, care se ridicau la aproape cincisprezece mii de oameni. Împăratul a acceptat această capitulare. Ducele de Savoia a fost de acord. În felul acesta, dintr-o trăsătură de condei, împăratul a devenit un stăpîn netulburat în Italia. Cucerirea regatului Neapolelui și al Siciliei i-a fost asigurată. Toate regiunile care în Italia fuseseră considerate vasale au fost tratate drept supuse. Asupra Toscanei a pus o taxă de o sută cincizeci de mii de pistoli, asupra Mantovei, patruzeci de mii, Parma,

Modena, Lucca, Genova, în ciuda libertăților lor, au fost cuprinse în aceste impuneri.

Împăratul care s-a bucurat de aceste succese nu era acel Leopold, fostul rival al lui Ludovic al XIV-lea și care, sub aparența moderației, fusese devorat, fără strălucire, de o adâncă ambiție. Era fiul său cel mai mare, Iosif, un om plin de vioiciune, de mândrie, de elan și care totuși n-a fost un războinic mai mare decât tatăl său. Dacă vreodată un împărat a părut a fi fost făcut pentru a aservi Germania și Italia, acesta a fost Iosif I. El a stăpînit dincolo de munți: l-a stors de bani pe papă: grație doar autorității sale i-a supus în 1706 pe electorii de Bavaria și de Köln oprobriului Imperiului : i-a privat de electoratul lor : le-a ținut închiși copiii și le-a luat pînă și numele. Tatăl lor n-a mai avut altceva de făcut decât să-și poarte nefericirea în Franța și în Țările de Jos. Ulterior, în 1712¹, Filip al V-lea i-a cedat întreaga Flandră spaniolă. Dacă regele ar fi rămas stăpîn pe această provincie, ar fi fost vorba de o posesiune care valora mai mult decât Bavaria și care-l scăpa de supunerea față de casa de Austria : dar nu s-a putut bucura decât de orașele Luxemburg, Namur și Charleroi ; restul rămînea învingătorilor.

Totul ajunsese să pară o amenințare la adresa lui Ludovic al XIV-lea, el care mai înainte amenințase întreaga Europă. Ducele de Savoia putea pătrunde în Franța. Anglia și Scoția se uniseră pentru a alcătui de acum înainte un sigur regat ; sau mai degrabă Scoția, devenită o provincie a Angliei, își aducea aportul la puterea fostei sale rivale. Spre sfîrșitul anului 1706 și la începutul lui 1707, toți dușmanii Franței păreau a dobîndi forțe noi, în timp ce Franța se îndrepta spre

¹ În istoria lui Reboulet, se spune că împăratul poseda această suveranitate încă din anul 1700 ; dar pe atunci nu era decât vicerege al Flandrei (n.a.).

ruină. Era atacată din toate părțile, atît pe mare cît și pe uscat. Din flotele acelea formidabile pe care le construise Ludovic al XIV-lea, abia dacă mai rămăseseră treizeci și cinci de vase. În Germania, orașul Strasbourg continua să constituie frontiera ; dar Landau fiind pierdut, lăsa expusă întreaga Alsacie. Provența se vedea amenințată de invazie atît pe uscat cît și pe mare. Pierderile din Flandra puneau în primejdie tot restul. Cu toate acestea, în ciuda atîtor dezastre, trupul Franței nu fusese încă știrbit ; și, într-un război atît de nefericit, nu pierduse încă decît ceea ce cucerise.

Ludovic al XIV-lea a făcut față pretutindeni. Deși slăbit pretutindeni, el rezista sau sărea în apărarea altora, sau continua să atace în toate părțile. Dar armatele sale au fost tot atît de puțin norocoase în Spania ca și în Italia, în Germania ca și în Flandra. Se spune că asediul Barcelonei a fost și mai prost condus decît cel al orașului Torino.

Contele de Toulouse a apărut doar pentru a-și aduce înapoi flota la Toulon. Barcelona fiind ajutată, iar asediul abandonat, armata franceză, redusă la jumătate, se retrăsese fără muniții în Navarra, un mic regat care aparținea Spaniei și al cărui nume regii noștri continuă să și-l adauge la cel de regi ai Franței, urmînd un obicei care pare mai prejos de demnitatea lor.

La aceste dezastre s-a mai adăugat unul, care a părut hotărîtor. Portughezii, împreună cu cîțiva englezi, au cucerit toate punctele fortificate în fața cărora s-au prezentat și au înaintat pînă în Estremadura spaniolă, care e alta decît cea portugheză. Erau conduși de un francez devenit pair al Angliei, milord Galloway; pe vremuri conte de Ruvigny ; în vreme ce Berwick, englez¹ și nepot

¹ *Jacques Fitz-James, duce de Berwick* (1670—1734), mareșal al Franței ; fiul natural al ducelui de York (ulterior rege al Angliei, sub numele de Iacob al II-lea), comandant militar englez, trecut mai apoi în serviciul Franței și luptînd sub

al lui Marlborough, se afla în fruntea trupelor Franței și ale Spaniei, care nu-i mai puteau opri pe biruitori.

Filip al V-lea, nesigur pe soarta sa, se afla la Pam-peluna. Carol, rivalul său, își sporea partidul propriu și armata în Catalonia : devenise stăpîn pe Aragon, pe provincia Valencia, pe Cartagina, pe o parte din provin-cia Granada. Englezii cuceriseră pentru ei Gibraltarul și îi dăduseră Minorca, Ivița și Alicante. Drumurile din alte direcții îi erau deschise pînă la Madrid. (26 iunie 1706.) Galloway a intrat în oraș fără rezistență și a făcut ca arhiducele Carol să fie proclamat rege. Un simplu detașament a făcut să fie proclamat și la Toledo.

În acel moment, totul părea pentru Filip al V-lea atît de deznădăjduit, încît mareșalul de Vauban, cel mai de seamă dintre ingineri, cel mai bun dintre cetățeni, omul mereu preocupat de proiecte, unele folositoare, altele puțin aplicabile, dar toate ieșite din comun, a propus curții franceze să-l trimită pe Filip al V-lea să dom-nească în America ; prințul a fost de acord. L-ar fi îmbarcat cu spaniolii care erau atașați de partidul său. Spania ar fi fost lăsată pradă luptelor civile. Comerțul Peru-ului și Mexicului nu s-ar mai fi făcut decît cu francezii, și, din această nenorocire abătută asupra fami-liei lui Ludovic al XIV-lea, Franța ar fi găsit un motiv de măreție. La Versailles, s-a deliberat asupra acestui proiect, numai că statornicia castilienilor și greșelile dușmanilor l-au făcut pe Filip al V-lea să-și păstreze coroana. Poporul iubea în Filip alegerea pe care o făcuse, iar în soția sa, fiica ducelui de Savoia, preocuparea ei de a se face simpatizată, o cutezanță mai presus de sexul ei și o stăruință activă în nenorocire. Se ducea ea însăși din oraș în oraș pentru a însufleți inimile, pentru a

comanda lui Luxembourg și a lui Villeroi. S-a ilustrat îndeo-sebi în Spania, în lupta de impunere a lui Filip al V-lea. A scris o serie de *Memorii*, publicate în 1778 ; cele din 1737, pe care le-a putut consulta Voltaire, fiind apocrife (n.t.).

stimula zelul și a primi darurile pe care i le aducea populația. În trei săptămîni a adus soțului ei mai mult de două sute de mii de scuzi. Nici unul dintre granzi, care juraseră credință, nu a trădat. Atunci cînd Galloway l-a proclamat la Madrid pe arhiduce, populația a strigat : *Trăiască Filip !* iar la Toledo, poporul cuprins de minie i-a gonit pe cei care-l proclamaseră pe arhiduce.

Pînă atunci, spaniolii făcuseră prea puține eforturi pentru a-și susține regele ; cînd l-au văzut doborît, au făcut eforturi prodigioase și au vădit cu acest prilej un soi de curaj contrariu celui al altor popoare care încep făcînd mari eforturi și apoi dau înapoi. E greu să dai un rege unei națiuni împotriva voinței ei. Portughezii, englezii, austriecii care se aflau în Spania au fost hărțuiți pretutindeni, au fost lipsiți de alimente, au comis greșeli aproape totdeauna inevitabile într-o țară străină și au fost învinși în lupte mărunte. (22 septembrie 1706.) În cele din urmă, la trei luni după ce părăsise în fugă Madridul, Filip al V-lea a intrat în capitală triumfător și a fost primit cu tot atîtea aclamații pe cît de rece și de ostil se arătase ea rivalului său.

Ludovic al XIV-lea și-a dublat eforturile atunci cînd a văzut că spaniolii făceau și ei eforturi ; și, în timp ce veghea la siguranța tuturor coastelor spre Ocean și spre Mediterana, plasînd în aceste locuri miliții, în timp ce avea o armată în Flandra, una în apropiere de Strasbourg, un corp în Navarra, unul în Roussillon, trimitea noi trupe mareșalului de Berwick în Castilia.

(25 aprilie 1707). Grație acestor trupe, secondate de spanioli, Berwick a cîștigat împotriva lui Galloway importanta bătălie de la Almanza. Almanza, oraș construit de mauri, se află situat la frontiera provinciei Valencia : prețul victoriei l-a constituit această frumoasă provincie. Nici Filip al V-lea, nici arhiducele nu au fost de față în timpul bătăliei ; și despre acest lucru, Peterborough, om neobișnuit în toate, a spus „că era

grozav să te bați pentru ei". Vorbele lui au fost transmise mareșalului de Tessé, iar eu le-am auzit din gura acestuia. Și a adăugat că numai sclavii luptă pentru un om și că armatele trebuiau să lupte pentru o națiune. Ducele d'Orléans, care voia să ia parte la această acțiune și care urma să comande în Spania, a sosit abia a doua zi; dar a profitat de victorie; a cucerit mai multe puncte fortificate, printre care Lerida, pe care nu izbutise s-o cucerească Marele Condé.

(22 mai 1707). Pe de altă parte, mareșalul de Villars, repus în Franța în fruntea armatei, doar pentru faptul că era nevoie de el, dregea în Germania catastrofa bătăliei de la Hochstädt. Fortase liniile de la Stollhoffen dincolo de Rhin, risipise trupele dușmane, extinsese contribuțiile pe o rază de cincizeci de leghe, pătrunsese pînă la Dunăre. Succesul acesta trecător a făcut să se poată respira la frontiera cu Germania; dar în Italia totul era pierdut. Regatul Neapolelui, lipsit de apărare și obișnuit cu schimbările de stăpîn, se afla sub jugul biruitorilor; iar papa, care nu putuse împiedica trupele germane să treacă prin teritoriul său, vedea, fără a îndrăzni să murmure, că împăratul a devenit vasalul său, în ciuda lui. E aici un mare exemplu al forței ideilor gata primite și al puterii obișnuinței, faptul că împăratul a pus stăpînire pe regatul Neapolelui fără a-l consulta pe papă, dar nu a îndrăznit să refuze omagiul.

În timp ce nepotul lui Ludovic al XIV-lea pierdea regatul Neapolelui, bunicul său era pe punctul de a pierde provinciile Provența și Dauphiné. Deja ducele de Savoia și prințul Eugeniu pătrunseseră prin trecătoarea Tendo. Frontierele acestea nu erau apărate așa cum sînt Flandra și Alsacia, permanent teatru de război, împănate de cetăți pe care primejdia le făcuse să fie ridicate. În direcția Var nu existau asemenea măsuri de precauție, nici acele puncte puternic întărite care-l opresc pe inamic și care dau răgaz armatelor să se adune. Frontiera aceasta

a fost neglijată pînă în zilele noastre, fără ca să putem invoca alt motiv decît acela că oamenii se preocupă arareori de toate lucrurile în aceeași măsură. Regele Franței vedea cu o indignare dureroasă că același duce de Savoia, care cu un an mai înainte aproape că nu mai avea capitală, precum și prințul Eugeniu, care fusese crescut la curtea franceză, erau acum pe punctul de a-i cucerii Toulonul și Marsilia.

(August 1707). Toulonul era asediat și se exercitau presiuni asupra sa : o flotă engleză, stăpînă a mării, se afla în fața portului și îl bombarda. Ceva mai multă energie, precauții și înțelegere a asediatorilor ar fi făcut ca Toulonul să cadă. Lipsită de apărare, Marsilia n-ar fi putut rezista, și era de crezut că Franța ar fi pierdut două provincii. Dar nu totdeauna se întîmplă ceea ce e de crezut. Ludovic al XIV-lea a avut timp să trimită ajutoare. De îndată ce aceste provincii au fost amenințate, au fost detașate o serie de trupe din armata mareșalului de Villars ; și au fost sacrificate avantajele dobîndite în Germania pentru a se salva o parte din Franța. Regiunea în care pătrusese inamicul este uscată, sterilă, plină de munți ; posibilitățile de aprovizionare sînt rare ; retragerea e grea. Bolile, care au decimat armata inamică, au fost și ele de partea lui Ludovic al XIV-lea. (22 august 1707.) Asediul orașului Toulon a fost ridicat și, curînd apoi, Provența a fost eliberată, iar provincia Dauphiné în afara pericolului : într-atît de rar este succesul unei invazii atunci cînd nu dispui de oameni cu care ai stabilit legături. Carol Quintul a eșuat acolo ; iar în zilele noastre trupele reginei Ungariei au făcut același lucru¹.

¹ Respectul pentru adevăr în cele mai mici amănunte ne obligă să relevăm încă o dată discursul pe care compilatorul *Memoriilor soamnei de Maintenon* îl pune în gura regelui Suediei, Carol al XII-lea, adresîndu-se lui Marlborough : „Dacă Toulonul e cucerit, am să mă duc să-l recuceresc“. În momentul asediului, generalul englez nu se afla pe lîngă regele Suediei. L-a văzut la Alt-Ranstadt,

Și totuși, această năvală, care i-a costat mult pe aliați, nu i-a costat mai puțin pe francezi : ea a provocat distrugerea unei mari întinderi de teren și a divizat forțele francezilor.

Europa nu se aștepta ca într-un moment de epuizare, cînd Franța considera un mare succes faptul că a scăpat de la o invazie, Ludovic al XIV-lea să aibă atîta măreție și atîtea resurse încît să încerce el însuși o invazie în Marea Britanie, în ciuda gravei scăderi a forței maritime și a flotelor englezilor care împînzeau marea. Proiectul acesta a fost propus de scoțienii atașați de fiul lui Iacob al II-lea. Succesul rămînea îndoielnic ; dar Ludovic al XIV-lea s-a gîndit la o glorie sigură doar prin acțiunea în sine. El însuși a afirmat că acest motiv l-a determinat în aceeași măsură ca și interesul politic.

A muta războiul în Marea Britanie într-un moment în care povara lui apăsa atît de greu în atîtea alte locuri și a încerca să restabilească cel puțin pe tronul Scoției pe fiul lui Iacob al II-lea, într-un moment în care abia putea fi menținut Filip al V-lea pe tronul Spaniei, era o idee măreață și care, la urma urmelor, nu era chiar lipsită de verosimilitate.

Dintre scoțieni, toți cei care nu se vînduseră curții de la Londra se văitau de faptul că se aflau sub dependența englezilor. Dorința lor secretă mergea în unanimitate spre descendentul vechilor lor regi, gonit încă din leagăn de pe tronul Angliei, al Scoției și al Irlandei și căruia i se contestase pînă și nașterea. I s-a promis că va găsi treizeci de mii de oameni gata înarmați, care vor

în aprilie 1707 ; or, asediul orașului Toulon a fost ridicat în luna august. Dealtminteri, Carol al XII-lea nici nu s-a amestecat vreodată în acest război ; el a refuzat totdeauna să-i primească pe francezii ce i-au fost trimiși. În *Memoriile doamnei de Maintenon* nu se găsesc decît discursuri care nu au fost ținute și care nici nu puteau fi : și putem considera această carte un roman prost mistuit (n.a.).

lupta pentru el, în cazul că ar fi în stare să debarce în apropiere de Edimburg cu oarecare ajutoare din partea Franței.

Ludovic al XIV-lea, care în momentele de prosperitate din trecut făcuse atâtea eforturi în favoarea tatălui, a făcut în egală măsură și pentru fiu, chiar în clipele când lucrurile nu-i mergeau bine. Opt vase de război, șaptezeci de vase de transport au fost pregătite la Dunkerque (martie 1708). Șase mii de oameni au fost imbarcați. Contele de Gacé, ulterior mareșal de Matignon, comanda trupele. Cavalerul de Forbin Janson, unul dintre cei mai mari oameni de mare, conducea flota. Împrejurările păreau favorabile : în Scoția nu existau decât trei mii de oameni de trupe regulate. Anglia era golită de oameni. Soldații ei erau ocupați în Flandra, sub comanda ducelui de Marlborough. Numai că armata franceză trebuia să ajungă în Scoția ; și englezii aveau pe mare o flotă de aproape cincizeci de vase de război. Acțiunea aceasta a fost într-un totu asemănătoare cu aceea pe care am văzut-o noi în 1744, în favoarea nepotului lui Iacob al II-lea. A fost prevăzută de englezi. O serie de nepotriviri au făcut-o să nu se desfășoare cum trebuia. Ba ministerul de la Londra a avut chiar răgazul de a aduce din Flandra douăsprezece batalioane. La Edimburg au fost arestați oamenii cei mai suspecti. În cele din urmă, pretendentul ajungînd în dreptul coastelor Scoției și nevăzînd semnalele convenite, tot ceea ce a putut face cavalerul de Forbin a fost să-l aducă înapoi la Dunkerque. A salvat flota ; dar toate roadele expediției au fost pierdute. Doar Matignon a cîștigat de pe urma ei. Deschizînd în plină mare ordinele curții, a descoperit în ele diploma de mareșal al Franței ; recompensă pentru ceea ce ar fi vrut dar n-a putut face.

Unii istorici¹ au presupus că regina Ana ar fi fost înțeleasă cu fratele ei. E o prea mare naivitate să ne închipuim că regina și-a invitat rivalul să vină s-o detroneze. Au fost confundate momentele : s-a crezut că regina Ana l-a favorizat atunci, pentru că, după aceea, ea l-a considerat în secret propriul ei urmaș. Dar cine ar dori vreodată să fie izgonit de propriul său succesor ?

În timp ce treburile Franței mergeau pe zi ce trecea din ce în ce mai prost, regele și-a închipuit că făcându-l să apară pe ducele de Burgundia, nepotul său, în fruntea armatelor din Flandra, prezența moștenitorului prezumtiv al coroanei va reînsufleți spiritul de emulație, care începuse în prea mare măsură să se piardă. Prințul acesta, care poseda o inteligență fermă și îndrăzneată, era un spirit evlavios, drept și înclinat spre filosofie. Era făcut să comande unor înțelepți. Elev al lui Fénelon, arhiepiscop de Cambrai, prințului îi plăceau îndatoririle sale : îi iubea pe oameni ; voia să-i facă fericiți. Priceput în arta războiului, el considera această artă mai degrabă drept un flagel al omenirii și drept o nefericită necesitate, decît drept un adevărat izvor de glorie. Prințul acesta filosof a fost opus lui Marlborough : ca ajutor i-a fost dat ducele de Vendôme. S-a întîmplat ceea ce survine prea adeseori : marele comandant de oști nu a fost ascultat îndeajuns, iar consiliul prințului nu s-a sinchisit de multe ori de dreptatea generalului. S-au format două

¹ Printre alții, Reboulet, la pagina 233 a volumului VIII. El își întemeiază bănuiala pe cele ale cavalerului de Forbin. Cel care a publicat atîtea minciuni, sub titlul *Memoriile doamnei de Maintenon*, și care a pus să se tipărească la Frankfurt, în 1752, o ediție frauduloasă a *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* întreabă, într-o notă, cine anume sînt istoricii care au pretins că regina Ana era înțeleasă cu fratele ei. E o fantomă, afirmă el. Dar de aici se vede clar că nu e cîtuși de puțin vorba de o fantomă, și că autorul *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* nu susținuse nimic decît cu dovada la mînă : nu ne e îngăduit să scriem altminteri istoria (n.a.).

partide, în timp ce în armata aliaților nu exista decât unul, cel al cauzei comune. Prințul Eugeniu se afla în acel moment pe Rhin ; dar ori de câte ori s-a aflat alături de Marlborough, au fost totdeauna de aceeași părere.

Ducele de Burgundia dispunea de forțe superioare : Franța, pe care Europa o credea sleită de puteri, îi furnizase o armată de o sută de mii de oameni, iar aliații nu aveau decât optzeci de mii. Se mai adăuga avantajul negocierilor într-o țară care fusese atîta timp spaniolă, istovită de prezența garnizoanelor olandeze, și în care mulți cetățeni inclinau în favoarea lui Filip al V-lea. Anumite înțelegeri i-au deschis porțile orașelor Gand și Ypres : numai că manevrele militare au făcut să se irosească roadele manoperelor politice. Sciziunea care provoca nesiguranță în consiliile de război a făcut ca inițial armata să se îndrepte spre Dandre, pentru ca, două ore mai târziu, s-o ia spre Escaut, în direcția Oudenarde : în felul acesta s-a pierdut timp. Acolo i-au găsit pe prințul Eugeniu și pe Marlborough care nu și-l pierdeau pe al lor și care erau uniți. (11 iulie 1708). Armata franceză s-a retras în derută spre Oudenarde : nu a fost o bătălie mare, ci o funestă retragere. Greșeli s-au adăugat peste greșeli. Regimentele mergeau care încotro puteau, fără a primi nici un ordin. Ba chiar patru mii de oameni au fost capturați pe drum de către armata inamică, la cîteva mile de cîmpul de bătaie.

Armata, descurajată, s-a retras fără ordin în direcția Gand, în direcția Tournai și Ypres și l-a lăsat în liniște pe prințul Eugeniu, stăpîn pe teren, să asedieze orașul Lille, cu o armată mai puțin numeroasă.

A asedia un oraș atît de mare și de bine fortificat precum Lille, fără să fii stăpîn pe Gand, fără să poți să te aprovizionezi decât din Olanda, pe o șosea îngustă, cu riscul de a fi surprins în orice clipă, iată un fapt pe care Europa l-a numit o acțiune temerară, dar pe care dezbinarea și spiritul de incertitudine care domneau în armata

franceză l-au făcut scuzabil, pentru ca, în cele din urmă, succesul să-l justifice. Marile lor convoaie, care ar fi putut fi capturate, n-au fost capturate. Trupele care le escortau, și care trebuiau să fie înfrinte de niște trupe mai numeroase, au ieșit învingătoare. Armata ducelui de Burgundia, care ar fi putut ataca retransamentele armatei inamice, încă neterminate, nu le-a atacat. (23 octombrie 1708.) Lille a fost cucerit, spre marea surprindere a întregii Europe, care-l considera mai degrabă pe ducele de Burgundia în stare să-i asedieze pe prințul Eugeniu și pe Marlborough, decât pe acești doi generali să asedieze orașul Lille. Mareșalul de Boufflers l-a apărat în decurs de aproape patru luni.

Locuitorii se obișnuiseră așa de mult cu bubuitul tunului și cu toate ororile care urmează unui asediu, încît în oraș se dădeau spectacole tot atît de frecvente ca în timp de pace, și o bombă căzînd în apropierea unei săli de comedie nu a întrerupt cîtuși de puțin reprezentația.

Mareșalul de Boufflers pusese o ordine atît de deplină în toate, încît locuitorii marelui oraș stăteau liniștiți, încrezători în eforturile sale. Felul în care a apărat orașul l-a făcut să cîștige stima dușmanilor, inima cetățenilor și recompensele regelui. Istoricii, sau mai degrabă scriitorii din Olanda, care s-au prefăcut că-l blamează, ar fi trebuit să-și amintească faptul că atunci cînd contrazici opinia publică, trebuie să fi fost martor, și martor inteligent, sau să dovedești ceea ce susții¹.

¹ Așa este istoria pe care un librar, cu numele de Van Duren, a cerut să fie scrisă de către iezuitul La Motte, refugiat în Olanda sub numele de La Hode, continuată de La Martinière; totul dat drept niște prețioase Memorii ale unui conte de... secretar de stat. *Memoriile doamnei de Maintenon*, și mai pline de minciuni, afirmă, în vol. IV, p. 149, că asediatorii aruncau în oraș bilete concepute în acești termeni: „Francezi, fiți liniștiți, femeia Maintenon nu va fi regina voastră; nu vom ridica asediul. S-a crezut — adaugă el — că Ludovic, în culmea bucuriei pe care

În tot acest timp, armata care privise cum este asediat orașul Lille se destrăma încetul cu încetul; ea lăsa să fie capturate orașele Gand, Bruges precum și toate posturile sale, unul după altul. Puține campanii au fost așa de nefaste. Ofițerii de pe lângă ducele de Vendôme au reproșat toate aceste greșeli ducelui de Burgundia, iar consiliul acestuia a aruncat totul în seama ducelui de Vendôme. Din cauza nenorocirilor, spiritele se înăcriseră. Un om din anturajul ducelui de Burgundia¹ i-a spus într-o zi ducelui de Vendôme: „Iată ce înseamnă să nu te duci niciodată la slujba religioasă; vedeți astfel ce nenorociri ne-au lovit.“ „Îți închipui dumneata, i-a răspuns ducele de Vendôme, că Marlborough se duce mai des decât mine?“ Succesele rapide ale aliaților umpleau de bucurie inima împăratului Iosif. Despotismul înăuntrul Imperiului, stăpîn pe Landau, el vedea aproape deschisă calea spre Paris după cucerirea orașului Lille. Ba chiar o trupă olandeză a avut îndrăzneala de a pătrunde de la Courtrai pînă în apropiere de Versailles și a răpit pe podul de la Sèvres pe primul scutier al regelui, crezînd că pune mîna pe persoana Delfinului, pe tatăl ducelui de Burgundia². Teroarea pusese stăpînire pe Paris.

i-o dădea certitudinea unei victorii neașteptate, i-a oferit sau i-a promis tronul doamnei de Maintenon.“ Cum se poate oare ca cineva, în culmea nerușinării, să scrie pe hîrtie aceste informații și discursuri triviale? Cum a putut oare acest smintit să împingă obrăznicia pînă la a spune că ducele de Burgundia l-a trădat pe rege, bunicul său, și l-a lăsat pe prințul Eugeniu să cucerească orașul Lille, de teamă ca doamna de Maintenon să nu fie proclamată regină? (n.a.)

¹ Marchizul de O. (n.a.).

² Această lovitură îndrăzneată a fost efectuată de cîțiva ofițeri aflați în serviciul Olandei. Aproape toți erau francezi pe care fatala revocare a edictului de la Nantes îi silise să-și aleagă o nouă patrie: au luat trăsura marchizului de Beringhen drept cea a Delfinului, pentru că purta ecusonul Franței. După ce l-au răpit, l-au suit pe un cal; dar, cum era un om bătrîn și infirm,

Împăratul spera măcar să-l poată instala pe fratele său Carol în Spania, în aceeași măsură în care Ludovic al XIV-lea spera să-l mențină acolo pe nepotul său. Succesiunea aceasta, pe care spaniolii voiseră s-o facă indivizibilă, era deja împărțită între trei capete încoronate. Împăratul luase pentru sine Lombardia și regatul Neapolelui. Carol, fratele său, continua să dețină Catalonia și o parte din Aragon. În acel moment, împăratul l-a silit pe papa Clement al XI-lea să-l recunoască pe arhiduce drept rege al Spaniei. Acest papă, despre care se spunea că semăna cu Sfântul Petru, pentru că afirma un lucru, apoi nega, se căia, și plîngea, îl recunoscuse dintotdeauna pe Filip al V-lea, după exemplul predecesorului său ; era atașat de casa de Bourbon. Împăratul l-a pedepsit, declarînd dependente de Imperiu multe fiefuri care depinseseră pînă atunci de papă, dar îndeosebi Parma și Florența, devastînd și unele teritorii eclesiastice și capturînd orașul Comacchio.

Pe vremuri, un papă l-ar fi excomunicat pe orice împărat care și-ar fi disputat cu el cel mai mic drept ; iar excomunicarea aceasta l-ar fi făcut pe împărat să-și piardă tronul : dar, puterea cheilor fiind redusă cam la atît cît ar fi trebuit să fie, Clement al XI-lea, încurajat de Franța, a îndrăznit o clipă să se slujească de puterea spadei. A strîns o armată, dar foarte curînd s-a căit, deoarece a văzut că locuitorii Romei, sub un guvern pur sacerdotal, nu erau făcuți să mînuiască spada. A dezarmat, a lăsat orașul Comacchio în posesia împăratului ; a consimțit să scrie arhiducelui : *Preascumpului nostru fiu, rege catolic în Spania*. O flotă engleză apărută în

au avut politetea de a-i căuta chiar ei pe drum o diligență. Aceasta le-a luat timp. Pajii regelui s-au luat după ei și primul scutier a fost eliberat ; și cei care-l făcuseră prizonier au fost la rîndul lor făcuți prizonieri ; cîteva minute mai tîrziu, l-ar fi capturat pe Delfin, care venea de la Beringhen doar cu un om de pază (n.a.).

Mediterana, precum și trupele germane pe teritoriile sale, l-au silit curînd să scrie : *Preascumpului nostru fiu, regele Spaniilor*. Acest sufragiu al papei, care nu privea cîtuși de puțin Imperiul Germaniei, a exercitat o oarecare putere asupra poporului spaniol, care fusese făcut să creadă că arhiducele nu era demn să domnească pentru că era protejat de ereticii care puseseră stăpînire pe Gibraltar.

(August 1708). În afara continentului, monarhiei spaniole îi rămăsese insula Sardiniei împreună cu cea a Siciliei. O flotă engleză a dat Sardinia împăratului Iosif ; căci englezii voiau ca fratele acestuia, arhiducele, să nu aibă în stăpînire decît Spania. Armele lor făceau pe atunci tratatele de partaj. Ei rezervau cucerirea Siciliei altui moment, și preferau să-și utilizeze corăbiile la descoperirea galioanelor care veneau din America și pe care le capturau din cînd în cînd în loc să dea împăratului noi teritorii.

Franța era tot atît de umilită ca și Roma și într-un pericol și mai mare ; resursele se epuizau ; creditul era distrus ; populația care-și idolatrizase regele în vremurile lui de prosperitate murmură împotriva lui Ludovic al XIV-lea în nenorocire.

Partizanii¹, cărora ministerul le vînduse națiunea pentru ceva bani peșin, în momentele de nevoie pre-sante, se îngrășau din nenorocirea publică și insultau această nenorocire prin luxul lor. Ceea ce împrumutaseră fusese cheltuit. Fără inițiativa îndrăzneată a cîtorva negustori, și îndeosebi a celor din Saint-Malo, care s-au dus în Peru și au adus de acolo treizeci de milioane, din care jumătate au împrumutat-o statului, Ludovic al XIV-lea n-ar fi avut cu ce să-și plătească trupele. Războiul ruina Franța, și negustorii au salvat-o. Același lucru s-a petrecut în Spania. Galioanele care nu au

¹ Financieri care ridicau impozitele *en parti*, adică după oferta și acceptarea unei sume din partea contribuabilului (n.t.).

fost capturate de englezi au servit la apărarea lui Filip. Numai că soluția aceasta, bună pentru câteva luni, nu a făcut ca recrutarea soldaților să fie mai ușoară. Chamillard, numit în fruntea ministerului de finanțe și de război, și-a dat demisia în 1708 de la finanțe, lăsându-le într-o dezordine pe care nimeni n-a mai putut s-o remedieze în timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea; iar în 1709 a părăsit și ministerul de război, devenit nu mai puțin dificil decât celălalt. I s-au reproșat multe greșeli. Publicul, cu atât mai sever cu cât suferea mai mult, nu stătea să se gîndească la faptul că sînt vremuri nenorocite în care greșelile devin inevitabile¹. Voisin, care a condus după el afacerile militare, precum și Desmarets, care a administrat finanțele, n-au putut nici să alcătuiască planuri de război mai fericite și nici să restabilească creditul distrus.

(1709). Iarna aspră a anului 1709 a dus la disperare populația. Măslinii, care, în sudul Franței constituie o mare bogăție, au pierit. Aproape toți arborii fructiferi au degerat. Speranța într-o recoltă s-a spulberat. Magaziile erau aproape goale. Grînele care ar fi putut fi aduse cu mari cheltuieli din Orient prin Echelles și din Africa erau în primejdie de a fi capturate de flotele inamice, cărora aproape că nu li se putea opune nici un vas de război. Flagelul acestei ierni a fost general în Europa; numai că inamicii aveau mai multe resurse. Îndeosebi olandezii, care multă vreme se ocupaseră cu aprovizionarea națiunilor, aveau destule depozite pentru a face ca armatele înfloritoare ale aliaților să fie îndestulate, în timp ce trupele Franței, diminuate și descurajate, păreau că vor pieri de mizerie.

¹ Istoria ex-iezuitului La Motte, redactată de La Martinière, afirmă că ministrul Chamillard ar fi fost destituit de la finanțe în 1703 și că, la cererea publicului, a fost numit acolo mareșalul d'Harcourt. Greșelile acestui istoric sînt nenumărate (n.a.).

Regele a vîndut veselă de aur pentru patru sute de mii de franci. Cei mai mari seniori și-au trimis vesela lor la monetărie. Timp de cîteva luni, la Paris nu s-a mîncat decît pîine neagră. Mai multe familii, chiar și la Versailles, s-au hrănit cu pîine de ovăz. Doamna de Maintenon a dat exemplu în acest sens.

Ludovic al XIV-lea, care făcuse pînă atunci unele propuneri de pace, nu a ezitat, în împrejurările acestea nefericite, să o ceară acelorași olandezi pe care pe vremuri îi maltratase el însuși atît de crunt.

De la moartea regelui Wilhelm, Statele Generale nu mai aveau un *stathouder*, iar magistrații olandezi, care începuseră să-și intituleze familiile *familii de patricieni*, erau tot atîția regi. Cei patru comisari olandezi delegați în armată îi tratau cu insolență pe cei treizeci de principii ai Germaniei aflați în solda lor. *Aduceți-l pe Holstein încoace*, spuneau ei ; *spuneți-i lui Hessa să vină să stea de vorbă cu noi*¹. Iată cum ajunseseră să se exprime niște negustori care, cu toată simplitatea vestmintelor lor și a frugalității cu care luau masa, se delectau călcînd în picioare deopotrivă orgoliul germanilor, pe care-i aveau în slujbă, și mîndria unui mare rege, pe vremuri biruitor.

În 1665 i-am văzut vînzînd pe nimica toată alianța cu Ludovic al XIV-lea ; i-am văzut înfruntînd nenorocirile abătute asupra lor în 1672 și reparîndu-le cu un curaj neobosit ; și atunci au vrut să tragă foloase de pe urma succeselor lor. Erau foarte departe de a se mulțumi să arate oamenilor, prin simple demonstrații de superioritate, că numai puterea constituie adevărata măreție : voiau ca statele lor să aibă suveranitatea asupra a zece orașe din Flandra, între altele asupra orașului Lille, care

¹ Autorul cunoaște aceste lucruri de la douăzeci de persoane care îi auziseră vorbind așa la Lille, după cucerirea acestui oraș. Și totuși, s-ar putea ca expresiile acestea să fie mai puțin efectul unui orgoliu grosolan și mai mult al unui stil laconic, folosit în armate (n.a.).

se afla în miinile lor, și asupra orașului Tournai, care nu se afla încă. În felul acesta, olandezii pretindeau să dobândească roadele războiului nu numai pe seama Franței, ci și pe seama Austriei, pentru care luptau, așa cum, pe vremuri, venețienii își sporiseră teritoriile lor pe seama vecinilor. Spiritul republican este, în fond, tot atât de ambițios ca și cel monarhic.

Acest lucru a apărut clar câteva luni mai târziu ; căci atunci când fantasma acestor negocieri a dispărut, atunci când armatele aliaților au reînceput să aibă succese, ducele de Marlborough, mai stăpîn în Anglia decît propria sa suverană și cîștigat de partea Olandei, a făcut să se încheie cu Statele Generale acel celebru tratat al barierei, din 1709, prin care acestea urmau să rămînă stăpîne pe toate orașele de graniță pe care le-ar fi cucerit în detrimentul Franței, să posede garnizoane în douăzeci de puncte fortificate ale Flandrei, în detrimentul acestei țări, în Huy, în Liège și în Bonn și să dobândească întreaga suveranitate asupra provinciei Gueldre de Sus. Olandezii ar fi devenit de fapt suverani asupra celor șaptesprezece provincii ale Țărilor de Jos ; ar fi dominat în Liège și în Köln. În felul acesta, ar fi vrut să-și sporească teritoriile pe înseși ruinele aliaților lor. Tocmai își făceau aceste proiecte ambițioase, în momentul în care regele l-a trimis pe președintele Rouillé pentru a încerca să trateze cu ei.

Negociatorul acesta a început prin a-i vedea la Anvers pe doi magistrați din Amsterdam, Bruys și Vanderdussen, care i-au vorbit ca niște învingători și care, față de trimisul celui mai mîndru dintre regi, s-au purtat cu aceeași insolență cu care fuseseră tratați ei în 1672. Apoi, un timp, s-au făcut că vor să negocieze cu el, într-unul din satele acelea pe care unul din generalii lui Ludovic al XIV-lea îl trecuse prin foc și sabie. După ce și-au bătut joc de el mai mult timp, i-au declarat că trebuia ca regele Franței să-l silească pe regele Spaniei, nepotul

său, să se dea jos de pe tron fără nici o despăgubire ; ca electorul Bavariei, Francisc-Maria, precum și fratele acestuia, electorul de Köln, să ceară iertare, altfel soarta armelor va decide tratatele.

Depeșele desperate ale președintelui de Rouillé au sosit la consiliu una după alta, într-un moment de maximă mizerie, când regatul ajunsese în cele mai nenorocite vremuri. Iarna lui 1709 lăsase cele mai îngrozitoare urme ; poporul murea de foame. Trupele nu mai erau plătite ; mizeria se întindea pretutindeni. Plîngerile și spaima publicului sporeau și mai mult răul.

Consiliul era alcătuit din Delfin, din ducele de Burgundia, fiul său, din cancelarul Franței, Pontchartrain, din ducele de Beauvilliers, din marchizul de Torcy¹, din secretarul pentru război, Chamillard, și din controlorul general, Desmarets. Ducele de Beauvilliers a prezentat un tablou atît de impresionant al stării în care ajunsese Franța, încît ducele de Burgundia a izbucnit în lacrimi și întreg consiliul a făcut același lucru. Cancelarul a încheiat cerînd să se facă pace indiferent cu ce preț. Miniștrii de război și de finanțe au mărturisit că nu mai aveau nici un fel de resurse. „Ar fi greu de descris o scenă atît de tristă, spune marchizul de Torcy, chiar dacă ne-ar fi îngăduit să dezvăluim secretul a ceea ce ea a avut mai emoționant“. Secretul acesta nu era altul decît lacrimile care au curs.

În mijlocul acestei crize, marchizul de Torcy a propus să se ducă el însuși și să împartă umilințele pe care regele le avea de suportat în persoana președintelui Rouillé : dar cum oare putea spera cineva să obțină ceea

¹ Jean-Baptiste Colbert, marchiz de Torcy (1660—1746), fiul lui Colbert de Croissy și nepot de frate al marelui Colbert. A ocupat diferite funcții, ajungînd și consilier de stat ; a fost însărcinat cu diverse misiuni diplomatice, culminînd cu tratativele pentru pacea de la Utrecht. A lăsat o serie de importante *Memorii* (n.t.).

ce învingătorii refuzaseră prima dată ? Nimeni nu se putea aștepta decît la niște condiții și mai dure.

Aliații începuseră deja campania. Torcy s-a dus sub un nume de împrumut pînă în orașul Haga (22 mai 1709). Marele cancelar Heinsius¹ a fost foarte surprins cînd i s-a anunțat că acela care era socotit de străini principalul ministru al Franței se află în anticamera sa. Heinsius fusese pe vremuri trimis în Franța de regele Wilhelm, pentru a discuta despre drepturile acestuia asupra principatului de Orania. Se adresase lui Louvois, secretar de stat, avînd sub el departamentul Dauphiné, la frontiera căruia e situată Orania. Ministrul lui Wilhelm a vorbit cu însuflețire nu numai pentru stăpînul său, ci și pentru reformații din Orania. Putem oare crede că Louvois i-ar fi răspuns *că va pune să fie trimis la Bastilia*?² Un asemenea mod de a vorbi ar fi părut odios chiar dacă ar fi fost întrebuițat față de un supus ; întrebuițat față de un ministru străin, era o insultă nerușinată la adresa dreptului națiunilor. Să ne gîndim dacă a lăsat sau nu impresii profunde în sufletul magistratului unui popor liber.

Arareori întîlnim vreun exemplu de asemenea orgoliu urmat de atîtea umilințe. Marchizul de Torcy, care se rugase la Haga în numele lui Ludovic al XIV-lea, s-a adresat prințului Eugeniu și ducelui de Marlborough, după ce își pierduse vremea cu Heinsius. Toți trei voiau continuarea războiului. Prințul găsea în război un prilej pentru măreția și răzbușnarea sa personală ; ducele, gloria și o avere imensă pe care o iubea deopotrivă ; cel

¹ Anton Heinsius (1641—1720), mare pensionar al Olandei. A fost însărcinat cu misiuni diplomatice pe lîngă Ludovic al XIV-lea, devenind un înverșunat dușman al acestuia, ceea ce l-a făcut să refuze tratativele de pace în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei și să continue războiul, în ciuda gravei sleiri a puterilor țării (n.t.).

² A se vedea *Memoriile lui Torcy*, vol. III, p. 2 ; ele au confirmat tot ceea ce susținem noi aici (n.a.).

de al treilea, guvernat de ceilalți doi, se considera un spartan care-l umilea pe un rege al Persiei. Ei au propus nu o pace, ci un răgaz ; iar în decursul acestui răgaz, o satisfacție deplină pentru toți aliații lor, și nici una pentru aliații regelui ; cu condiția ca regele să se unească cu dușmanii săi pentru a-și goni din Spania, în răstimp de două luni, pe propriul său nepot, iar, pentru a le da asigurări, să cedeze olandezilor două orașe din Flandra, să restituie orașele Strasbourg și Brisach și să renunțe la suveranitatea asupra Alsaciei. Pe vremuri, când refuza prințului Eugeniu comanda unui regiment, când în Anglia Churchill nu era încă nici colonel, iar numele lui Heinsius abia îi era cunoscut, Ludovic al XIV-lea nu s-ar fi așteptat ca, într-o bună zi, acești trei oameni să-i impună asemenea legi. În zadar a vrut Torcy să-l ispitească pe Marlborough oferindu-i patru milioane : ducele, care iubea gloria în egală măsură ca și banii, și care, grație cîștigurilor imense pe care le realizase de pe urma izbînzilor sale, era mai presus de patru milioane, i-a lăsat ministrului Franței durerea unei propuneri rușinoase și inutile. Torcy raportă regelui ordinele dușmanilor săi. Atunci, Ludovic al XIV-lea a făcut ceea ce nu mai făcuse niciodată cu supușii săi. S-a justificat în fața lor ; a adresat guvernatorilor provinciilor, comunităților orașelor, o scrisoare-circulară, prin care, încunoștiințînd populația de povara pe care era obligat să o facă să o suporte, căuta să-i trezească indignarea, sentimentul onoarei, ba chiar și mila¹. Oamenii politici au ajuns să afirme că Torcy se dusesese să se umilească la Haga doar pentru a-i pune pe inamici într-o situație dezavantajoasă,

¹ Autorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* afirmă, la paginile 92 și 93 ale volumului V, că : „ducele de Marlborough și prințul Eugeniu l-au cîștigat de partea lor pe Heinsius“, ca și cum Heinsius ar fi avut nevoie să fie cîștigat. El pune în gura lui Ludovic al XIV-lea, în locul acelor frumoase fraze rostite în plin consiliu, următoarele cuvinte vulgare și plate : *Dacă-i așa, așa să fie.*

pentru a-l justifica pe Ludovic al XIV-lea în ochii Europei și pentru a-i însufleți pe francezi prin resentimentul față de insulta adusă prin persoana sa națiunii ; numai că, în realitate, se dusesse doar pentru a cere pace. Ba chiar președintele Rouillé a mai fost lăsat câteva zile la Haga pentru a încerca să obțină condiții ceva mai ușoare : și drept singur răspuns, Statele i-au ordonat lui Rouillé să plece în douăzeci și patru de ore.

Ludovic al XIV-lea, căruia i s-au transmis aceste cuvinte dure, a afirmat în plin consiliu : „Din moment ce trebuie să ducem războiul, prefer să-l duc împotriva dușmanilor mei decât împotriva copiilor mei“. S-a pregătit așadar să-și încerce încă o dată norocul în Flandra. Foametea care pustia satele a constituit o sursă pentru război. Cei cărora le lipsea pâinea au devenit soldați. Multe ogoare au rămas nelucrate ; dar s-a obținut o armată. Mareșalul de Villars, care fusese trimis cu un an înainte în Savoia pentru a comanda niște trupe cărora a știut să le reinvie ardoarea și care obținuse unele mici succese, a fost rechemat în Flandra ca omul în care statul își punea speranțele.

Marlborough cucerise deja orașul Tournai (29 iulie 1709), al cărui asediu fusese acoperit de prințul Eugeniu. Cei doi generali se și îndreptau în direcția orașului Mons, pentru a-l împresura. Mareșalul de Villars a înaintat cu scopul de a-i împiedica de la aceasta. Îl avea cu el pe mareșalul de Boufflers, mai vîrstnic decât el, dar care ceruse să servească sub ordinele lui Villars. Boufflers îl iubea cu adevărat pe rege și își iubea patria. Cu ocazia aceasta, el a dovedit că într-un stat monarhic și îndeosebi sub un bun stăpîn, virtuțile există. Tot atîtea

Il citează pe autorul *Secolului lui Ludovic al XIV-lea*, și îi reproșează de a fi afirmat că „Ludovic al XIV-lea a pus să se afișeze circulara sa pe toate străzile Parisului.“ Am confruntat toate edițiile *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* ; nu există nici un cuvînt din ceea ce afirmă acest om, nici chiar în ediția clandestină pe care a făcut-o să apară la Frankfurt în 1752 (n.a.).

ca într-o republică, desigur, cu mai puțin entuziasm poate, dar cu mai multă așa-numită onoare¹.

De îndată ce francezii au înaintat cu scopul de a se opune împresurării orașului Mons, aliații i-au și atacat în apropiere de pădurea Blangies și de satul Malplaquet.

Armata aliaților era de aproximativ optzeci de mii de luptători, iar cea a mareșalului de Villars de vreo șazeci de mii. Francezii duceau cu ei optzeci de tunuri, iar aliații o sută patruzeci. Ducele de Marlborough comanda aripa dreaptă unde se aflau englezii precum și trupele germane din solda Angliei. Prințul Eugeniu se afla în centru, Tilli și un conte de Nassau în stînga, împreună cu olandezii.

(11 septembrie 1709). Mareșalul de Villars a luat comanda aripii stîngi și a lăsat dreapta mareșalului de Boufflers. Își retransase armata sa în grabă, manevră probabil potrivită cu niște trupe inferioare ca număr, multă vreme învinse, care erau alcătuite pe jumătate din noi recruți, și potrivită și cu situația Franței, pe care o înfrîngere deplină ar fi adus-o într-o situație disperată. Unii istorici l-au blamat pe general pentru felul în care și-a dispus armata. *Trebuia, afirmă ei, să efectueze o largă deschidere, în loc să o lase în fața lui. Nu*

¹ Pasajul acesta merită să fie clarificat. Celebrul autor al *Spiritului legilor* [Montesquieu] afirmă că onoarea este principiul guvernărilor monarhice, iar virtutea cel al guvernărilor republicane.

E vorba aici de niște idei vagi și confuze, care au fost atacate tot într-un mod vag, pentru că arareori se convine asupra valorii termenilor, arareori se cade de acord. Onoarea e dorința de a fi onorat, de a fi stimat : de aici vine obișnuința de a nu face nimic de care ai putea roși. Virtutea e îndeplinirea datoriilor, independent de dorința de a fi stimat ; de aici vine faptul că onoarea e ceva obișnuit, virtutea ceva rar.

Principiul unei monarhii sau al unei republici nu e nici onoarea nici virtutea. O monarhie este bazată pe puterea unuia singur ; o republică este întemeiată pe puterea pe care o au mai mulți de a pune stavilă puterii unuia singur. Majoritatea me-

cumva cei care judecă astfel, din camera lor de lucru ce se întâmplă pe un câmp de bătaie, sînt prea pricepuți.

Toată ceea ce știu e că mareșalul însuși a spus că soldații care primiseră piine, după ce aceasta le lipsise o zi întreagă, au aruncat o parte din ea pentru a alerga mai ușor în timpul bătăliei. De mai multe secole, puține bătălii au fost mai îndîrjite și mai lungi, nici una mai singeroasă. Nu voi spune despre această bătălie decît ceea ce a recunoscut toată lumea. Stînga inamicului, în care luptau olandezii, a fost aproape în întregime distrusă, ba chiar a fost urmărită cu baionetele montate în virful puștilor. La dreapta, Marlborough făcea și susținea cele mai mari eforturi. Mareșalul de Villars și-a deplasat puțin centrul pentru a se opune lui Marlborough și chiar

narhiilor au fost întemeiate de conducători de armate, republicile de către cetățeni adunați laolaltă. Onoarea e comună tuturor oamenilor, iar virtutea e rară în orice guvernare. Amorul propriu al oricărui membru al unei republici veghează asupra amorului propriu al celorlalți; vrînd fiecare să fie stăpîn, nu e nici unul; ambiția fiecărei persoane particulare constituie o frînă publică, iar egalitatea domnește.

Într-o monarhie consolidată, ambiția nu se poate înălța decît plăcînd stăpînului, sau celor care guvernează sub ordinele stăpînului. În aceste prime resorturi nu există nici onoare nici virtute, de o parte sau de alta; nu există decît interes. În orice țară, virtutea este rodul educației și al caracterului. În *Spiritul legilor* se spune că într-o republică e nevoie de mai multă virtute: într-un anume sens, e tocmai dimpotrivă: la o curte e nevoie de mai multă virtute pentru a rezista atîtor seducții. Ducele de Montausier, ducele de Beauvilliers erau niște oameni de o virtute extrem de austeră. Mareșalul de Villeroy unea un mod de a se purta mai blînd cu o probitate nu mai puțin incorruptibilă. Marchizul de Torcy a fost unul dintre oamenii cei mai cinstiți din Europa, într-un loc în care politica îngăduie slăbirea moralei. Controlorii generali Le Pelletier și Chamillard au trecut drept niște oameni mai mult virtuoși decît pricepuți.

Trebuie recunoscut că în cursul acestui război nefericit, Ludovic al XIV-lea a fost înconjurat aproape numai de oameni ireproșabili; e o observație foarte adevărată și foarte importantă într-o istorie în care moravurile dețin o parte atît de mare (n.a.).

atunci centrul acesta a fost atacat. Retranșamentele care îl apărau au fost cucerite. Regimentul de gardă, care le apăra, nu a putut rezista. Mareșalul, alergînd de la aripa stîngă la centru, a fost rănit, iar bătălia a fost pierdută. Cîmpul a rămas presărat cu trupurile a aproape treizeci de mii de morți sau muribunzi.

Se păsea pe grămezi de cadavre, îndeosebi în tabăra olandezilor. Franța n-a pierdut mai mult de opt mii de oameni în această bătălie. Inamicii ei au lăsat pe cîmp vreo douăzeci și unu de mii de morți și de răniți ; dar centrul fusese străpuns, cele două aripi au fost tăiate, cei care au făcut masacrul cel mai mare au fost învinși.

Mareșalul de Boufflers¹ a efectuat retragerea în ordine, ajutat fiind de prințul de Tingri-Montmorency, ulterior mareșal de Luxembourg, moștenitor al curajului strămoșilor săi. Armata s-a retras între Quesnoy și Valenciennes, ducînd cu ea mai multe drapele și stindarde capturate de la inamic. Această pradă l-a consolat pe Ludovic al XIV-lea : și a fost socotită o victorie onoare de a fi disputat atît de mult și de a nu fi pierdut decît cîmpul de bătăie. Întorcîndu-se la curte, mareșalul de Villars l-a asigurat pe rege că, fără rana aceea, el ar fi dobîndit victoria. L-am văzut pe generalul acesta convins de ceea ce spunea, dar puțini oameni l-au și crezut.

¹ În cartea intitulată *Memoriile mareșalului de Berwick* se spune că această retragere ar fi fost efectuată de Berwick. Așa sînt scrise o mulțime de memorii. În cele ale doamnei de Maintenon, de La Beaumelle, volumul V, pagina 99, se spune că aliații l-au acuzat pe mareșalul de Villars „că s-a rănit singur și că francezii i-au reproșat că s-a retras prea devreme.” Sînt două imposturi ridicole. Generalul acesta a primit un glonte de carabină deasupra genunchiului, care i-a fărîmat osul și l-a făcut să rămînă șchiop pentru toată viața. Regele l-a trimis pe domnul Maréchal, primul său chirurg, care numai el a împiedicat tăierea piciorului. Acest lucru îl știu de la domnul mareșal de Villars însuși și de la acest vestit chirurg : e ceea ce au aflat toți ofițerii și ceea ce domnul duce de Villars binevoiește a-mi confirma prin scrisorile sale. El tratează doar cu dispreț prostiile insolente și calomnioase ale lui La Beaumelle (n.a.).

Pare de mirare că armata, care-l făcuse pe inamic să piardă aproape de trei ori mai mulți oameni decât a pierdut ea, nu a încercat totuși să-i împiedice pe cei care nu cișugaseră decât posibilitatea de a se culca printre morții lor, să se ducă să asedieze orașul Mons. Olandezii s-au temut de aceasta : au ezitat. Numai că numele de bătălie pierdută impune învinșilor și-i descurajează. Oamenii nu fac totdeauna ceea ce pot face ; iar soldatul căruia i se spune că a fost învins se teme să nu mai fie învins încă o dată. De aceea, Mons a fost asediat și cucerit (20 octombrie 1709) tot pentru olandezi, care l-au păstrat, așa cum au făcut cu orașele Tournai și Lille.

CAPITOLUL AL XXII-LEA

LUDOVIC AL XIV-LEA CONTINUĂ SĂ CEARA PACE ȘI SĂ SE APERE. DUCELE DE VENDÔME ÎL ÎNTĂREȘTE PE REGELE SPANIEI PE TRON

Nu numai că dușmanii înaintau astfel pas cu pas și făceau să cadă în această parte toate barierele Franței, dar, ajutați de ducele de Savoia, pretindeau să intre prin surprindere în Franche-Comté și să pătrundă prin aceste vîrfuri în inima regatului. Generalul Mercy¹, însărcinat să ușureze această acțiune, pătrunzînd în Alsacia de Sus prin Basel, a fost din fericire oprit, în apropiere de insula Neubourg, pe Rhin, de către contele, ulterior mareșal, du Bourg (26 august 1709). Nu știu prin ce fatalitate, cei care au purtat numele de Mercy au fost

¹ *Claudius-Florimund, conte von Mercy* (1666—1734), mareșal austriac, a luptat sub ordinul prințului Eugeniu de Savoia împotriva turcilor ; a fost guvernator al Siciliei (1719), apoi al Banatului (1721), distingîndu-se și în războaiele împotriva francuzilor (n.t.).

totdeauna pe cît de nefericiți pe atît de stimați. Acesta a fost învins în modul cel mai complet. Nu s-a făcut nimic în direcția Savoi, dar nici din partea Flandrei. temerile nu erau mai mici ; iar interiorul regatului era într-o asemenea stare de secătuire, încît regele a mai cerut o dată pacea rugîndu-se. El oferea să-l recunoască pe arhiduce drept rege al Spaniei, să nu dea nici un ajutor nepotului său și să-l abandoneze în voia soartei ; să dea patru puncte fortificate ca zălog ; să înapoieze orașele Strasbourg și Brisach, să renunțe la suveranitatea Alsaciei și să nu păstreze decît prefectura ; să dărîme toate fortificațiile, de la Basel pînă la Philipsburg ; să blocheze portul Dunkerque, multă vreme atît de reduta-til, și să distrugă fortificațiile ; să lase Statelor Generale orașele Lille, Tournai, Ypres, Menin, Furner, Condé, Maubeuge. Iată punctele principale care urmau să servească drept bază a păcii pe care o implora.

Aliații au vrut să guste încă o dată triumful de a pune în discuție capitulările lui Ludovic al XIV-lea. La începutul anului 1710, li s-a îngăduit plenipotențiarilor săi să vină pentru a aduce în micul orășel Gertruidenberg rugă-mințile monarhului. Regele l-a ales pe mareșalul d'Uxelles, un om rece, taciturn, cu un spirit mai degrabă înțelept decît înalt și îndrăzneț, precum și pe abatele Polignac, ulterior cardinal, unul dintre cele mai stră-lucite și mai elocvente spirite din veacul său, care impunea prin figura și amabilitatea sa. Dar spiritul, înțelepciunea, elocvența nu contează deloc în cazul miniș-trilor, atunci cînd suveranul este într-o stare defavo-rabilă. Victoriile sînt cele care fac tratatele. Ambasadorii lui Ludovic al XIV-lea au fost mai degrabă închiși decît admiși în orașul Gertruidenberg. Deputații veneau să le asculte ofertele și le raportau la Haga printului Eugeniu, ducelui de Marlborough, contelui de Zinzendorf, ambasadorul împăratului ; și ofertele acestea erau tot-deauna primite cu dispreț. Erau insultați prin pamflete

jignitoare, toate compuse de refugiați francezi, deveniți mai dușmani ai gloriei lui Ludovic al XIV-lea decât Marlborough și Eugeniu.

Plenipotențiarii Franței au împins umilința pînă la a făgădui că regele va oferi bani pentru a-l detrona pe Filip al V-lea, dar nu au fost ascultați. S-a cerut ca, drept preliminar, Ludovic al XIV-lea să se angajeze singur să-și gonească nepotul din Spania două luni mai târziu, pe calea armelor. Această lipsă de omenie, absurdă, mult mai jignitoare decât un refuz, era inspirată de noile succese.

În vreme ce aliații vorbeau în felul acesta, ca niște stăpîni supărați, împotriva măreției și mîndriei lui Ludovic al XIV-lea, deopotrivă de ultragiate, ei cucereau orașul Douai (iunie 1710). Puțin mai apoi au pus mîna pe Béthune, Aire, Saint-Venant ; iar lordul Stair propunea să fie trimise corpuri pînă și la Paris.

Aproape în același timp, armata arhiducelui, comandată în Spania de Guido von Stahremberg¹, cel mai reputat general german după prințul Eugeniu, a cîștigat o victorie deplină la Zaragoza (20 august 1710), împotriva armatei în care partidul lui Filip al V-lea își pusese speranța și în fruntea căreia se afla marchizul de Bay, general nenorocos. S-a mai remarcat faptul că cei doi principii care se înfruntau în Spania și care se aflau, și unul și celălalt, la mică distanță de armatele lor, nu s-au întîlnit în această bătălie. Dintre toți principii pentru care se ducea război în Europa, numai ducele de Savoia ducea lupta prin sine însuși. E trist că nu a dobîndit această glorie decât luptîndu-se împotriva celor două fiice

¹ *Guido, conte von Stahremberg* (1657—1739), general austriac, participant la numeroase campanii (apărarea Vienei, 1683 ; cucerirea Budei, 1686 ; asediul Belgradului, 1688), dar mai ales sub comanda prințului Eugeniu de Savoia în Italia, împotriva francezilor. Comandant al trupelor imperiale care-l susțineau pe arhiducele Carol în Spania, a obținut victoriile de la Almenara și Zaragoza, dar a pierdut bătălia de la Villaviciosa (n.t.).

ale sale, dintre care pe una voia să o detroneze pentru a cîştiga în Lombardia o porţiune de teren, pentru care împăratul Iosif începuse deja să-i facă dificultăţi şi de care ar fi fost deposedat la prima ocazie.

Împăratul acesta era pretutindeni biruitor, şi nicăieri nu arăta moderaţie în mijlocul acestor succese. A dezmembrat Bavaria prin simpla sa autoritate; rudelor şi creaturilor sale le dădea fiefuri. În Italia, l-a deposedat pe tînărul duce de Mirandola; iar principii Imperiului îi întreţineau o armată în regiunea Rhinului, fără a se gîndi că lucrau la cimentarea unei puteri de care se temeau: atît era de precumpănitoare în sufletele lor vechea ură împotriva numelui lui Ludovic al XIV-lea, care părea a fi interesul lor cel mai de seamă. Norocul lui Iosif l-a făcut să triumfe şi împotriva nemulţumirilor din Ungaria. Franţa îl aţîtase împotriva lui pe prinţul Rákoczi, care luase armele în numele său şi al ţării sale. Rákoczi a fost înfrînt, oraşele lui au fost cucerite, partidul său a fost nimicit. În felul acesta, Ludovic al XIV-lea era deopotrivă nefericit în afară, înăuntru, pe mare şi pe uscat, în negocierile publice şi în intrigile secrete.

Întreaga Europă credea atunci că arhiducele Carol, fratele fericitului Iosif, va domni fără concurent în Spania. Europa era ameninţată de o putere mai teribilă decît aceea a lui Carol Quintul, era vorba de Anglia şi de Olanda, sclava ei răzvrătită, care se străduiau să o edifice. Filip al V-lea, refugiat la Madrid, a părăsit încă o dată oraşul şi s-a retras la Valladolid, în timp ce arhiducele Carol şi-a făcut intrarea în capitală ca învingător.

Regele Franţei nu mai era în stare să-şi ajute nepotul; fusese silit să facă ceea ce inamicii săi îi ceruseră la Gertruidenberg, adică să abandoneze cauza lui Filip, aducînd pentru propria sa apărare unele trupe rămase în Spania. El însuşi abia putea rezista în Savoia, pe Rhin

și, mai ales, în Flandra, direcție spre care se îndreptau cele mai puternice lovituri.

Spania ajunsese mult mai de plîns decît Franța. Aproape toate provinciile sale fuseseră devastate de dușmanii sau de apărătorii săi. Se vedea atacată de către Portugalia. Comerțul ei se ruina, mizeria devenise generală ; numai că mizeria aceasta a fost mai funestă pentru învingători decît pentru învinși, pentru că într-o mare parte din țară dragostea locuitorilor refuza totul austriecilor și dădea totul lui Filip. Monarhul acesta nu mai avea nici trupe, nici general din partea Franței. Ducele d'Orléans, grație căruia se restabilise întrucitva situația ei atît de nesigură, departe de a continua să comande armatele spaniole, era considerat în acel moment un dușman al acestora. E sigur că, în ciuda dragostei pe care orașul Madrid i-o arăta lui Filip, în ciuda credinței multor granzi și a întregii Castilii, în Spania exista un mare partid care îi era potrivnic. Toți catalanii, națiune războinică și încăpățînată, țineau cu obstinație partea concurentului său. Jumătate din Aragon era de asemenea cucerită. O parte din populație aștepta să vadă ce o să se întîmple ; alta îl ura mai degrabă pe arhiduce decît îl iubea pe Filip. Dealtminteri, ducele d'Orléans, care se numea tot Filip, nemulțumit de miniștrii spanioli și încă mai nemulțumit de prințesa des Ursins¹, care guverna, și-a închipuit că va putea dobîndi pentru sine țara pe care venise să o apere ; și, atunci cînd Ludovic al XIV-lea a propus el însuși să-și abandoneze nepotul și cînd în Spania începuse să se vorbească de o

¹ *Anne-Marie de La Tremoille, prințesa des Ursins* (1642—1722) ; căsătorită a doua oară cu prințul Flavio degli Orsini, s-a întors în Franța după moartea soțului ei și a făcut parte din suita lui Filip de Bourbon, devenit rege al Spaniei, fiind una din favoritele reginei Maria-Luiza. A susținut în toate împrejurările interesele Franței, dar se pare că, în final, a vrut să obțină pentru sine un principat în Țările de Jos, ceea ce i-a alienat simpatia curții spaniole și a celei franceze (n.t.).

abdicare, ducele d'Orléans s-a crezut demn de a ocupa locul pe care Filip al V-lea părea că va trebui să-l părăsească. Avea asupra acestei coroane unele drepturi pe care testamentul răposatului rege al Spaniei le neglijase și pe care tatăl său le întărise printr-un protest.

Grație agenților săi și-a înjghebat o alianță cu câțiva granzi de Spania, prin care aceștia se angajau să-l urce pe tron în cazul în care Filip al V-lea ar fi abdicat. În cazul acesta, ar fi găsit o mulțime de spanioli dispuși să se strângă sub steagul unui prinț care știa să lupte. Acțiunea aceasta, dacă ar fi reușit, putea să nu displacă puterilor maritime, care s-ar fi temut în acest caz mai puțin de o unire a Spaniei cu Franța sub aceeași conducere și ar fi ridicat mai puține obstacole în calea păcii. Planul a fost descoperit la Madrid, pe la începutul anului 1709, în timp ce ducele d'Orléans se afla la Versailles. Agenții săi au fost întemnițați în Spania. Filip al V-lea nu a iertat rudei sale faptul de a fi crezut că putea abdica și de a se fi gândit să-i urmeze la tron. Franța s-a pornit atunci împotriva ducelui d'Orléans. În consiliu, Monseniorul, tatăl lui Filip al V-lea, a fost de părere să se intenteze un proces celui pe care-l considera vinovat: dar regele a preferat să înmorminteze în tăcere o intenție neîncheată și scuzabilă, decât să-și pedepsească nepotul, în timp ce îl vedea pe celălalt aproape de ruină.

În sfârșit, cam în timpul bătăliei de la Zaragoza, consiliul regelui Spaniei și cel al majorității granzilor și-a dat seama că nu aveau nici un comandant pe care să-l opună lui Stahremberg, considerat de ei un alt Eugeniu, și i-au scris încă o dată lui Ludovic al XIV-lea pentru a i-l cere pe ducele de Vendôme. Prințul acesta, retras la Anet, a plecat atunci, și prezența lui a valorat cât o armată. Marea reputație pe care și-o stabilise în Italia, și pe care nefericita campanie de la Lille nu izbutise să-l facă să și-o piardă, i-a entuziasmat pe spanioli;

popularitatea, generozitatea care mergea pînă la risipă, francheța, dragostea pentru soldați l-au făcut să cîștige toate inimile. De îndată ce a pus piciorul în Spania, i s-a întîmplat ceea ce pe vremuri i se întîmplase lui Bernard Du Guesclin. Simplul său nume a atras o mulțime de voluntari. Nu avea nici un ban : comunitățile orașelor, ale satelor și ale călugărilor i-au dat. Națiunea fu cuprinsă de entuziasm. (August 1710). Rămășițele armatei de la Zaragoza s-au adunat sub comanda lui, la Valladolid. Toți s-au grăbit să-i furnizeze recruți. Fără a lăsa o clipă să slăbească acest nou elan, ducele de Vendôme îi urmărește pe învingători, îl readuce pe rege la Madrid, îl silește pe dușman să se retragă spre Portugalia ; îl urmează, trece înot râul Tajo ; îl face prizonier la Brihuega pe Stanhope împreună cu cinci mii de englezi (9 decembrie) ; îl ajunge pe generalul Stahremberg și, a doua zi, dă bătălia de la Villaviciosa. Filip al V-lea, care nu luptase încă niciodată alături de ceilalți generali ai săi, însuflețit de spiritul ducelui de Vendôme, se așează în fruntea aripei drepte. Generalul preia aripa stîngă. Repurtează o victorie deplină ; în așa fel încît, în patru luni, prințul acesta, care sosise într-un moment în care întreaga situație era disperată, restabilește totul și întărește pentru totdeauna coroana Spaniei pe fruntea lui Filip¹.

În timp ce această revoluție strălucită îi surprindea pe aliați, o alta, mai surdă dar nu mai puțin hotărîtoare, se pregătea în Anglia. O germană contribuisese ca, prin purtarea ei nepotrivită, casa de Austria să piardă întreaga succesiune a lui Carol Quintul, și constituise astfel primul mobil al războiului ; o englezoaică, prin

¹ Să dă ca sigur faptul că, după bătălie, ducele de Vendôme i-a spus lui Filip al V-lea, care nu avea pe ce să se culce : „Am să pun să vi se dea cel mai frumos pat pe care a dormit vreodată un rege“ ; și a pus să i se facă o saltea din stindarde și drapele luate de la inamic (n.a.).

imprudențele ei, a adus pacea. Sarah Jennings, ducesă de Marlborough, o guverna pe regina Ana, iar ducele guverna statul. Ținea în mâinile sale finanțele, prin marele trezorier Goldolphin, socrul uneia din fiicele sale. Sunderland, secretar de stat, ginerele său, îi supunea cabinetul. Întreaga casă a reginei, unde comanda soția sa, se afla la ordinele sale. Era stăpînul armatei, de care se folosea cum voia. Anglia era divizată în două partide, Whig și Tory, dar partidul Whig, în fruntea căruia se afla chiar el, făcea totul pentru mărirea sa, iar partidul Tory fusese silit să-l admire și să tacă. Nu e necuvenit pentru istorie să mai adăugăm că ducele și ducesa erau cei mai frumoși oameni din vremea lor, și acest avantaj contribuie și mai mult la seducerea multimilor atunci cînd se adaugă demnităților și gloriei.

La Haga se bucura de mai multă trecere decît marele pensionar, iar în Germania era foarte influent. Negociator și general totdeauna încununat de succese, nicicînd vreo persoană particulară nu s-a bucurat de o mai largă putere și glorie. Ar fi putut să-și întărească puterea grație bogățiilor sale imense, dobîndite în calitate de conducător de oști. Am auzit spunîndu-se văduvei lui Marlborough că, după împărțirea averii la cei patru copii ai săi, îi rămînea, fără a primi nimic de la curte, un venit de șaptezeci de mii de piese, ceea ce face mai mult decît un milion cinci sute cincizeci de mii de livre în moneda noastră de azi. Dacă n-ar fi avut tot atîtea economii pe cît era de măreț, și-ar fi putut face un partid pe care regina Ana nu ar fi fost în stare să-l distrugă ; iar dacă soția sa ar fi avut mai multă îngăduință, niciodată regina nu ar fi rupt legăturile cu ea. Numai că ducele nu a putut niciodată să-și înfrîngă gustul pentru bogății și nici ducesa să nu cedeze temperamentului ei. Regina o iubise cu o afecțiune care mergea pînă la supunere și la părăsirea oricărui act de voință.

În atari legături, îndeobște din partea suveranilor, survin plictiseala, capriciul, mândria, abuzul de superioritate ; acestea toate fac să se simtă jugul, iar ducesa de Marlborough nu făcea decît să-l îngreuieze. Reginei Ana îi trebuia o favorită ; ea s-a îndreptat spre *milady Masham*, camerista ei. Gelozia ducesei n-a întîrziat să izbucnească. O pereche de mănuși de o croială specială pe care le-a refuzat reginei, un vas de apă pe care l-a lăsat să cadă pe rochia doamnei Masham, în prezența ei, dintr-un dispreț afectat, au schimbat fața Europei. Spiritele s-au întăritat. Fratele noii favorite cere ducelui un regiment ; ducele refuză, iar regina i-l dă. Partidul Tory se folosește de această împrejurare pentru a o salva pe regină din sclavia ei domestică, pentru a diminua puterea ducelui de Marlborough, pentru a schimba ministerul, pentru a încheia pacea și a chema, dacă se putea, dinastia Stuart pe tronul Angliei. Dacă firea ducesei ar fi putut admite oarecare suplețe, ea ar fi continuat să domnească. Ea și regina obișnuiau să-și scrie în fiecare zi sub pseudonime. Ciudățenia și familiaritatea aceasta lăsau totdeauna cale deschisă împăcării ; dar ducesa s-a folosit de această posibilitate doar pentru a strica totul. Ea i-a scris pe un ton poruncitor. În scrisoare spunea : „Faceți-mi dreptate, și nu-mi dați nici un răspuns.“ Mai tîrziu s-a căit de aceasta : a venit să-și ceară iertare ; a plîns ; dar regina nu i-a răspuns decît : „Mi-ați poruncit să nu vă răspund, și nu am să vă răspund.“ Ruptura a devenit atunci definitivă. Ducesa a încetat de a mai apărea la curte ; după cîtva timp, s-a început prin a i se lua ministerul ginerelui lui Marlborough, Sunderland, pentru ca mai apoi să fie depozedați Godolphin precum și ducele însuși. În alte state, aceasta se numește dizgrație : în Anglia e o revoluție în treburile publice ; iar revoluția era încă foarte greu de realizat.

Stăpîn pe regină în acel moment, partidul Tory nu era stăpîn și pe țară. A trebuit să recurgă la religie. În

clipa de față, în Marea Britanie, aceasta constituie aproape singurul lucru care deosebește facțiunile. Partidul Whig înclina spre presbiterianism. Era facțiunea care-l detronase pe Iacob al II-lea, îl persecutase pe Carol al II-lea și îl executase pe Carol I. Partidul Tory era partizanul episcopailor, care favorizau dinastia Stuart și care voiau să instituie ascultarea pasivă față de regi, pentru că episcopii sperau din aceasta mai multă ascultare față de ei înșiși. Ei l-au determinat pe un predicator să predice în catedrala Sfintul Paul această doctrină și să zugrăvească în culori odioase administrația lui Marlborough și partidul care dăduse coroana regelui Wilhelm¹. Numai că regina, care îl favoriza pe acest preot, nu a fost îndeajuns de puternică pentru a împiedica cele două camere să edicteze o interdicție de trei ani împotriva lui, în sala de la Westminster, și ca rugăciunea lui să fie arsă. Ea a vădit și mai mult propria ei slăbiciune, neîndrăznind niciodată, în ciuda înclinării pentru cei din familia sa, să redeschidă fratelui ei calea spre redobândirea tronului pe care partidul Whig i-l interzisese. Scriitorii care afirmă că Marlborough și partidul său au căzut în clipa în care favoarea reginei a încetat de a-i mai susține nu cunosc Anglia. Regina, care, încă de pe atunci, dorea pacea, nu a îndrăznit nici măcar să-i ia lui Marlborough comandamentul armatei; și în primăvara lui 1711, acesta continua să amenințe Franța, în timp ce la propria sa curte fusese dizgrațiat.

Pe la sfârșitul lui ianuarie din același an 1711, sosește la Versailles un preot necunoscut, numit abatele Gau-

¹ În *Memoriile sale*, marchizul de Torcy îl numește *ministru* predicant: se înșală; e un titlu care nu se acordă decît presbiterienilor. Henri Sacheverell, de care e aici vorba, era doctor al universității din Oxford și aparținea partidului episcopal. Predicase în catedrala Sfintul Paul supunerea absolută față de regi precum și intoleranța. Maximele acestea au fost condamnate de parlament; dar cu și mai multă hotărîre au fost condamnate invectivele împotriva lui Marlborough (n.a.).

tier, care fusese pe vremuri ajutorul preotului de pe lângă mareșalul de Tallart, în cadrul ambasadei acestuia pe lângă regele Wilhelm. De atunci rămăsese la Londra, neavînd altă slujbă decît aceea de a oficia în capela personală a conțelui de Gallas, ambasadorul împăratului în Anglia. Întîmplarea îl făcuse să cîștige încrederea unui lord, prieten cu noul minister, adversar al ducelui de Marlborough. Necunoscutul acesta se duce la marchizul de Torcy și-i spune fără alt preambul: Vreți să încheiați pacea, domnule? eu v-am adus mijloacele de a duce tratativele. Era, afirmă domnul de Torcy, ca și cum l-ai întreba pe un muribund dacă vrea să rămînă în viață¹.

S-a început curînd o negociere secretă cu contele de Oxford, marele trezorier al Angliei, și cu Saint-John, secretar de stat, devenit mai tîrziu lord Bolingbroke². Acești doi oameni aveau interese nu atît să ofere Franței pacea, cît să-i ia ducelui de Marlborough comanda armatei și să-și înalțe propriul credit pe ruinele acestuia. Demersul era periculos; însemna să trădeze cauza comună a aliaților; însemna să rupă angajamentele și să se expună fără nici un pretext urii majorității națiunii și anchetelor parlamentului, care ar fi putut să o coste capul. E foarte îndoielnic că ar fi izbutit să reușească: dar un eveniment neprevăzut a ușurat marea operație. (17 aprilie 1711.) Împăratul Iosif I a încetat din viață și a lăsat statele casei de Austria, Imperiul, Germania, precum și pretențiile asupra Spaniei și asupra Americii,

¹ *Memoriile lui Torcy*, vol. III, p. 33 (n.a.).

² *Henri Saint-John, viconte de Bolingbroke* (1678—1751), om politic englez, lider al partidului Tory; a fost secretar de stat în 1704, iar în 1713 a contribuit la încheierea păcii de la Utrecht. Dizgrațiat în 1714, s-a refugiat de două ori în Franța, nemaiputînd să-și refacă situația politică în Anglia. A scris o serie de opusculă politice și filosofice, de nuanță deistă, care au exercitat o influență decisivă asupra gîndirii lui Voltaire, pe care l-a și găzduit în timpul refugiului acestuia în Anglia (n.t.).

fratelui său Carol, care a fost ales împărat cîteva luni mai tîrziu ¹.

La auzul ştirii acestei morţi, prejudecăţile care înarmaseră atîtea naţiuni au început să se risipească în Anglia graţie noului minister. Englezii voiseră să-l împiedice pe Ludovic al XIV-lea să domnească în Spania, în America, în Lombardia, în regatul Neapolelui şi al Siciliei, sub numele nepotului său. Pentru ce să dorească a reuni atîtea state în mîinile împăratului Carol al VII-lea ? De ce să-şi consume naţiunea engleză tezaurele ? Ea plătea mai mult decît Germania şi Olanda la un loc. Cheltuielile anului în curs se ridicau la şapte milioane de lire sterline. Trebuia oare Anglia să se ruineze pentru o cauză care îi era străină şi pentru a da o parte din Flandra Provinciilor Unite care erau rivala ei în ceea ce priveşte comerţul ? Toate aceste motive, care dădeau curaj reginei, au deschis ochii unei părţi a naţiunii ; şi, un nou parlament fiind convocat, regina a avut libertatea de a pregăti pacea în Europa.

Numai că, pregătind-o în secret, ea încă nu putea să se despartă în mod public de aliaţii săi ; şi în timp ce cabinetul negocia, Marlborough continua războiul. Înainta în Flandra ; (august, 1711) forţa liniile pe care mareşalul de Villars le stabilise de la Montreuil pînă la Valenciennes (septembrie), cucerea oraşul Bouchain, şi

¹ În scrisorile sale, lordul Bolingbroke spune că, pe atunci, existau intrigi mari la curtea lui Ludovic al XIV-lea ; şi nu se îndoieşte (volumul II, pagina 244) „că nu s-ar fi format la curtea sa proiecte ciudate de ambiţie personală“ ; crede aceasta după ceea ce i-au spus mai tîrziu, la un supeu, ducii de La Feuillade şi de Mortemart : „Aţi fi putut să ne zdrobiţi, de ce nu aţi făcut-o ?“ Bolingbroke, în ciuda inteligenţei şi a filosofiei sale, cade aici în defectul unor miniştri care-şi închipuie că toate vorbele ce li se comunică înseamnă, neapărat ceva. Se cunoaşte îndeajuns starea curţii franceze şi aceea a celor doi duci pentru a se şti că în timpul păcii de la Utrecht nu au existat nici intenţii, nici facţiuni, nici vreun om în situaţia de a întreprinde ceva (n.a.).

înainta pînă la Quesnoi, iar de aici pînă la Paris aproape că nu exista punct fortificat care să i se opună.

Tocmai în momentele acestea nefericite, celebrul Duguay-Trouin, ajutat de curajul său și de banii cîtorva negustori, fără să aibă încă vreun grad în marină și bazîndu-se doar pe sine însuși, a echipat o mică flotă și a cucerit unul dintre principalele orașe ale Braziliei, San-Sebastian de Rio-Janeiro. (Septembrie și octombrie 1711.) Echipajul său s-a întors încărcat cu bogății; iar portughezii au pierdut mai mult decît a cîștigat el. Numai că răul pe care-l făcea Braziliei nu izbutea să ușureze nenorocirile Franței.

CAPITOLUL AL XXIII-LEA

VICTORIA MAREȘALULUI DE VILLARS LA DENAIN. RESTABILIREA SITUAȚIEI. PACEA FINALĂ.

Negocierile care au început, în sfîrșit, în mod deschis la Londra au fost mai salutare. Regina l-a trimis pe contele Strafford, ambasador în Olanda, ca să transmită propunerile lui Ludovic al XIV-lea. În momentul acela nu se mai cerea iertare lui Marlborough. Contele de Strafford i-a obligat pe olandezi să numească plenipotențieri și să-i primească pe cei ai Franței.

Trei persoane particulare continuau să se opună acestei păci. Marlborough, prințul Eugeniu și Heinsius persistau în a voi să-l distrugă pe Ludovic al XIV-lea. Dar cînd generalul englez s-a întors la Londra, la sfîrșitul anului 1711, a fost demis din toate funcțiile. A găsit o altă cameră inferioară și a pierdut majoritatea celei superioare. Regina, creînd o serie de noi pairi, slăbise partidul ducelui și-l întărise pe cel al coroanei. Asemeni lui Scipio, a fost acuzat de ilegalități: dar a știut să

scape datorită, aproape în aceeași măsură, gloriei și retragerii sale. Chiar dizgrațiat, continua să fie puternic. Prințul Eugeniu nu a pregetat să se ducă la Londra pentru a-i secunda facțiunea. Prințul Eugeniu a fost primit așa cum se cuvenea numelui și celebrității sale, dar propunerile făcute de el au fost primite cu același cuvenit refuz. Curtea a avut câștig de cauză ; prințul Eugeniu s-a întors singur, ca să termine războiul ; pentru el constituia un imbold faptul că spera noi biruințe, fără a mai avea însă un tovarăș cu care să împartă onoarea.

În timp ce plenipotențiarii se adunau la Utrecht (29 ianuarie 1712), în timp ce miniștrii Franței, atât de rău tratați la Gertruidenberg, veneau să negocieze pe un picior mai de egalitate, mareșalul de Villars, retras în spatele liniilor, continua să apere orașele Arras și Cambrai. Prințul Eugeniu cucerea orașul Quesnoi (6 iulie 1712) și desfășura în regiune o armată de aproximativ o sută de mii de soldați. Olandezii făcuseră un efort ; și deși nu ajunseseră niciodată pînă atunci să acopere toate cheltuielile de război la care erau obligați, în anul acela depășiseră numărul de soldați. Regina Ana nu se putea degaja încă în mod deschis ; trimisese armatei prințului Eugeniu pe ducele de Ormond împreună cu douăsprezece mii de englezi și continua să plătească o bună parte din trupele germane. Prințul Eugeniu, după ce a incendiat un cartier din orașul Arras, înaintase în direcția armatei franceze. El a propus ducelui de Ormond să dea bătălia. Generalul englez fusese trimis ca să nu lupte. Negocierile directe între Anglia și Franța continuau să se desfășoare. Suspendarea ostilităților între cele două coroane a fost făcută publică. Ludovic al XIV-lea a cedat englezilor orașul Dunkerque ca o garanție a angajamentelor sale (19 iulie 1711). Ducele de Ormond s-a retras în direcția orașului Gand. Voia să ia cu el trupele engleze precum și pe cele aflate în solda reginei sale ; dar nu a izbutit să fie urmat decît de patru escadroane din Hol-

stein și de un regiment din Liège. Trupele din Brandenburg, din Palatinat, din Saxonia, din Hessa, din Danemarca, au rămas sub steagurile prințului Eugeniu și au fost plătite de olandezi. Chiar și electorul de Hanovra, care avea să urmeze la tron reginei Ana, a lăsat, în pofida ei, ca trupele lui să rămână aliaților și a dat de înțeles că dacă familia sa aștepta coroana Angliei, ea nu conta pe bunăvoința reginei Ana.

Lipsit de englezi, prințul Eugeniu continua să se mențină superior cu douăzeci de mii de oameni armatei franceze ; era superior grație poziției, abundenței depozitelor și a nouă ani de victorii.

Mareșalul de Villars nu l-a putut împiedica să înceapă asediul orașului Landrecies. Franța, sleită în ceea ce privește oamenii și banii, se afla într-o stare jalnică. Spiritele nu se liniștiseră cîtuși de puțin datorită convorbirilor de la Utrecht, pe care succesele prințului Eugeniu le puteau face infructuoase. Detașamente importante pustiiseră deja o parte din provincia Champagne și pătrunseseră pînă la porțile orașului Reims.

La Versailles, ca și în restul regatului, se dăduse alarma. Moartea unicului fiu al regelui, survenită cu un an mai înainte ; încetarea din viață, atît de rapidă, a ducelui de Burgundia, a ducesei (februarie 1712), a fiului lor (martie 1712), răpiți de cîteva luni și depuși în același mormînt ; ultimul lor copil, muribund ; toate aceste nenorociri de familie, unite cu cele din străinătate și cu mizeria publică, făceau ca lumea să privească sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea ca pe o epocă hărăzită calamităților ; și toți se așteptau la dezastre mai mari decît fuseseră pe vremuri măreția și gloria.

(11 iunie 1712). Tocmai în acest moment a murit în Spania ducele de Vendôme. Spiritul de descurajare, în genere răspîndit în Franța, și despre care îmi aduc aminte a-l fi putut observa, făcea ca lumea să se teamă

că Spania, susținută de ducele de Vendôme, să nu se prăbușească datorită acestei pierderi.

Landrecies nu putea rezista mult timp. La Versailles s-a discutat dacă nu cumva regele să se retragă la Chambord, pe malul Loarei. El i-a spus mareșalului d'Harcourt că, în cazul unui nou dezastru, va convoca toată nobilimea regatului, că o va conduce împotriva inamicului, în ciuda vârstei sale de șaptezeci și patru de ani, și că va pieri în fruntea ei.

O greșeală pe care a comis-o prințul Eugeniu l-a scăpat pe rege și a scăpat Franța de atâtea chinuri. Se pretinde că liniile lui erau prea extinse; că depozitul de aprovizionare de la Marchiennes era prea îndepărtat; că generalul Albemarle, aflat la Denain, între Marchiennes și tabăra prințului, nu putea fi ajutat suficient de repede dacă ar fi fost atacat. Mi s-au dat asigurări că o italiancă extrem de frumoasă, pe care ceva mai târziu am văzut-o la Haga și care pe atunci era întreținută prințului Eugeniu, se afla la Marchiennes, și ea a fost cauza pentru care acest loc a fost ales ca să servească drept antrepozit. Ar fi însă nedrept față de prințul Eugeniu să ne gândim că o femeie a putut juca vreun rol în dispozițiile lui de război.

Cei care știu că un preot și un consilier din Douai, pe nume Le Fèvre d'Orval, plimbându-se împreună spre aceste cartiere, au avut primii ideea că atât Denain cât și Marchiennes puteau fi ușor atacate, vor servi mai bine ca dovadă că marile treburile ale acestei lumi sînt de multe ori determinate de resorturi ascunse și slabe. Le Fèvre și-a spus părerea intendentului provinciei; acesta a vorbit cu mareșalul de Montesquiou, care comanda sub ordinele mareșalului de Villars; generalul a aprobat această părere și a pus-o în aplicare. A fost o acțiune care a însemnat într-adevăr mîntuirea Franței, mai mult încă decît pacea cu Anglia. Mareșalul de Villars a izbtutit să-l păcălească pe prințul Eugeniu. Un corp

de dragoni a înaintat în direcția taberei inamice, ca și cum s-ar fi pregătit de a o ataca ; și, în timp ce acești dragoni se retrăgeau mai apoi spre Guise, mareșalul se îndreaptă spre Denain, cu armata sa, pe cinci coloane. (24 iulie 1712.) Sînt forțate retransămentele generalului Albemarle, apărate de șaptesprezece batalioane ; totul e ucis sau capturat. Generalul se predă împreună cu doi prinți de Nassau, un prinț de Holstein, un prinț de Anhalt, cu toți ofițerii. Prințul Eugeniu sosește în grabă, dar la sfîrșitul acțiunii, împreună cu trupele pe care le-a putut aduce ; vrea să atace un pod care ducea la Denain și pe care francezii îl stăpîneau ; pierde oameni și se întoarce în tabăra sa, după ce a fost martor al acestei înfrîngerii.

Toate posturile spre Marchiennes, aflate de-a lungul râului Scarpe, sînt cucerite rapid unul după altul. (30 iulie 1712.) Armata se îndreaptă spre orașul Marchiennes, apărat de patru mii de oameni ; asediul este dus cu atîta energie încît după patru zile sînt făcuți prizonieri toți, și se capturează toate munițiile și alimentele adunate de inamici în vederea campaniei. În clipa aceea, superioritatea a trecut ca totul de partea mareșalului de Villars. (Septembrie și octombrie 1712.) Deconcertat, inamicul ridică asediul orașului Landrecies și asistă la recucerirea orașelor Douai, Quesnoi, Bouchain. Frontierele sînt în siguranță. Armata prințului Eugeniu se retrage, diminuată cu cincizeci de batalioane, dintre care patruzeci au fost capturate, de la bătălia de la Denain pînă la sfîrșitul campaniei. Cea mai vestită victorie n-ar fi adus avantaje mai mari.

Dacă mareșalul de Villars s-ar fi bucurat de acea favoare populară pe care au avut-o alți generali, ar fi fost proclamat *restauratorul Franței* ; numai că lumea își recunoștea cu greu obligațiile față de el, iar în

bucuria publică față de un succes nesperat, continua să predominie invidia¹.

Fiecare progres al mareșalului de Villars grăbea pacea de la Utrecht. Ministerul reginei Ana, răspunzător față de patria sa și față de Europa, nu a neglijat nici interesele Angliei nici pe cele ale aliaților, nici siguranța publică. El a cerut mai întâi ca Filip al V-lea, întărit în Spania, să renunțe la drepturile sale la coroana Franței, pe care și le păstrase în continuare ; și apoi, ca ducele de Berry, fratele său, moștenitor prezumtiv al coroanei Franței, după unicul strănepot care-i mai rămânea lui Ludovic al XIV-lea, să renunțe și el la coroana Spaniei în cazul că devine rege al Franței. Au vrut ca și ducele d'Orléans să facă aceeași renunțare. După doisprezece ani de război, lumea își dădea seama cât de puțin îi leagă pe oameni atari acte. Nu există pînă acum lege recunoscută care să-i oblige pe descendenți să se lipsească de dreptul de a domni la care au renunțat părinții lor.

¹ Mareșalul de Villars a primit la Versailles o parte din apartamentul ocupat mai înainte de Domnul, iar regele a venit să-l vadă acolo. Autorul *Memoriilor doamnei de Maintenon*, care confundă toate datele, afirmă în volumul al V-lea, pagina 119 a acestor Memorii, că mareșalul de Villars a sosit la grădinile de la Marly și că, după ce regele i-a zis „că era foarte mulțumit de el“, mareșalul s-a întors spre cei din anturajul său și le-a spus : „Domnilor, cel puțin îl auziți“. Povestea aceasta, raportată într-o asemenea împrejurare, ar dauna unui om care tocmai adusese regelui servicii atât de mari. Nu în astfel de momente de glorie cineva se apucă să remarce față de oamenii din jurul său că regele e mulțumit. Anecdota aceasta desfigurată datează din anul 1711. Regele îi ordonase să nu-l atace în nici un caz pe ducele de Marlborough. Englezii au cucerit orașul Bouchain. Lumea a început să murmure împotriva mareșalului de Villars. După această campanie din 1711 i-a spus regele că e mulțumit de el ; atunci putea un general să impună tăcere față de reproșurile oamenilor de la curte, spunîndu-le, că suveranul e mulțumit de purtarea sa, în ciuda insucceselor.

E un fapt fără prea mare importanță ; dar adevărul e necesar în lucrurile mărunte (n.a.).

Renunțările acestea nu devin eficiente decît atunci cînd interesul comun continuă să se împace cu ele. Dar, în sfîrșit, pentru moment, ele au izbutit să potolească o furtună care ținuse doisprezece ani : și era probabil că într-o zi aceste renunțări, devenite baza echilibrului și a liniștii Europei, vor fi susținute nu doar de o singură națiune.

Prin acest tratat, insula Siciliei era dată ducelui de Savoia împreună cu titlul de rege ; iar pe continent, Fenestrelle, Exilles și valea rîului Pragelos. Astfel, pentru a i se spori teritoriile, se lua din cele ale casei de Bourbon.

Olandezilor li se dădea o barieră considerabilă pe care o doriseră dintotdeauna ; iar dacă dinastia franceză era deposedată de unele domenii în favoarea ducelui de Savoia, se lua de fapt de la casa de Austria teritorii care să-i satisfacă pe olandezi, aceștia urmînd să devină, în dauna ei, păstrătorii și stăpîinii celor mai puternice orașe ale Flandrei. Se avea în seamă interesele Olandei în comerț ; erau stipulate cele ale Portugaliei.

Împăratului i se rezerva suveranitatea celor opt provincii și jumătate ale Flandrei spaniole, precum și domeniul în folosință al orașelor de barieră. I se asigura regatul Neapolelui și Sardinia, împreună cu tot ceea ce posedă în Lombardia, precum și cele patru porturi pe coastele Toscanei. Dar consiliul de la Viena se socotea prea lezat și nu putea subscrie la aceste condiții.

Cît privește Anglia, gloria și interesele acestei țări se aflau în siguranță. Portul Dunkerque, obiect al atîtor dorințe, era demolat și astupat. Spania o lăsa în posesia Gibraltarului și a insulei Minorca. Franța îi abandona golful Hudson, insula Terra-Nova, și Acadia¹. În privința comerțului cu America, ea obținea o serie de drepturi

¹ Regiune care făcea parte din posesiunile franceze din America de Nord și ar corespunde actualelor provincii canadiene Nova Scotia și, parțial, New-Brunswick (n.t.).

care nu se dădeau francezilor, cei care-l așezaseră pe tron pe Filip al V-lea. Printre articolele glorioase pentru ministerul englez trebuie socotit și faptul că l-a silit pe Ludovic al XIV-lea să-i elibereze din închisori pe acei supuși ai săi care se aflau închiși din motive religioase. Aceasta însemna a dicta legi, dar niște legi foarte respectabile.

În sfârșit, regina Ana, sacrificînd de dragul patriei drepturile propriului ei sînge, precum și ascunsele înclinații ale inimii, asigura și garanta succesiunea ei în favoarea casei de Hanovra.

Cît privește pe electorii de Bavaria și de Köln, ducele de Bavaria urma să rețină ducatul de Luxemburg și comitatul de Namur, pînă în momentul în care el și fratele său erau restabiliți în electoratele lor ; căci Spania cedase aceste două suveranități bavarezilor, despăgubindu-i de pierderi, iar aliații nu luaseră nici Luxemburgul nici Namurul.

Franței, care dărima portul Dunkerque și care abandona atîtea puncte fortificate în Flandra, pe vremuri cucerite de armatele sale și asigurate prin tratatele de la Nijmegen și de la Ryswick, i se dădeau orașele Lille, Aire, Béthune și Saint-Venant.

În felul acesta, se părea că ministerul englez făcea dreptate tuturor puterilor. Numai că partidul Whig nu i-a dat dreptate, și jumătate din națiune a început curînd să blameze memoria reginei Ana, pentru faptul de a fi făcut cel mai mare bine pe care vreun suveran poate să-l facă, anume, pentru că a dat liniștea atîtor națiuni. I s-a reproșat că ar fi putut să dezmembreze Franța și n-a făcut-o¹.

¹ În cursul lunii august, regina Ana l-a trimis pe secretarul ei, viconte de Bolingbroke, pentru a duce la îndeplinire negocierile. Marchizul de Torcy aduce un foarte mare elogiul acestui ministru și afirmă că Ludovic al XIV-lea i-a făcut primirea pe care o merita. Într-adevăr, a fost primit la curte ca un om care adusesese pacea ; iar cînd s-a dus la Operă, toată lumea s-a sculat

Toate aceste tratate au fost semnate unul după altul, în cursul anului 1713. Fie datorită încăpăținării prințului Eugeniu, fie datorită politicii slabe a consiliului împăratului, acest monarh nu a participat la nici una dintre aceste negocieri. Ar fi obținut desigur orașul Landau și, poate, și Strasbourgul, dacă s-ar fi pretat de la început vederilor reginei Ana. S-a încăpăținat să continue războiul și n-a obținut nimic. Mareșalul de Villars, după ce a asigurat ceea ce rămânea din Flandra franceză, s-a îndreptat spre Rhin; iar după ce a pus stăpînire pe Spire, pe Worms și pe toate regiunile din jur (22 august 1713) a cucerit însuși orașul Landau, pe care, prin tratatul de pace, împăratul l-ar fi putut păstra; a forțat liniile pe care le stabilise prințul Eugeniu în zona Brisgau (20 septembrie), l-a învins pe aceste linii pe mareșalul Vaubonne; (30 octombrie) asediază și cucereste Freiburg, capitala Austriei anterioare.

Consiliul de la Viena făcea apel în toate părțile la ajutoarele pe care le promisese alianței Imperiului, dar aceste ajutoare nu au venit. Atunci și-a dat seama că, fără Anglia și Olanda, împăratul nu putea izbîndi împotriva francezilor și s-a hotărît, prea tîrziu, să încheie pace.

După ce a încheiat în felul acesta războiul, mareșalul de Villars a avut și gloria de a încheia acea pace de la Rastadt cu prințul Eugeniu. Poate că pentru prima oară au fost văzuți doi generali opuși tratînd, la sfîrșitul unei campanii, în numele stăpînilor lor. Amîndoi au venit cu acea sinceritate proprie caracterelor lor. Am auzit de la mareșalul Villars că unul dintre primele cuvinte pe care

în picioare pentru a-i da onorul: așadar e o mare calomnie ceea ce se afirmă în *Memoriile doamnei de Maintenon*, la pagina 115 a volumului al V-lea; anume că „Disprețul pe care Ludovic al XIV-lea l-a arătat lui milord Bolingbroke nu dovedește cîtusi de puțin că acesta era dintre oamenii plătiți de el“. E amuzant să vezi un astfel de autor vorbind așa despre cei mai mari oameni (n.a.).

le-a spus prințului Eugeniu au fost : „Domnule, noi nu sîntem dușmani ; dușmanii dumneavoastră se află la Viena, ai mei la Versailles.“ Într-adevăr, și unul și celălalt au avut totdeauna de luptat la curțile lor cu intrigile.

În tratatul acesta n-a fost nici o clipă vorba despre drepturile pe care împăratul continua să le reclame asupra monarhiei spaniole, nici despre titlul zadarnic de rege catolic pe care Carol al VI-lea și l-a menținut neconținut, în timp ce regatul rămăsese ferm în mîinile lui Filip al V-lea. Ludovic al XIV-lea a păstrat orașele Strasbourg și Landau, pe care mai înainte se oferise să le cedeze ; Huningue și noul Brisach, pe care el însuși propusese să le distrugă ; suveranitatea Alsaciei, la care se oferise să renunțe. Dar mai onorabilă decît orice a fost restabilirea în statele lor și în ranguri a electorilor de Bavaria și de Köln.

Un fapt foarte important de remarcat e că în toate tratatele ei cu împărații, Franța a protejat totdeauna drepturile principilor și ale statelor Imperiului. Ea a pus bazele libertății germanice la Münster și a făcut să se erijeze un al optulea electorat pentru aceeași casă de Bavaria. Tratatul de la Nijmegen l-a confirmat pe cel din Westfalia. Ea a făcut ca prin tratatul de la Ryswick să fie restituite toate bunurile cardinalului de Fürstenberg. În sfîrșit, prin pacea de la Utrecht, Franța restabilea doi electori. Trebuie recunoscut că, în decursul întregilor negocieri care au pus capăt îndelungii dispute, Franța a acceptat legea Angliei și a impus legea sa Imperiului.

Memoriile istorice ale vremii, pe baza cărora s-au alcătuit compilațiile atîtor istorici ai lui Ludovic al XIV-lea, afirmă că prințul Eugeniu, sfîrșind convorbirile, l-a rugat pe ducele de Villars să îmbrățișeze din partea lui genunchii lui Ludovic al XIV-lea și să prezinte acestui monarh asigurările celui mai profund respect al unui supus față de suveranul său. În primul rînd, nu e

adevărat că un prinț, nepot al unui suveran, rămîne supusul altui prinț pentru că s-a născut pe teritoriul statelor acestuia din urmă. În al doilea rînd, este încă mai puțin adevărat că prințul Eugeniu, vicar general al Imperiului, putea să-și zică supus al regelui Franței.

În tot acest timp, fiecare stat a intrat în noile sale drepturi. Ducele de Savoia s-a făcut recunoscut în Sicilia, fără a-l asculta pe împărat, care s-a plîns în zadar de acest lucru. Ludovic al XIV-lea a izbutit să-și facă accep-tate trupele sale în orașul Lille. Olandezii au pus stăpî-nire pe orașele de barieră ; iar Flandra le-a plătit în continuare un milion două sute cincizeci de mii de flo-rini pe an, pentru a fi stăpînă la ea în țară. Ludovic al XIV-lea a pus să se închidă portul Dunkerque, să se distrugă citadela și să se dărîme toate fortificațiile de pe malul mării, sub supravegherea unui comisar englez. Locuitorii orașului, care vedeau prin aceasta moartea comerțului lor, au trimis o delegație la Londra ca să implore clemența reginei Ana. Pentru Ludovic al XIV-lea era trist că supușii săi se duceau să solicite favoarea reginei Angliei ; dar și mai trist a fost pentru ei că regina Ana a fost silită să-i refuze.

Ceva mai tîrziu, regele a pus să se lărgească canalul de la Mardick ; și, grație ecluzelor, s-a creat un port despre care a și început să se afirme că îl egalează pe cel din Dunkerque. Conte de Stair, ambasador al Angliei, s-a plîns energic de aceasta lui Ludovic al XIV-lea. Într-una dintre cele mai bune cărți pe care le posedăm, se spune că Ludovic al XIV-lea i-a răspuns lordului Stair : „Domnule ambasador, totdeauna am fost stăpîn la mine acasă, uneori și la alții ; nu mă faceți să mi-o amin-tesc.“ Din sursă sigură știu că Ludovic al XIV-lea nu a dat niciodată un răspuns așa de nepotrivit. Nu fusese niciodată stăpîn în Anglia : departe de aceasta. Era stă-pîn la el în țară, dar e de știut dacă ar fi putut să elu-

deze un tratat datorită căruia dobândise liniștea și, poate, o bună parte din regatul său ¹.

Clauza tratatului, care prevedea demolarea portului Dunkerque și a ecluzelor sale, nu stipula să nu se facă un port la Mardick. Cineva a îndrăznit să tipărească afirmația că lordul Bolingbroke, care a redactat tratatul, a făcut această omisiune, cîștigat de un cadou de un milion. Această lașă calomnie poate fi găsită în *Istoria lui Ludovic al XIV-lea*, sub numele lui *La Martinière*; și nu e singura care dezonoarează această lucrare. Ludovic al XIV-lea părea a fi în drept să profite de neglijența miniștrilor englezi și de a respecta litera tratatului; dar i-a plăcut mai mult să-i respecte spiritul exclusiv pentru binele păcii; și, departe de a spune lordului Stair să *nu-l facă să-și amintească a fi fost stăpîn la alții*, el a vrut de fapt să cedeze unor muștrări cărora le putea rezista. A amînat lucrările de la Mardick pînă în luna aprilie 1714. Lucrările au fost curînd apoi demolate, în timpul regenței, iar tratatul îndeplinit în toate punctele.

După pacea de la Utrecht și de la Rastadt, Filip al V-lea nu s-a bucurat încă de stăpînirea întregii Spanii; i-a rămas să supună Catalonia, precum și insulele Majorca și Iviça.

Trebuie știut că împăratul Carol al VI-lea își lăsase soția la Barcelona; neputînd să susțină războiul din Spania, și nevoind nici să cedeze drepturile sale, nici să accepte pacea de la Utrecht, se înțelese totuși atunci cu regina Ana ca împărăteasa și trupele sale, devenite inutile în Catalonia, să fie transportate pe vase englezești. Într-adevăr, Catalonia a fost evacuată;

¹ Niciodată lordul Stair n-a vorbit regelui decît în prezența secretarului de stat Torcy, care a afirmat că nu a auzit niciodată asemenea vorbe nelalocul lor. Cuvintele acestea ar fi fost foarte umilitoare pentru Ludovic al XIV-lea atunci cînd a suspendat construirea portului Mardick (n.a.).

iar Stahremberg, plecînd, se demisese din funcția sa de vice-rege. Dar a lăsat toți germeii războiului civil, precum și speranța unui ajutor prompt din partea împăratului, ba chiar și a Angliei. Cei care se bucurau de cel mai mare credit în această provincie și-au închipuit că ar putea alcătui o republică sub protecție străină și că regele Spaniei nu va fi îndeajuns de puternic pentru a o cucerii. Au desfășurat atunci acele calități pe care Tacit li le atribuisese de multă vreme : „Națiune cutezătoare, spune el, care nu ține seama de viață, atunci cînd nu o întrebuințează pentru a lupta“.

Catalonia e una din țările cele mai roditoare de pe pămînt și dintre cele mai fericit situate. E tot atît de udată de riuri frumoase, de piraie și izvoare pe cît sînt de lipsite de acestea Vechea și Noua Castilie ; ea produce tot ceea ce e necesar nevoilor omului și tot ceea ce-i poate desfăta dorințele în ceea ce privește arborii, cerealele, fructele, legumele de tot soiul. Barcelona e unul dintre cele mai frumoase porturi din Europa și țara produce totul pentru construcția de nave. Munții săi sînt plini de cariere de marmură, de jasp, de cristale de stîncă ; se găsesc chiar și multe pietre prețioase. Minele de fier, de cositor, de plumb, de aramă, de alaun, de vitriol sînt numeroase : coasta orientală produce coral. În sfîrșit, Catalonia se poate lipsi de tot universul, dar vecinii ei nu se pot lipsi de ea.

Departe de a fi fost moleșiți de bunăstare și desfătări, locuitorii Cataloniei s-au arătat totdeauna războinici, și muntenii îndeosebi sînt feroci. Dar în ciuda valorii lor și a iubirii extreme pentru libertate, au fost dintotdeauna subjugăți : romanii, goții, vandalii, sara-zinii i-au cucerit.

Au scuturat jugul sarazinilor și s-au pus sub protecția lui Carol cel Mare. Au aparținut casei de Aragon și apoi celei de Austria.

Am văzut că, pe vremea lui Filip al IV-lea, aduși la exasperare de contele-duce de Olivàres, primul ministru, catalanii s-au dat lui Ludovic al XIII-lea, în 1640¹. Toate privilegiile lor au fost păstrate ; au fost mai mult protejați decît supuși. S-au reîntors sub dominația austriacă în 1652 ; iar în timpul războiului de succesiune, au luat partea arhiducelui Carol împotriva lui Filip al V-lea. Rezistența lor încăpățînată dovedea că Filip al V-lea, chiar dacă scăpase de competitorul său, nu-i putea subjuga. Ludovic al XIV-lea, care în ultima perioadă a războiului nu-i putuse furniza nici soldați, nici vase nepotului său împotriva lui Carol, concurentul său, i le-a trimis atunci împotriva supușilor săi revoltați. O escadră franceză a blocat portul Barcelonei, iar mareșalul de Berwick l-a asediat pe uscat.

Regina Angliei, mai credincioasă tratatelor decît intereselor țării sale, nu a ajutat cîtuși de puțin orașul. Englezii au fost indignați de aceasta ; își imputau ceea ce își imputaseră romanii pe vremuri cînd au lăsat să fie distrusă Sagunta. Împăratul Germaniei a promis zadarnice ajutoare. Asediații s-au apărat cu un curaj întărit de fanatism. Preoții, călugării au pus mîna pe arme și au alergat la fortificații, ca și cum ar fi fost vorba de un război religios. Spectrul libertății i-a făcut să devină surzi față de orice propunere venită din partea stăpînului lor. Mai mult de cinci sute de oameni ai bisericii au murit în timpul acestui asediu cu armele în mînă. Se poate judeca în ce măsură discursurile și exemplul lor au însuflețit populația.

Au arborat pe baricade un drapel negru și au respins mai multe asalturi. În cele din urmă, cînd asediații au izbutit să pătrundă, asediații au continuat să se bată din stradă în stradă ; și, retrași în orașul nou,

¹ În *Eseu asupra moravurilor*, etc., cap. CLXXVII (n. ed. fr.).

în timp ce oraşul vechi fusese cucerit, au cerut, capitulînd, să li se păstreze privilegiile (12 septembrie 1714). N-au obţinut decît viaţa şi bunurile lor. Cea mai mare parte a privilegiilor le-au fost răpite ; dintre toţi călugării care ridicaseră poporul şi luptaseră împotriva regelui lor numai şaizeci au fost pedepsiţi : s-a mers cu indulgenţa pînă a nu fi condamnaţi decît la galere. Filip al V-lea tratase cu mult mai mare asprime oraşul Xativa¹, în cursul războiului : a fost distrus cu totul pentru a se da un exemplu : numai că dacă se poate rade de pe suprafaţa pămîntului un oraş de mică importanţă, nu se poate face acelaşi lucru cu un oraş mare, care are un port important la mare şi a cărui păstrare este folositoare statului.

Inverşunarea, care nu-i însufleţise pe catalani atunci cînd Carol al VI-lea se afla printre ei, dar care i-a cuprins atunci cînd s-au văzut fără ajutor, a reprezentat ultima flacără a unui incendiu care devastase atîta amar de vreme cea mai frumoasă parte a Europei, datorită testamentului lui Carol al II-lea, regele Spaniei.

CAPITOLUL AL XXIV-LEA

TABLOUL EUROPEI DE LA PACEA DE LA UTRECHT, PÎNĂ LA MOARTEA LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

Îndrăznesc să numesc în continuare acest lung război un război civil. În timpul lui, ducele de Savoia a luptat împotriva propriilor sale două fiice. Prinţul de Vaudemont, care trecuse de partea arhiducelui Carol, fusese

¹ Oraşul Xativa a fost complet distrus în 1707, după bătălia de la Almanza. Filip al V-lea a pus să se construiască pe ruinele lui un alt oraş numit în clipa de faţă San Felipe (n.a.).

cît pe ce să-l facă prizonier pe tatăl său, care se afla de partea lui Filip al V-lea. Spania fusese realmente împărțită în facțiuni. Regimente întregi de calvinisti francezi slujiseră împotriva propriei lor patrii. În sfîrșit, războiul general a început datorită unei succesiuni între rude : și putem adăuga că regina Angliei a exclus de la tron pe fratele său, protejatul lui Ludovic al XIV-lea, și a fost silită să-l proscribe.

Ca întotdeauna, speranțele și prudența omenească au fost înșelate în decursul acestui război. Carol al VI-lea, recunoscut de două ori la Madrid, a fost izgonit din Spania. Ludovic al XIV-lea, pe punctul de a se prăbuși, s-a redresat datorită certurilor neprevăzute petrecute în Anglia. Consiliul Spaniei, care-l chemase pe tron pe ducele de Anjou doar cu scopul de a nu dezmembra niciodată monarhia, a văzut desprinzîndu-se din ea o mulțime de părți : Lombardia, Flandra¹ au rămas casei de Austria : casa de Prusia a dobîndit o mică parte din aceeași Flandră, iar olandezii au pus stăpînire pe o altă ; o a patra parte a rămas în posesia Franței. În felul acesta, moștenirea casei de Burgundia a rămas împărțită între patru puteri ; iar aceea care părea să aibă cele mai multe drepturi nu a păstrat decît o arendă. Sardinia, care nu era de nici un folos împăratului, a rămas cîtăva vreme sub stăpînirea acestuia. Cîțiva ani s-a aflat în posesia Neapolelui, 'acel mare fief al Romei, pe care și-l disputaseră atît de frecvent și de lesne mai multe puteri. Ducele de Savoia a deținut patru ani Sicilia și n-a avut-o decît pentru a-și susține împotriva papei dreptul neobișnuit, dar vechi, de a fi el însuși papă în această insulă, adică de a fi, cu excepția dogmelor, suveran absolut în treburile eclesiastice.

¹ În genere, se numesc Flandra provinciile din Țările de Jos care aparțin casei de Austria, așa cum Provinciile Unite se numesc Olanda (n.a.).

După pacea de la Utrecht, zădărnicia politică a apărut mai evidentă decît în timpul războiului. Este neîndoios că noul minister al reginei Ana voia să pregătească în secret restabilirea pe tron a fiului lui Iacob al II-lea. Regina Ana însăși a început să asculte de glasul naturii, prin intermediul miniștrilor săi ; și avea de gînd să-și lase succesiunea tronului fratelui ei, pe al cărui cap pusese un preț fără să vrea.

Înduioșată de vorbele doamnei Masham, favorita ei, intimidată de ceea ce îi înfățișau prelații din partidul Tory aflați în jurul ei, ea își reproșă această proscriere împotriva firii. Am văzut-o pe ducesa de Marlborough convinsă că regina își adusese fratele în secret, că îl îmbrățișase și că, dacă acesta ar fi voit să renunțe la religia romană, care e privită în Anglia și de către toți protestanții drept mama tiraniei, ea l-ar fi făcut să fie desemnat drept urmașul ei. Aversiunea reginei față de casa de Hanovra îi sporea înclinația pentru sîngele Stuarților. S-a pretins că, în ajunul morții, ea a exclamat de mai multe ori : Ah, fratele meu ! dragul meu frate ! A murit de apoplexie la vîrsta de patruzeci și nouă de ani, la 12 august 1714.

Partizanii și dușmanii ei au afirmat despre ea că era o femeie cu totul mediocră. Cu toate acestea, de la Eduard al III-lea și de la Henric al IV-lea, nu a existat o domnie mai glorioasă ; nici comandanți mai mari, atît pe uscat cît și pe mare ; nici miniștri mai înțelepți și parlamente mai competente, nici oratori mai elocvenți.

Moartea ei a înlăturat toate aceste planuri. Casa de Hanovra, pe care ea o considera străină și pe care nu o iubea, i-a succedat ; miniștri săi au fost persecutați.

Viconte de Bolingbroke, care venise să ofere pacea lui Ludovic al XIV-lea cu o măreție egală cu aceea a unui monarh, a fost silit să-și caute un adăpost în Franța și să reapară în această țară ca un solicitator.

Ducele de Ormond, sufletul partidului pretendentului, a ales același refugiu. Harlay, conte de Oxford, a avut mai mult curaj. Pe el l-au persecutat mai mult; a rămas mîndru în patria sa; a bravat temnița în care a fost închis și moartea care-l amenința. Era un suflet senin, inaccesibil la invidie, la dragostea de bogății și la teama de suplicii. Însuși curajul lui l-a salvat, și dușmanii din parlament îl apreciau prea mult ca să pronunțe arestarea lui.

În momentul acela, Ludovic al XIV-lea se afla la capătul Vieții. E greu de crezut că, la vîrsta sa, de șaptezeci și șapte de ani, în mizeria în care se afla regatul, ar fi îndrăznit să se expună unui nou război împotriva Angliei în favoarea pretendentului, recunoscut de el drept rege și care era pe atunci numit cavalerul de Saint-George; cu toate acestea, faptul rămîne foarte cert. Trebuie recunoscut că Ludovic avusese totdeauna în suflet o elevație care-l împingea spre lucrurile mari în orice gen. Contele de Stair, ambasadorul Angliei, îl bravase. Fusesse silit să-l gonească din Franța pe Iacob al III-lea, așa cum în tinerețe o făcuse cu Carol al II-lea și cu fratele acestuia. Prințul acesta trăia ascuns în Lorena, la Commercy. Pe ducele de Ormond și pe viconte de Bolingbroke îi interesau gloria regelui Franței; ei îl amăgeau cu ideea unei revolte în Anglia și îndeosebi în Scoția, împotriva lui George I. Pretendentul nu avea decît să-și facă apariția: nu cereau decît un vas, cîțiva ofițeri și ceva bani. Vasul și ofițerii i-au fost acordați fără ezitare; nu putea fi un vas de război, căci tratatele nu îngăduiau acest lucru. L'Epine d'Anican, celebru armator, a oferit nava pentru transport, tunurile și armele. Cît privește banii, regele nu avea deloc. Pretendentul nu cerea decît suma de patru mii de scuzi, dar aceștia nu au fost găsiți. Ludovic al XIV-lea i-a scris cu mîna sa regelui Spaniei, Filip al V-lea, nepotul său, care i-a dat cu împrumut. Grație acestui ajutor,

pretendentul a ajuns în taină în Scoția. A găsit acolo într-adevăr un partid foarte numeros ; dar a fost înfrânt de armata engleză a regelui George.

Ludovic murise între timp ; pretendentul s-a întors să-și ascundă la Commercy soarta care l-a urmărit întreaga viață, în timp ce sîngele partizanilor săi curgea în Anglia pe eșafoduri.

În capitolele rezervate vieții personale și anecdotelor vom vedea cum a sfîrșit Ludovic al XIV-lea, în mijlocul odioaselor cabale ale confesorului său și al celor mai meschine dispute teologice care au tulburat vreodată mințile ignorante și neliniștite. Dar aici mă ocup doar de situația în care regele a lăsat Europa.

Puterea Rusiei se întărea, pe zi ce trece, în nord, și această creare a unui nou popor și a unui nou imperiu era încă prea necunoscută în Franța, în Italia și în Spania.

Suedia, vechea aliată a Franței și, pe vremuri, teroarea casei de Austria, nu se mai putea apăra împotriva rușilor, iar lui Carol al XII-lea nu-i mai rămînea decît gloria.

Un simplu electorat al Germaniei a început să devină o putere preponderentă. Grație economiei și unei armate, cel de al doilea rege al Prusiei, electorul de Brandenburg, punea bazele unei puteri pînă atunci necunoscute.

Olanda continua să se bucure de considerația dobîndită în timpul ultimului război împotriva lui Ludovic al XIV-lea : numai că ponderea ei în balanță devenea din ce în ce mai puțin importantă. Anglia, agitată de tulburări în primii ani de domnie ai unui elector de Hanovra, și-a păstrat întreaga forță și influență. Statele casei de Austria au lîncezit sub domnia lui Carol al VI-lea ; dar majoritatea principilor Imperiului au dus statele lor la înflorire. Spania a ajuns să respire sub Filip al V-lea, care-și datora tronul lui Ludovic al XIV-lea. Italia a fost liniștită pînă în anul 1717. În

Europa, nu s-a produs nici o dispută ecleziastică care să ofere papei vreun pretext de a-și valorifica pretențiile sau de natură să-l lipsească de prerogativele pe care și le păstrase. Numai jansenismul a tulburat Franța, dar fără a crea o schismă și fără a provoca vreun război civil.

CAPITOLUL AL XXV-LEA

AMĂNUNTE ȘI ANECDOTE DIN TIMPUL DOMNIEI LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

Anecdotele reprezintă un teritoriu restrâns pe care ne e îngăduit să spicuim după vastul seceriș al istoriei; e vorba de micile amănunte multă vreme ascunse, și de aici vine numele de *anecdote*; ele interesează publicul atunci când se referă la personajele ilustre.

La Plutarh, *Viețile oamenilor mari* sînt o culegere de anecdote mai degrabă plăcute decît sigure: cum ar fi putut oare exista memorii fidele ale vieții personale a lui Tezeu sau a lui Licurg? În majoritatea maximelor pe care le pune în gura eroilor săi există mai multă utilitate morală decît adevăr istoric.

Istoria secretă a lui Iustinian, de Procopiu, este o satiră dictată de răzbunare; și deși răzbunarea poate rosti adevărul, satira aceasta, care contrazice istoria publică a lui Procopiu, nu pare totdeauna adevărată.

În clipa de față nu ne mai e permis să-l imităm pe Plutarh și, cu atît mai puțin, pe Procopiu. Nu admitem drept adevăruri istorice decît pe acelea care sînt garantate. Atunci cînd niște contemporani, precum cardinalul de Retz și ducele de La Rochefoucauld, dușmani între ei, confirmă același fapt în Memoriile lor, faptul acesta devine indubitabil; atunci cînd se contrazic, tre-

buie să-l punem la îndoială : ceea ce nu e cîtuși de puțin verosimil nu trebuie crezut, cel puțin în cazul că mai mulți contemporani demni de încredere nu depun în mod unanim mărturie.

Anecdotele cele mai utile și cele mai prețioase sînt scrierile secrete pe care le lasă marii principii atunci cînd candoarea sufletească se vedește în aceste momente; așa cum sînt cele ale lui Ludovic al XIV-lea pe care le redau ¹.

Amănuntele domestice amuză doar curiozitatea ; slăbiciunile scoase la lumină nu plac decît celor răutăcioși, cel puțin în cazul că aceleași slăbiciuni nu devin instructive, fie prin nenorocirile care le-au urmat, fie prin virtuțile care le-au corectat.

Memoriile secrete ale contemporanilor sînt suspecte de parțialitate ; cei care scriu la o generație sau două mai tîrziu trebuie să se folosească de maximă circumspecție, să dea deoparte lucrurile frivole, să reducă ceea ce e exagerat și să combată satira.

Ludovic al XIV-lea a introdus la curtea sa, ca și în domnie, atîta strălucire și fast, încît cele mai mărunte detalii ale vieții sale par a interesa posteritatea, în aceeași măsură în care constituiseră obiectul curiozității tuturor curților Europei și ale tuturor contemporanilor. Splendoarea guvernării sale s-a răspîndit asupra celor mai neînsemnate acțiuni. În Franța îndeosebi, lumea e mai dornică să afle amănunte privind curtea regelui decît privind revoluțiile altor state. Iată efectul unei mari reputații. Preferăm să aflăm ce se petrece în camera sau la curtea lui Augustus decît să știm amănunte asupra cuceririlor lui Atila sau ale lui Timur Lenk.

Iată de ce nu există istorie care să nu fi dezvăluit primele iubiri ale lui Ludovic al XIV-lea pentru baroana de Beauvais, pentru domnișoara d'Argencourt, pentru

¹ A se vedea cele două Memorii ale lui Ludovic al XIV-lea, redată în capitolul al XXVIII-lea (n.a.).

nepoata cardinalului Mazarin, care a fost căsătorită cu contele de Soissons, tatăl prințului Eugeniu ; îndeosebi pentru Maria Mancini, sora acesteia, care ulterior s-a măritat cu conetabilul Colonne.

Ludovic al XIV-lea nu începuse încă să domnească atunci cînd distracțiile acestea îi umpleau trîndăvia în care cardinalul Mazarin, care guverna despotic, îl lăsa să lîncezească. Numai dragostea pentru Maria Mancini a fost ceva important, pentru că regele a iubit-o îndeajuns pentru a fi ispitit să o ia de soție, și a fost îndeajuns de stăpîn pe sine pentru a se despărți de ea. Izbînda aceasta împotriva propriei sale pasiuni a început să facă lumii cunoscut faptul că era născut cu un suflet mare. A dobîndit una și mai mare și mai grea lăsîndu-l pe cardinalul Mazarin stăpîn absolut. Recunoștința l-a împiedicat să scuture un jug care începea să-l apese. La curte circula o anecdotă foarte cunoscută, după care, la cîtva timp după moartea cardinalului, regele ar fi spus : „Nu știu ce aș fi făcut dacă ar fi trăit mai mult“¹.

În răgazul acesta a citit cărți distractive ; citea îndeosebi împreună cu conetabilul Colonne, care era, ca și surorile sale, un om inteligent. Îi plăceau mai ales acele versuri și romane care, zugrăvind galanteria și grandoarea, îi flatau în secret propria sa fire. Citea tragediile lui Corneille și își forma gustul, care nu e decît urmarea unui simț just și sentimentul prompt al unui spirit bine alcătuit. Conversația cu mama sa și cu doamnele de la curte a contribuit nu puțin să-l facă

¹ Anecdota aceasta e acreditată în *Memoriile lui La Porte*, la pagina 255 și următoarele. Se vede de acolo că regele îl detesta pe cardinal ; că ministrul acesta, nașul și suprintendentul său în privința instruirii, îl educase foarte prost și că adeseori l-a făcut să-i lipsească cunoștințele strict necesare. Ba chiar ajunge să adauge o serie de acuzații mult mai grave și care ar face ca memoria cardinalului să devină și mai odioasă ; numai că ele nu par deloc dovedite, și orice acuzație trebuie să fie (n.a.).

să guste această floare a spiritului și să-i formeze acea politețe ieșită din comun care încă de atunci a început să caracterizeze curtea. Ana de Austria adusese la aceasta o anumită galanterie nobilă și mândră, care ținea de geniul spaniol al acelor vremuri, și adăugase grația, amabilitatea și o libertate plină de bună cuviință, care nu se întâlneau decât în Franța. Regele a făcut mai multe progrese în această școală a plăcerilor, între optsprezece și douăzeci de ani, decât realizase în aceea a științelor, sub preceptorul său, abatele de Beaumont, ulterior arhiepiscop de Paris. Acesta nu-l învățase aproape nimic. Ar fi fost de dorit ca măcar să-l instruiască în domeniul istoriei și îndeosebi în istoria modernă; dar ceea ce exista pe vremea aceea era foarte prost scris. E trist că pe atunci nu se reușise decât în scrierea romanelor inutile, iar ceea ce era necesar era neîmbietor. Sub numele său au fost tipărite o *Traducere a Comentarilor lui Cezar*, și una a lui *Florus*, sub numele fratelui său; numai că singura contribuție a celor doi prinți s-a redus la faptul că, fără vreun folos, au avut drept teme unele fragmente din acești autori.

Cel care conducea educația regelui, pe vremea primului mareșal de Villeroy, guvernatorul său, era așa cum trebuia să fie, învățat și amabil: numai că războaiele civile au avut o influență rea asupra acestei educații, iar cardinalul Mazarin suferea cu adevărat când regelui i se dădeau unele cunoștințe. Atunci când s-a îndrăgostit de Maria Mancini, a învățat cu ușurință italienește pentru ea, iar în timpul căsătoriei s-a apucat să învețe și limba spaniolă, cu rezultate mai puțin fericite. Studiul, pe care îl neglijase prea mult cu preceptorii săi, după ce a ieșit din copilărie, o timiditate care provenea din teama de a se compromite, dar și ignoranța în care îl ținea cardinalul Mazarin au determinat curtea să-și închipuie că se va lăsa toată viața guvernat, ca Ludovic al XIII-lea, tatăl său.

Nu s-a ivit decît un prilej în care cei care ştiu să judece de departe au putut prevedea ceea ce o să devină ; a fost în 1655, cînd, după potolirea războaielor civile, după prima sa campanie şi după încoronare, parlamentul a vrut să se întrunească din nou în legătură cu unele edicte ; regele a plecat de la Vincennes, în costum de vînătoare, urmat de întreaga sa curte, a intrat încălţat cu cizme, cu cravaşa în mînă în clădirea în care parlamentul se adunase şi a pronunţat aceste cuvinte autentice : „Se cunosc nenorocirile pe care le-au provocat adunările dumneavoastră ; ordon să înceteze acelea care au început în legătură cu edictele mele. Domnule prim-preşedinte, vă interzic să admiteţi aceste adunări, iar dumneavoastră vă interzic ca vreunul să le ceară”¹.

Ținuta sa, încă de pe atunci maiestuoasă, noblețea trăsăturilor, tonul şi aerul de stăpîn cu care a rostit cuvintele au impus mai mult decît autoritatea rangului său, care pînă atunci fusese prea puţin respectată. Numai că premisele grandorii sale au părut că se vor pierde în momentele ulterioare ; şi roadele nu s-au ivit decît după moartea cardinalului.

După întoarcerea triumfală a lui Mazarin, curtea a început să se ocupe cu jocurile, cu baletele, cu comedia, care, abia născută în Franța, nu era încă o artă, şi cu tragedia, care, în mîinile lui Pierre Corneille, devenise o artă sublimă. Un preot de la biserica Saint-Germain-l'Auxerrois, care înclina spre ideile viguroase ale jansen-

¹ Cuvintele acestea, culese în mod fidel, se află în toate Memoriile autentice din acele vremuri : nu ne e îngăduit nici să le omitem, nici să le schimbăm, în nici o istorie a Franței.

Autorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* crede de cuvință să spună, întimplător, într-o notă a sa : „Cuvintele regelui n-ar fi fost chiar frumoase dacă ochii n-ar fi grăit mai mult decît gura”. De unde a luat el faptul că vorbele lui Ludovic al XIV-lea n-au fost chiar frumoase, din moment ce au fost propriile lui cuvinte ? Nu au fost nici mai mult nici mai puțin frumoase : au fost așa cum au fost raportate (n.a.).

niștilor, scrisese adeseori reginei, ridicîndu-se împotriva acestor spectacole, încă din primii ani ai regenței. El pretindea că acei care asistau la ele erau osîndiți la infern ; a ajuns să determine șapte doctori de la Sorbona să semneze această anatemă ; dar abatele de Beaumont, preceptorul regelui, s-a asigurat cu și mai multe aprobări de doctori decît condamnările rigurosului preot. În felul acesta a calmat scrupulele reginei ; și, atunci cînd a devenit arhiepiscop de Paris, a autorizat sentimentul pe care-l apăsese fiind abate. Veți găsi acest fapt în *Memoriile sincerei doamne de Motteville*.

Trebuie observat că din momentul în care cardinalul de Richelieu a introdus la curte spectacole regulate, ceea ce a făcut ca Parisul să devină în cele din urmă rivalul Atenei, nu numai că a existat o bancă pentru Academie, care număra printre membrii ei cîțiva ecleziaști, dar a existat și una rezervată episcopilor.

În 1644 și în 1654, cardinalul Mazarin a făcut să fie reprezentate la teatrul de la Palatul Regal și la Petit-Bourbon, în apropiere de Luvru, o serie de opere italiene, executate de voci aduse de el din Italia. Acest nou spectacol se născuse de curînd la Florența, un loc pe atunci favorizat atît de soartă cît și de natură, și căreia îi datorăm reproducerea mai multor arte dispărute în decursul vremii, precum și crearea altora. În Franța, opoziția față de instituirea acestor arte constituia un rest din vechea barbarie.

Janseniștii, pe care cardinalii de Richelieu și de Mazarin voiseră să-i reprime, s-au răzbunat de aceasta împotriva distracțiilor pe care cei doi miniștri le-au adus națiunii. Luteranii și calviniștii procedaseră la fel pe vremea papei Leon al X-lea. Dealtfel era de ajuns să fii novator pentru a fi auster. Aceiași oameni care răsturnau o anumită stare pentru a stabili o opinie adeseori absurdă, anatemizau plăcerile inocente necesare într-un mare oraș, precum și artele care contribuie la splendoa-

rea unei națiuni. Abolirea spectacolelor ar fi o idee mai demnă de secolul lui Attila decît de acela al lui Ludovic al XIV-lea.

Dansul, care poate fi socotit și el printre arte¹, deoarece e supus unor reguli și deoarece dă trupului grație, constituia una dintre cele mai de seamă distracții ale curții. Ludovic al XIII-lea nu dansase decît o singură dată într-un balet, în 1625 ; iar baletul acesta era de un gust grosolan, care nu anunța ceea ce artele vor deveni peste treizeci de ani în Franța. Ludovic al XIV-lea excela în dansurile grave, care se potriveau cu maiestatea figurii sale și nu jigneau maiestatea rangului său. Cursele cu inele² care se jucau uneori și în cadrul căroră se etala deja o mare magnificență, făceau să apară în mod strălucit îndemînarea regelui în privința tuturor exercițiilor. Totul respira plăcere și magnificență, așa cum erau cunoscute pe atunci. Era puțin lucru în comparație cu ceea ce s-a putut vedea în momentul cînd regele a domnit prin sine însuși ; constituia totuși ceva surprinzător, după grozăviile războiului civil și după tristețea existenței întunecate și retrase a lui Ludovic al XIII-lea. Prințul acesta, bolnav și trist, nu fusese nici slujit, nici găzduit, nici mobilat ca un rege. Nu posedase pietre prețioase aparținînd coroanei nici măcar în valoare de o sută de mii de scuzi. Cardinalul de Mazarin n-a lăsat mai puțin de un milion două sute ; iar astăzi ele sînt în valoare de aproximativ douăzeci de milioane de livre.

¹ Cardinalul de Richelieu dăduse și el unele baletе, numai că acestea erau lipsite de gust, ca tot ceea ce existase înaintea lui în materie de spectacole. Francezii, care au dus în clipa de față dansul la desăvîrșire, nu aveau în tinerețea lui Ludovic al XIV-lea decît dansuri spaniole, precum sarabanda, curanta, pavana etc. (n.a.).

² Cursele cu inele erau un joc practicat de cavaleri, care trebuiau să smulgă cu o lance, în goana calului, cit mai multe inele așezate pe un stîlp (n.t.).

(1660). La căsătoria lui Ludovic al XIV-lea, totul a dobîndit un caracter și mai marcat de somptuozitate și de gust, sporind de atunci neconținut. Cînd și-a făcut intrarea cu regina, soția sa, Parisul a văzut-o cu o admirație respectuoasă și tandră pe tînăra regină, care era frumoasă, dusă într-un car superb, de curînd inventat; regele, călare alături de ea, împodobit cu tot ceea ce arta putuse adăuga frumuseții sale virile și eroice, care reținea toate privirile.

La capătul aleilor de la Vincennes a fost pregătit un arc de triumf a cărui bază era de piatră; numai că timpul, care presa, nu a îngăduit ca el să fie terminat dintr-o materie durabilă: a fost înălțat doar din ipsos, și ulterior a fost complet demolat. Claude Perrault îi executase desenul. Pentru aceeași ceremonie, a fost reconstruită poarta Saint-Antoine; un monument de un gust mai puțin nobil, dar împodobit cu piese de sculptură destul de frumoase. Toți cei care în ziua bătăliei de la Saint-Antoine văzuseră cum sînt aduse în Paris, prin poarta aceasta, prevăzută pe atunci cu gratii de fier împotriva atacurilor, trupurile atîtor cetățeni morți sau muribunzi, au binecuvîntat cerul și i-au mulțumit pentru o atît de fericită schimbare.

Pentru a conferi mai multă solemnitate acestei căsătorii, cardinalul Mazarin a făcut să se reprezinte la Palatul Luvru o operă italiană intitulată *Ercole amante*. Ea nu a plăcut francezilor. Plăcerea lor a fost doar să-i vadă pe rege și pe regină care au dansat acolo. Cardinalul a vrut să se releve printr-un spectacol mai pe gustul națiunii. Secretarul de stat de Lionne a comandat compunerea unui soi de tragedie alegorică, pe gustul celei din *Europa*, la care lucrase cardinalul de Richelieu. A fost o fericire pentru marele Corneille că nu el a fost ales să umple canavaua aceasta proastă. Subiectul era *Lisis și Hesperia*. Lisis semnifică Franța, iar Hesperia Spania. A fost însărcinat să lucreze la ea Quinault, care

își câștigase o mare reputație cu piesa sa *Falsul Tiberinus*, o piesă care, deși proastă, avusese un enorm succes. Nu s-a întâmplat același lucru cu *Lisis*. A fost reprezentată la palatul Luvru. În piesa aceasta, frumoase erau doar decorurile: Rieux, marchiz de Sourdinac, căruia i se dădorează ulterior introducerea operei în Franța, a făcut să se joace chiar pe atunci, pe cheltuiala sa, la castelul său din Neubourg, *Lina de aur* de Pierre Corneille, cu decoruri. Quinault, tânăr și cu un chip plăcut, avea de partea sa curtea: Corneille avea de partea sa numele său și Franța. De aici rezultă că, în Franța, opera și comedia le datorăm la doi cardinali.

După căsătoria regelui, a urmat o serie neîntreruptă de serbări, de galanterii. Ele s-au repetat la căsătoria Domnului, fratele regelui, cu Henrieta de Anglia, sora lui Carol al II-lea; și s-au întrerupt abia în 1661, datorită morții lui Mazarin.

Cîteva luni după moartea acestui ministru, a survenit un eveniment fără pereche; și, ceea ce e nu mai puțin straniu, care a fost ignorat de toți istoricii. A fost expediat, în cea mai desăvîrșită taină, în castelul de pe insula Sainte-Margueritte, în marea Provenței, un prizonier necunoscut, cu o statură mai înaltă decît media, tânăr și cu un chip dintre cele mai frumoase și mai nobile. Pe drum, prizonierul acesta purta o mască a cărei parte inferioară avea resorturi de oțel, care-i lăsau posibilitatea de a mîncă avînd masca pe față. Cei care-l duceau aveau ordin să-l ucidă dacă se descoperea. A rămas în insulă pînă în momentul în care un ofițer de încredere, pe nume Saint-Mars, guvernator al cetății Pinerolo¹, devenind guvernator al Bastiliei în anul 1660,

¹ Oraș în Italia de nord, la granița cu Franța. Avea o importanță strategică excepțională, fiind considerat cheia Piemontului, motiv pentru care a fost aprig disputat de ducii de Savoia și de regii Franței. Aceștia din urmă l-au folosit și drept închiisoare de stat, pînă la pierderea definitivă, 1696 (n.t.).

a venit să-l ia din insula Sainte-Margueritte și l-a condus la Bastilia, mereu mascat. Marchizul de Louvois s-a dus să-l vadă la Sainte-Margueritte înainte de mutare, și i-a vorbit stînd în picioare și cu o considerație care dovedea respect. Necunoscutul a fost dus la Bastilia, unde a fost instalat pe cît de bine e cu putință în acest castel. Nu i se refuza nimic din ceea ce cerea. Îi plăceau cel mai mult lenjeria de o finețe extraordinară și dantelele. Cînta din chitară. I se dădeau cele mai alese mîncăruri, iar guvernatorul nu se așeza decît arareori în fața lui. Un bătrîn medic al Bastiliei, care l-a tratat de multe ori pe acest om bizar atunci cînd a fost bolnav, a spus că niciodată nu i-a văzut fața, deși adeseori i-a examinat limba precum și restul corpului. Era minunat de bine făcut, afirma medicul acesta : pielea era puțin brună ; captiva numai prin tonul vocii sale, nu se plîngea niciodată de starea în care se afla și nu lăsa în nici un fel să se întrevadă cine ar putea fi ¹.

Necunoscutul acesta a murit în 1703 și a fost înmormîntat în timpul nopții, în parohia Saint-Paul. Ceea ce sporește nedumerirea e faptul că atunci cînd a fost trimis în insula Sainte-Margueritte, în Europa nu a dispărut nici un om de seamă. Deținutul acesta a fost fără îndoială un om de seamă, căci iată ce s-a întîmplat în primele zile ale sosirii lui pe insulă. Guvernatorul însuși îi așeza farfuriile pe masă și apoi se retrăgea după ce-l închidea. Într-o zi, prizonierul a scris cu un cuțit pe o farfurie de argint și a aruncat farfuria pe fereastră spre un vas care se afla la țärm, aproape la picioarele turnului. Un pescar, căruia îi aparținea acest vas, a pescuit farfuria și a adus-o guvernatorului. Mirat, acesta l-a

¹ Un chirurg celebru, ginerele medicului de care vorbesc și care a aparținut mareșalului de Richelieu, e martor a ceea ce susțin ; iar domnul de Bernaville, succesorul lui Saint-Mars mi-a confirmat acest lucru de mai multe ori (n.a.).

întrebat: „Ai citit ce e scris pe această farfurie, și a văzut-o cineva în mîinile dumitale?” „Nu știu să citesc, a răspuns pescarul. Am găsit-o adineaori, nimeni n-a văzut-o“. Țăranul acesta a fost reținut pînă în clipa în care guvernatorul s-a convins că nu citise nimic și că farfuria nu fusese văzută de nimeni. Printre persoanele care au aflat numaidecît de acest fapt, există una, foarte demnă de încredere și care se mai află în viață¹. Domnul de Chamillard a fost ultimul ministru care a deținut acest bizar secret. Al doilea mareșal de La Feuillade, ginerele său, mi-a spus că la moartea socrului său l-a rugat în genunchi să-i spună cine era omul acela, care nu a fost cunoscut decît sub numele de *omul cu masca de fier*. Chamillard i-a răspuns că era un secret de stat și că jurase să nu-l dezvăluie niciodată. În sfîrșit, există o mulțime de contemporani de-ai mei care depun mărturie că e adevărat ceea ce afirm, dar eu nu cunosc vreun fapt care să fie mai ieșit din comun și în același timp mai sigur constatat.

În tot acest timp, Ludovic își împărțea timpul între plăcerile legate de vîrsta sa și treburile legate de datorie. Ținea consiliu în fiecare zi și lucra apoi în taină cu Colbert. Acest lucru în secret a fost sorginta catastrofei celebrului Fouquet, în care au fost implicați secretarul de stat Guénégaud, Pellisson, Gourville și atîția alții. Căderea acestui ministru, căruia i se puteau aduce mai puține reproșuri decît cardinalului Mazarin, a dovedit că nu toată lumea avea dreptul să comită aceleași greșeli. Pierderea lui fusese deja hotărîtă în clipa în care regele a acceptat magnifica petrecere pe care acest ministru i-a oferit-o în reședința sa de la Vaux. Palatul și grădina îl costaseră optsprezece milioane, ceea ce în

¹ Rîndurile acestea au fost scrise în 1750 (n.a.).

ziua de azi ar valora în jur de treizeci și cinci¹. Clădise palatul de două ori și cumpărase trei cătune, ale căror terenuri au fost cuprinse în aceste grădini imense, plantate în parte de Le Nôtre și considerate pe atunci drept cele mai frumoase din Europa. Fântânile arteziene de la Vaux, care mai apoi au fost socotite submediocre, după cele de la Versailles, de la Marly și de la Saint-Cloud, erau pe atunci niște minuni. Dar oricît de frumoasă era casa, cheltuiala aceasta de optsprezece milioane, ale cărei conturi continuă să existe, dovedește că Fouquet fusese slujit cu tot atît de puțină economie pe cît îl slujea el pe rege. E drept că Saint-Germain și Fontainebleau, singurele case de agrement locuite de rege, erau departe de a se apropia de castelul de la Vaux în ceea ce privește frumusețea. Ludovic al XIV-lea a simțit acest lucru și a fost cuprins de iritare. Pretutindeni în această casă se vedeau armele și deviza lui Fouquet. Era o veveriță, cu următoarele cuvinte : *Quo non ascendam ? Pînă unde nu mă înalț eu ?* Regele a cerut să-i fie explicate. Ambiția acestei devize nu a fost de natură să-l liniștească pe monarh. Curtenii au observat că veverița era zugrăvită peste tot urmărită de o viperă, care constituia armele lui Colbert. Sărbătoarea a fost mai presus de acelea pe care le dăduse cardinalul Mazarin, nu numai în ceea ce privește fastul, dar și gustul. S-a reprezentat pentru prima oară comedia *Pisălogii* de Molière. Pellisson compusese prologul, care a fost admirat. La curte, distracțiile publice ascund sau pregătesc atît de des nenorociri personale, încît, dacă nu era regina-mamă, supraindendentul și Pellisson ar fi fost arestați la Vaux în chiar

¹ Socotelile care dovedesc acest lucru se aflau la Vaux, astăzi Villars, în 1718, și trebuie să fie în continuare acolo. Domnul duce de Villars, fiul mareșalului, confirmă acest fapt, care e mai puțin neobișnuit decît se crede. În *Memoriile abatelui de Choisi* se poate vedea că marchizul de Louvois îi spunea, vorbind de Meudon : „Am ajuns la al patrusprezecelea milion.“ (n.a.)

ziua festivității. Ceea ce sporea resentimentul regelui era faptul că domnișoara de La Vallière, pentru care el începea să nutrească o adevărată pasiune, fusese una din înclinațiile trecătoare ale suprintendentului, care nu precupețea nimic atunci cînd voia să și le satisfacă. Îi oferise domnișoarei de La Vallière două sute de mii de livre : și oferta lui fusese primită cu indignare, înainte ca între ea și rege să fi fost ceva. Ulterior, Fouquet, dîndu-și seama ce rival redutabil se ivise, a încercat să devină confidentul celei pe care nu o putea avea, dar chiar și acest lucru continua să-l irite pe rege.

Acesta, cuprins la început de indignare, fusese ispitit să poruncească să fie arestat chiar în mijlocul festivității la care venise, dar, ulterior, s-a folosit de un șiretlic aproape deloc necesar. S-ar fi spus că monarhul, deja atotputernic, se temea de partidul pe care și-l făcuse Fouquet.

Suprintendentul era și procuror general al parlamentului, iar funcția aceasta îi conferea privilegiul de a fi judecat de camerele reunite ; or, după atîția principii, mareșali și duci care fuseseră judecați de comisari, la fel ar fi putut fi tratat și un magistrat, din moment ce regele voia să se folosească de căile extraordinare care, fără a fi nedrepte, lasă totdeauna bănuiala unei injustiții.

Colbert l-a îndemnat, printr-un șiretlic prea puțin onorabil, să-și vîndă slujba. I s-a oferit pînă la un milion opt sute de mii de livre, ceea ce ar face trei milioane și jumătate în zilele noastre ; și, printr-o neînțelegere, a vîndut-o doar cu un milion patru sute de mii de franci. Prețul foarte ridicat al locurilor în parlament, atît de scăzut ulterior, dovedește cîtă considerație își păstrase acest corp chiar și în mijlocul decăderii sale. Ducele de Guise, mare șambelan al regelui, a vîndut această slujbă a coroanei ducelui de Bouillon doar cu opt sute de mii de livre.

Datorită Frondei, datorită războiului din Paris, funcțiile de judecător au ajuns la asemenea prețuri. Faptul că Franța a fost unica țară de pe lume unde locurile de judecători puteau fi cumpărate a constituit unul dintre cele mai mari defecte și nenorociri ale unui guvern înglodat în datorii; dar faptul că un loc de procuror al regelui costa mai mult decît cele mai de seamă demnități ale coroanei a fost urmarea spiritului de revoltă și un soi de insultă adusă tronului.

Cu toate că Fouquet risipise finanțele statului și se folosise de ele ca și cum ar fi fost ale lui, el nu era un om lipsit de măreție sufletească. Deturnările lui de fonduri nu fuseseră decît acte de magnificență și de generozitate. (1661.) El a depus la casa de economii prețul dobîndit pe slujba sa, numai că fapta aceasta frumoasă nu l-a salvat. A fost atras cu abilitate la Nantes, el, pe care un ofițer de poliție cu doi jandarmi l-ar fi putut aresta la Paris. Înainte de dizgrație, regele i-a dat dovezi de afecțiune. Nu știu de ce, majoritatea principilor se prefac de obicei înșelînd prin false amabilități pe acei dintre supușii lor pe care vor să-i piardă. În cazul acesta, prefăcătoria este opusul grandorii. Niciodată nu e ea o virtute, dar poate deveni un talent demn de stimă atunci cînd e absolut necesară. Ludovic al XIV-lea a părut că iese din firea sa proprie; dar i se dăduse de înțeles că Fouquet făcuse mari fortificații la Belle-Isle și că s-ar fi putut să aibă multe legături în afara și înlăuntrul regatului. Cînd a fost arestat și dus la Bastilia și la Vincennes, s-a văzut că partidul său nu era nimic altceva decît aviditatea unor oameni de curte și a unor femei, care primeau de la el pensii și care l-au uitat de îndată ce Fouquet n-a mai fost în măsură să li le ofere. I-au rămas alți prieteni, și aceasta dovedește că era un om care merita să aibă prieteni. Ilustra doamnă de Sévigné, Pellisson, Gourville, domnișoara de Scudéri, mai mulți oameni de litere s-au declarat în mod deschis

în favoarea lui și l-au slujit cu atîta căldură încît i-au salvat viața.

Se cunosc următoarele versuri de Hesnault, traducătorul *Lucreției*, împotriva lui Colbert, persecutorul lui Fouquet :

*Ministru avar și laș, tu, sclav nefericit,
Ce gemi sub povara treburilor publice ;
Victimă devotată a preocupărilor politice,
Strigoi cinstit sub un titlu costisitor ;*

*Vezi cît de periculoasă e culmăa măreției,
Uită-te la funestele rămășițe ale lui Fouquet,
Și în timp ce te silești să-l nimicești
Teme-te că ție ți se pregătește o soartă și mai crudă.*

*Căderea lui te-ar putea duce și pe tine într-o zi.
Teme-te pentru postul și pentru rangul tău, teme-te de
curte și de succes.
Nimeni nu cade nevinovat de acolo unde te vedem ajuns.*

*Încetează, deci, de a-l mai întărîta pe rege să osîndească,
Și aproape fiind de clipa cînd vei avea nevoie de
bunătatea lui,
Nu-l face să-și irosească tot spiritul de dreptate.*

Domnul Colbert, căruia i s-a pomenit de acest sonet injurios, a întrebat dacă regele este jignit în aceste versuri. I s-a spus că nu : „Atunci nici eu nu sînt“, a răspuns ministrul.

Nu trebuie să ne lăsăm înșelați de atari răspunsuri bine gîndite, de vorbele acestea în public pe care inima le reneagă. Colbert părea moderat, dar a urmărit cu înverșunare moartea lui Fouquet. Poți să fii bun ministru, dar și un om răzbunător. E trist faptul că n-a știut să fie tot atît de generos pe cît era de vigilent.

Unul dintre cei mai implacabili persecutori ai lui Fouquet a fost Michel Le Tellier, pe atunci secretar de stat și rivalul său în ceea ce privește creditul. El a ajuns mai apoi cancelar. Când îi citim orația funebră și o comparăm cu purtarea sa, ce putem oare crede decât că o orație-funebră e o simplă declamație? Dar cancelarul Séguier, președintele comisiei, a fost dintre judecătorii lui Fouquet acela care a căutat cu cea mai mare înverșunare să-l condamne la moarte și care l-a tratat cu cea mai mare asprime.

E drept că a face procesul suprintendentului însemna să acuzi memoria cardinalului Mazarin. Cele mai mari delapidări în materie de finanțe erau opera acestuia. Își însușise, ca un suveran, mai multe ramuri ale veniturilor statului. Negociase în numele și în folosul său munițiile armatelor. „Impunea (afirmă Fouquet în apărarea sa), grație scrisorilor de deținere, sume extraordinare pe generalități¹; ceea ce nu se mai făcuse decât de către el și pentru el, și ceea ce prin ordonanțe e pasibil de pedepsa cu moartea.” În felul acesta, cardinalul adunase bunuri imense, pe care el însuși ajunsese să nu le mai cunoască.

L-am auzit povestind pe răposatul domn de Caumartin, intendent al finanțelor, că, în tinerețea sa, cu câțiva ani înainte de moartea cardinalului, s-a dus la palatul Mazarin, unde locuiau ducele, moștenitorul său, împreună cu ducesa Hortense, și a văzut acolo un dulap mare de marchetărie, foarte adânc, care ocupa de sus pînă jos tot fundul cabinetului său. Cheile fuseseră pierdute de multă vreme și nimeni nu se gîndise să-i deschidă sertarele. Mirat de această neglijență, domnul de Caumartin i-a spus ducesei de Mazarin că, în acest dulap s-ar

¹ Diviziune administrativă, corespunzînd cu o circumscripție financiară; în secolul al XVI-lea, ea se confundă cu intendența și capătă un rol preponderent în sistemul financiar al Franței (h.t.).

putea să se găsească unele curiozități. 'A fost deschis : era plin de quadruple¹, de jetoane și medalii de aur. Doamna de Mazarin le-a aruncat poporului pe fereastră, timp de mai mult de opt zile².

Abuzul pe care cardinalul de Mazarin l-a făcut cu puterea despotică pe care a deținut-o nu-l scuza pe suprintendent ; numai că iregularitățile de procedură comise împotriva lui, lungirea procesului, înverșunarea odioasă a cancelarului Séguier împotriva sa, timpul care stinge ura publicului și inspiră milă pentru nenorociți, în sfârșit, solicitările mereu mai vii în favoarea unui nefericit împotriva căruia acțiunile celor care voiau să-l ducă la pierzanie nu erau deloc grăbite, toate acestea i-au salvat viața. Procesul său a fost judecat abia după trei ani, în 1664. Dintre douăzeci și doi de judecători care și-au formulat opinia, doar nouă au cerut pedeapsa cu moartea ; iar ceilalți treisprezece³, printre care se aflau și unii pe care Gourville îi făcuse să accepte dăruri, au fost de părere să fie exilat pe toată viața. Regele a comutat pedeapsa într-una mai aspră. Severitatea aceasta nu era conformă nici cu vechile legi ale regatului nici cu cele ale omeniei. Ceea ce i-a revoltat mai mult pe cetățeni a fost faptul că unul dintre judecători, numit Roquesante, care a determinat în cea mai mare măsură camera de justiție să fie indulgentă, a ajuns să fie exilat datorită cancelarului⁴. Fouquet a fost întemnițat în castelul Pinerolo. Toți istoricii afirmă că ar fi murit acolo, în 1680 ; dar Gourville dă ca sigur,

¹ *Quadruplă*, monedă care apare în timpul lui Ludovic al XIV-lea și valorează douăzeci de livre (n.t.).

² Ulterior am regăsit acest amănunt în Saint-Evremond (n.a.).

³ A se vedea *Memoriile lui Gourville* (n.a.).

⁴ În *Fragmentele istorice*, Racine ne asigură că, aflindu-se la domnișoara de La Vallière, regele ar fi spus : „Dacă ar fi fost condamnat la moarte, l-aș fi lăsat să moară“. În cazul că regele a pronunțat aceste cuvinte, ele nu pot fi scuzaute : par prea severe și prea ridicole (n.a.).

În *Memoriile* sale, că a ieșit din închisoare cu cîtva timp înainte de a muri. Contesa de Vaux, nora sa, îmi confirmase mai demult acest fapt; cu toate acestea, în familia sa se crede contrariul. Așa că nu se mai știe unde a murit acest nefericit, ale cărui acțiuni, chiar și cele mai neînsemnate, aveau strălucire pe vremea cînd era puternic.

Secretarul de stat Guénégaud, care și-a vîndut slujba lui Colbert, a fost totuși urmărit și el de camera de justiție, care l-a depozat de cea mai mare parte din averea sa. În hotărîrile acestei camere, cel mai bizar lucru a fost că un episcop de Avranches a fost condamnat la o amendă de douăsprezece mii de franci. Se numea Boislève; era fratele unui partizan la ale cărui delapidări luase parte ¹.

Saint-Evremond, care avea legături de prietenie cu supraindendentul, a fost cuprins în dizgrația acestuia. Căutînd pretutindeni dovezi împotriva celui pe care voia să-l piardă, Colbert a izbutit să confişte o sumă de acte încredințate doamnei du Plessis-Bellièvre; și în aceste hîrtii a găsit scrisoarea manuscrisă a lui Saint-Evremond asupra păcii Pireneilor. Această glumă a fost citită regelui, considerînd-o o crimă de stat, Colbert, care nu ținea neapărat să se răzbune pe Hesnault, om obscur, a persecutat în Saint-Evremond pe prietenul lui Fouquet, pe care-l detesta, și pe omul inteligent de care se temea. Regele a pedepsit cu o extremă severitate o glumă nevinovată, comisă de mult împotriva cardinalului Mazarin, pe care nu-l regreta cîtuși de puțin, și pe care întreaga curte îl insultase, îl calomniase și îl gonise în decurs de mai mulți ani, fără ca cineva să fie tras la răspundere. Din mii de scrieri împotriva acestui ministru, cea mai puțin violentă a fost singura pedepsită, și aceasta după moartea lui.

¹ A se vedea *Gui Patin* și *Memoriile* acelor vremuri (n.a.)

Refugiat în Anglia, Saint-Evremond a trăit și a murit ca un om liber și ca un filosof. Marchizul de Miremond, prietenul său, îmi spunea pe vremuri, la Londra, că alta era cauza dizgrației lui, și că Saint-Evremond a-a vrut niciodată să dea explicații despre aceasta. Atunci cînd Ludovic al XIV-lea i-a îngăduit să se întoarcă în patrie, la sfîrșitul vieții sale, filosoful acesta nu a binevoit să considere această îngăduință drept un act de iertare : și a dovedit că patria e acolo unde trăiești fericit, iar el era fericit la Londra.

Noul ministru al finanțelor, sub simplul titlu de controlor general, a justificat severitatea acțiunii sale de urmărire, restabilind ordinea pe care predecesorii săi o tulburaseră și lucrînd neobosit la măreția statului.

Curtea a devenit centrul distracțiilor și modelul tuturor celorlalte curți. Regele se ambiționa să dea serbări care au făcut să fie uitată cea de la Vaux.

Părea că natura a avut o adevărată predilecție în a da naștere în Franța celor mai mari oameni în toate artele și a aduna la curte tot ceea ce era mai frumos și mai bine făcut atît în privința bărbaților cît și a femeilor. Regele era mai presus de toți curtenii săi grație staturii sale superbe și frumuseții maiestuoase a trăsăturilor. Tonul vocii sale, nobil și emoționant, cuceră inimile pe care le intimida prezența sa. Avea un fel de a păși care nu-i venea bine decît lui și rangului său și care ar fi fost ridicol în cazul oricui altuia. Stînjeneala pe care o provoca tuturor celor care-i vorbeau îi măgulea într-ascuns complezența cu care își resimțea propria superioritate. Cutare bătrîn ofițer care, cerîndu-i o favoare, începea să se tulbure, să se bilbie, și care, nepuțin să isprăvească ceea ce avea de spus, îi zicea : „Sire, în fața dușmanilor maiestății-voastre nu tremur așa“, obținea ușor ceea ce avea de cerut.

La curte, gustul pentru societate nu ajunsese la întreaga sa desăvîrșire. Regina-mamă, Ana de Austria, în-

cepea să prefere singurătatea. Regina domnitoare abia știa franțuzește și singurul ei merit era bunătatea. Prințesa de Anglia, cumnata regelui, a adus la curte deliciile unei conversații blinde și însuflețite, susținute curînd de lectura cărților bune și de un gust sigur și delicat. Ea s-a perfecționat în cunoașterea limbii, pe care o scria prost chiar și în timpul căsniciei sale. Ea a inspirat o nouă emulație de spirit și a introdus la curte o politețe și o grație de care restul Europei abia dacă avea idee. Doamna poseda întreaga inteligență a lui Carol al II-lea, fratele ei, înfrumusețată de farmecul sexului ei, grație darului și dorinței de a place. Curtea lui Ludovic al XIV-lea respira o galanterie pe care decența o făcea și mai atrăgătoare. Cea care domnea la curtea lui Carol al II-lea era mai îndrăzneță, iar deliciile erau dezonorate de prea multă grosolănie.

Între Doamna și rege s-au produs de la început multe dintre aceste cochetării de spirit și de inteligență secretă care se vor vădi în micile serbări care s-au succedat de multe ori. Regele îi trimitea versuri; ea îi răspundea. S-a întîmplat ca același om să fie în același timp confidentul regelui și al Doamnei în cursul acestui schimb de replici spirituale. E vorba de marchizul de Dangeau. Regele îl punea să scrie pentru el; iar prințesa îl însărcina să-i răspundă. I-a slujit în felul acesta pe amîndoi, fără a-l lăsa pe vreunul să bănuiască că a fost folosit și de celălalt; aceasta a fost una din cauzele succesului său.

Înțelegerea aceasta a alarmat întrucîtva familia regală. Regele reducea strălucirea acestei legături la un fond de stimă și de prietenie care nu s-a alterat niciodată. Atunci cînd Doamna i-a pus pe Racine și pe Corneille să lucreze la tragedia *Bérénice*, ea avea în vedere nu numai rup-tura regelui cu conetabilul Colonne, dar și frîna pe care ea însăși și-o pusese propriei sale înclinații, din teama ca aceasta să nu devină periculoasă. Ludovic al XIV-lea

s-a simțit îndeajuns de vizat de următoarele versuri din.
Bérénice a lui Racine :

*Deși soarta l-a făcut să se nască în obscuritate,
Lumea, văzîndu-l, l-a recunoscut stăpîn.*

Aceste simple amuzamente au făcut loc unei pasiuni mai serioase și mai durabile pe care regele a avut-o pentru domnișoara de La Vallière, domnișoară de onoare a Henrietei de Anglia. Cu ea, regele a gustat din fericirea rară de a fi iubit doar pentru sine însuși. Timp de doi ani, ea a fost obiectul ascuns al tuturor distracțiilor galante și al tuturor serbărilor pe care le dădea regele : Un tînăr valet de cameră al regelui, numit Belloc, a compus mai multe povestiri care se împleteau cu dansuri, cînd la regină, cînd la Doamna ; și aceste povestiri exprimau în mod învăluit secretul inimii lor, care foarte curînd a încetat de a mai fi un secret.

Toate divertismentele publice pe care regele le dădea erau tot atîtea omagii adresate iubitei sale. În 1662 s-a construit un carusel¹ în fața palatului Tuileries², într-o incintă vastă care a rămas sub numele de *Piața Caruselului*. Au avut loc cinci cadriluri. Regele era în fruntea romanilor ; fratele său, în fruntea persanilor ; prințul de Condé, a turcilor ; ducele d'Enghien, fiul său, în fruntea indienilor ; ducele de Guise, a americanilor. Acest duce de Guise era nepotul ducelui de Guise zis „cu cicatricea”. Era celebru în toată lumea datorită curajului fără succes cu care încercase să pună stăpînire pe Neapole. În-

¹ Carusel, turnir în cadrul căruia, cavalerii, împărțiți în cadrile, executau diferite figuri, în cursul unor ceremonii care mai cuprindeau și dansuri și scene alegorice. Pe vremea lui Ludovic al XIV-lea, caruselele aveau și un caracter de paradă militară și se bucurau de o asistență foarte numeroasă (n.t.).

² Nu în Piața Regală, cum se afirmă în *Istoria lui de La Hode*, sub numele de La Martinière (n.a.).

chisoarea, duelurile, iubirile lui romanești, dărnicia, aventurile l-au făcut unic în toate privințele. Părea să aparțină altui veac. Când călărea alături de Marele Condé lumea spunea : „Iată un erou al istoriei și unul al mitologiei“.

Regina-mamă, regina domnitoare și, uitînd atunci de propriile-i nenorociri, regina Angliei, văduva lui Carol I. se aflau sub un baldachin la acest spectacol. Conte de Sault, fiul ducelui de Lesdiguières, a cîștigat premiul și l-a primit din mîna reginei-mame. Serbările acestea au reînviat mai mult decît oricînd gustul pentru devize și embleme pe care turnirele le aduseseră pe vremuri la modă și care au continuat să existe după ele.

Un specialist în istoria antică, numit Douvrier, a imaginat atunci pentru Ludovic al XIV-lea emblema care reprezintă un soare trimițîndu-și razele asupra unui glob, cu cuvintele : *Nec pluribus impar*. Ideea era întrucîtva imitată după o deviză spaniolă compusă pentru Filip al II-lea, și mai potrivită unui rege care poseda cea mai frumoasă parte din Lumea Nouă precum și atîtea alte state din cea veche, decît unui tînăr rege al Franței care nu dădea încă decît speranțe. Deviza aceasta a avut un succes prodigios. Stemele regelui, mobilierul coroanei, tapiseriile, sculpturile au fost împodobite cu ea. Regele nu a purtat-o niciodată la paradele de cavalerie. I s-a reproșat pe nedrept lui Ludovic al XIV-lea fastul acestei devize, ca și cum și-ar fi ales-o el însuși ; și poate că mai pe drept a fost criticată pentru fond. Corpul nu înfățișează ceea ce semnifică legenda, iar legenda aceasta nu are un sens îndeajuns de clar și de determinant. Ceea ce poate fi explicat în mai multe feluri nu merită să fie explicat în nici unul. Devizele, această rămășiță a vechii cavalerii, sînt la locul lor în cadrul serbărilor și provoacă plăcere atunci cînd sînt juste, noi și spirituale. E mai bine să nu ai o deviză decît să suporti una proastă și vulgară, precum aceea a lui Ludovic al XII-lea ; era un porc mis-

treț, cu următoarele cuvinte : „Cine mă atinge se în-
țeapă“. Devizele sînt, în raport cu inscripțiile, ceea ce
sînt mascaradele în comparație cu ceremoniile auguste.

Serbarea de la Versailles, din 1664, a depășit pe cea
a caruselului, prin neobișnuitul ei, prin magnificență și
prin desfătările spiritului care, împletindu-se cu splen-
doarea petrecerilor, adăuga un gust și o grație cu care
nici o serbare nu mai fusese împodobită. Versailles în-
cepuse să devină un loc de petrecere delicios, fără a se
apropia de măreția la care va ajunge mai tîrziu.

(1664). La 5 mai, regele a sosit împreună cu curtea
alcătuită din șase sute de persoane, ale căror cheltuieli
au fost plătite, ca și cele ale suitei lor, precum și ale
tuturor celor care au lucrat la pregătirile petrecerilor. Nu
le lipseau acestor serbări decît monumente construite
anume pentru a le fi dedicate, așa cum înălțau grecii și
romanii : numai că promptitudinea cu care se edificau
teatre, amfiteatre, portice împodobite cu magnificență
și în același timp cu gust, constituia o minune care se
adăuga iluziei și care, diversificată ulterior în nenumărate
feluri, sporea și mai mult farmecul acestor spectacole.

S-a făcut la început un fel de carusel. Cei care urmau
să alerge au apărut în prima zi ca la o paradă ; erau pre-
cedați de heralzi, de pași, de scutieri, care purtau devi-
zele și scuturile ; iar pe aceste scuturi se aflau înscrise
cu litere de aur versuri compuse de Përigni și de Bense-
rade. Îndeosebi acesta din urmă avea un talent neobișnuit
pentru poeziile galante, în care strecura totdeauna aluzii
delicate și spirituale cu privire la caracterele persoanelor,
ale personajelor din antichitate sau din povești care erau
înfățișate și la pasiunile care însufleteau curtea. Regele
îl reprezenta pe Roger : toate diamantele coroanei stră-
luceau pe vestmintele sale și pe calul pe care-l călărea.
Reginele precum și trei sute de doamne, stînd sub arcuri
de triumf, priveau acest preludiu.

Din toate privirile ce se îndreptau spre el, regele nu o distingea decît pe cea a domnişoarei de La Vallière. Serbarea se dădea numai pentru ea, care se bucura amestecată în mulţime.

Cavalcada era urmată de un car poleit cu aur, înalt de optsprezece picioare, lat de cincisprezece şi lung de douăzeci şi patru, reprezentînd carul Soarelui. Cele patru vîrste, cea de aur, cea de argint, cea de aramă şi cea de fier ; semnele cereşti, anotimpurile, orele urmau pe jos carul. Totul era specificat. Păstori duceau obstacolele care erau aşezate în sunete de trîmbiţe, cărora le urmau, la intervale, cimpoaie şi alăute. Mai multe personaje, care urmau carul lui Apollo, au venit mai întîi şi au recitat în faţa reginelor, a regelui, a doamnelor, versuri potrivite cu situaţia şi cu acel moment. După terminarea curselor şi căderea nopţii, patru mii de făclii mari au luminat locul unde se dădeau serbările. Au fost servite mese pentru două sute de personaje, care reprezentau anotimpurile, faunii, silvanii, driadele, împreună cu păstori, cu culegători de vii, cu secerători. Pan şi Diana au înaintat pe un munte mişcător şi au coborît pentru a aşeza pe mese cele mai delicioase roade ale cîmpurilor şi ale pădurilor. În spatele meselor, într-un semicerc, s-a înălţat dintr-o dată un teatru plin de muzicanţi. Arca-dele care înconjurau masa şi teatrul erau împodobite cu cinci sute de sfeşnice cu mai multe braţe, verzi şi argintii, care purtau lumînări ; această vastă incintă era închisă de o balustradă aurită.

Serbările acestea, cu mult superioare celor pe care le vedem născocite în romane, au durat şapte zile. Regele a cîştigat de patru ori premiul la jocuri, şi a lăsat apoi celorlalţi cavaleri să-şi dispute premiile pe care le cîştigase şi pe care li le ceda.

Comedia *Prinţesa de Elida*, deşi nu e una dintre cele mai bune ale lui Molière, a fost una dintre cele mai plăcute distracţii ale acestor jocuri, graţie unei infinităţi de

alegorii fine referitoare la moravurile vremii și grație unor aluzii care constituie deliciul acestor serbări, dar care pentru posteritate sînt pierdute. La curte, oamenii continuau cu încăpăținare să creadă în astrologia judiciară ; mai mulți prinți își închipuiau, dintr-o superstiție orgolioasă, că natura îi deosebea în asemenea măsură încît să le scrie destinele în mișcarea astrelor. Ducele de Savoia, Victor-Amedeu, tatăl ducesei de Burgundia, a ținut pe lingă el un astrolog, chiar și după abdicare. Mo-lière a îndrăznit să atace iluzia aceasta în *Îndrăgostiții magnifici*, jucată cu ocazia altei serbări, în 1670.

În piesă, s-a putut vedea și un nebun de curte, care apărea și în *Prințesa de Elida*. Nenorociții aceștia continuau să fie foarte la modă. Era vorba de o rămășiță de barbarie, care în Germania a durat mai mult decît aiurea. Nevoia de amuzamente, imposibilitatea de a-și procura distracții plăcute și decente, în vremurile de ignoranță și de prost-gust, dăduse naștere acestei triste plăceri care degradează spiritul omenesc. Nebunul care se afla pe atunci pe lingă Ludovic al XIV-lea aparținuse prințului de Condé : se numea Angeli. Conte de Grammont afirma că, dintre toți nebunii care l-au urmat pe Domnul Prinț, numai Angeli a izbutit să aibă succes. Bufonul acesta nu era lipsit de spirit. El e cel care a spus „că nu se duce la predici pentru că nu-i plăceau lucrurile prea *zbierate* și nu le înțelegea pe cele prea sistematizate“.

(1664). Farsa *Căsătorie de silă* a fost și ea jucată la această serbare. Dar cu adevărat admirabilă a fost cea dintîi reprezentare a primelor trei acte din *Tartufe*. Regele a ținut să vadă această capodoperă chiar înainte de a fi fost terminată. Mai apoi a protejat-o împotriva falșilor credincioși, care au vrut să cointereneze cerul și pămîntul pentru a o suprima ; dar ea va continua să trăiască, după cum am mai spus-o și în altă parte, atîta timp cît în Franța va continua să existe gust și ipocrizie.

Majoritatea acestor solemnități strălucitoare nu se adresează de cele mai multe ori decît ochilor și urechilor. Ceea ce nu e decît pompă și strălucire trece într-o singură zi ; dar atunci cînd capodopere artistice, precum *Tartufe*, constituie podoaba acestor serbări, ele lasă în urma lor o amintire veșnică.

Ne mai amintim și azi unele pasaje din alegoriile lui Benserade, care agrementau baletele de pe vremea aceea. Voi cita doar aceste versuri dedicate regelui care înfățișa Soarele :

Mă îndoiesc că vreodată cineva s-ar purta cu tine

Ca Dafné sau ca Faeton ;

El prea ambițios, ea prea crudă.

Asta nu-i o capcană în care tu să poți cădea :

Cine și-ar putea închipui

*Că o femeie ar fugi de tine și un bărbat te-ar putea
conduce ?*

Principala glorie a acestor distracții, care în Franța au dus la desăvîrșire gustul, politetea și talentele, a fost faptul că nu-l sustrăgeau cîtuși de puțin pe rege de la munca sa fără răgaz. Fără această muncă, el ar fi știut doar să țină o curte, dar n-ar fi știut să domnească ; iar dacă distracțiile acestea magnifice ale curții ar fi reprezentat o jignire la adresa mizeriei poporului, ele ar fi fost doar odioase ; numai că același om care dăduse aceste serbări dăduse și pîine poporului cu ocazia foamei din 1662. Adusesese grîne, pe care cei bogați le cumpăraseră la prețuri scăzute, și pe care el le-a dăruit familiilor sărace la poarta Luvrului : a dat poporului suma de trei milioane reprezentînd impozitele directe aplicate oamenilor de rînd : nici o parte a administrației interioare nu a fost neglijată ; guvernul său era respectat în afara granițelor țării. Regele Spaniei, silit să-i cedeze dreptul la înțelitate ; papa, forțat să-i dea satisfacție : portul Dunkerque dobîndit de Franța grație unui tîrg

glorios pentru cîştigător şi ruşinos pentru vînzător ; în sfîrşit, toate demersurile sale, de cînd ţinea friul în mină, fuseseră sau nobile sau folositoare ; după toate acestea se cuvenea să dea serbări.

(1664). Legatul *a latere*, Chigi, nepotul papei Alexandru al VII-lea, venind în mijlocul tuturor acestor petreceri de la Versailles pentru a da regelui satisfacţie în legătură cu atentatul comis de gărzile papei, a oferit curţii un spectacol nou. Aceste mari ceremonii sînt serbări pentru public. Onorurile ce i s-au acordat scoteau şi mai mult în evidenţă satisfacţia. Stînd sub un baldachin, legatul a primit onorurile curţilor superioare, ale corpului oraşului, ale clerului. A intrat în Paris în buibuitul tunurilor, avîndu-l pe Marele Condé la dreapta sa, iar pe fiul acestui prinţ la stînga şi, cu această pompă, au venit să se umilească el, Roma şi papa, în faţa unui rege care nici nu trăsese încă spada. A luat masa cu Ludovic al XIV-lea, după audienţă, şi toată lumea s-a străduit să-l trateze cu magnificenţă şi să-i procure toate plăcerile. Ulterior, dogele Veneţiei a fost tratat cu mai puţine onoruri, dar cu aceeaşi dorinţă de a place, pe care regele a ştiut totdeauna să o îmbine cu cele mai trufaşe demersuri.

Toate acestea dădeau curţii lui Ludovic al XIV-lea un aer de măreţie care puneă în umbră toate celelalte curţi din Europa. Regele ţinea ca strălucirea legată de persoana sa să se reverse asupra tuturor lucrurilor din juru-i ; ca toate persoanele importante să fie onorate, şi ca nimeni să nu fie puternic, începînd cu fratele său şi cu Domnul Prinţ. Urmărind acest gînd, el a dat sentinţe în favoarea pairilor în vechile lor dispute cu preşedinţii parlamentului. Aceştia din urmă pretindeau să-şi dea avizul, cu prioritate faţă de pairi şi îşi însuşiseră acest drept. În cadrul unui consiliu extraordinar, regele a hotărît ca pairii să-şi dea avizul în instanţele judecătoreşti, în prezenţa regelui, cu prioritate faţă de preşedinţi, ca şi

cum nu datorau respectiva prerogativă decît prezenței acestuia ; și a lăsat să subziste vechea uzanță în acele adunări care nu constituie instanțe judecătorești.

Pentru a-i distinge pe diferiții săi curteni, el inventase cazacele albastre, brodate cu aur și cu argint. Permisivitatea de a le purta constituia o mare favoare pentru oamenii care se lasă conduși de vanitate. Erau solicitate aproape tot atît de mult ca și colierul ordinului Sfîntului Ludovic. E de observat, din moment ce aici e vorba de micile amănunte, că pe atunci cazacele se purtau pe deasupra unei veste scurte cu mîneci împodobite cu panglici, iar peste această cazacă era petrecut un centiron, de care atîrna spada. Se mai purta și un soi de dantelă rabatabilă și o pălărie împodobită cu două rînduri de pene. Moda aceasta, care a durat pînă în anul 1684, a devenit moda întregii Europe, cu excepția Spaniei și a Poloniei. Aproape pretutindeni lumea căuta încă de pe atunci să imite curtea lui Ludovic al XIV-lea.

În casa sa, regele a stabilit o ordine care durează pînă în clipa de față ; a reglementat rangurile și funcțiile ; a creat noi slujbe afectate persoanei sale, precum aceea de mare maestru al garderobei. A restabilit mesele instituite de Francisc I și le-a mărit numărul. Pentru ofițerii comeseni erau în număr de douăsprezece, servite aproape la fel de curat și de îmbelșugat ca acelea ale multor suverani : regele ținea ca străinii să fie invitați cu toții la aceste mese : atenția aceasta a durat pînă la sfîrșitul domniei sale. O altă, și mai rafinată și mai politicoasă, a introdus-o cu ocazia construirii pavilioanelor de la Marly, în 1679, cînd toate doamnele au găsit în apartamentele lor o toaletă completă ; nimic din ceea ce face parte dintr-un lux comod nu a fost uitat : toți cei care se aflau în voiaj puteau să dea mese în apartamentele lor : erau serviți cu aceeași delicatețe ca și stăpînul casei. Lucrurile acestea mărunte nu dobîndesc un preț decît atunci cînd sînt susținute de cele mari. În tot

ceea ce făcea Ludovic al XIV-lea, se vădea splendoarea și generozitatea. Fiicelor miniștrilor, atunci cînd s-au căsătorit, le-a dat în dar cîte două sute de mii de franci.

Ceea ce l-a făcut să dobîndească în Europa mai multă strălucire a fost o generozitate fără precedent. Ideea i-a venit de la un discurs al ducelui de Saint-Aignan, care i-a povestit că Richelieu trimisese daruri unor savanți străini care-i făcuseră elogiul. Regele n-a așteptat să fie lăudat ; ci, fiind sigur că merită să fie, a recomandat miniștrilor săi Lionne și Colbert să aleagă pe mai mulți francezi și străini distinși în literatură, cărora să le dea dovezi ale generozității sale. Lionne a scris în țările străine și s-a informat pe cît era cu putință în acest domeniu atît de gingaș, cînd e vorba să arăți preferința unor contemporani ; s-a început prin a se alcătui o listă de șazeci de persoane : unele au primit daruri, altele pensuni, în conformitate cu rangul, cu nevoile și cu meritele lor. (1663.) Bibliotecarul Vaticanului, Allacci ; contele Graziani, secretarul de stat al ducelui de Modena ; celebrul Viviani, matematician al marelui duce al Florenței ; Vossius, istoriograf al Provinciilor Unite ; ilustrul matematician Huyghens ; un rezident olandez în Suedia ; în sfîrșit, pînă și unii profesori din Altorf și din Helmstadt, orașe aproape necunoscute de către francezi, au fost surprinși primind scrisori din partea domnului de Colbert prin care erau încunoștințați că, deși regele nu era suveranul lor, îi ruga să accepte să le fie binefăcător. Expresiile acestor scrisori erau calculate după demnitatea persoanelor ; și toate erau însoțite fie de gratificații considerabile, fie de pensuni.

Dintre francezi, regele a știut să distingă pe Racine, pe Quinault, pe Fléchier, ulterior episcop de Nîmes, pe atunci încă foarte tînăr : ei au obținut daruri. E drept că un Chapelain sau un Cotin au obținut pensuni ; dar ministrul Colbert îl consultase îndeosebi pe Chapelain. Dealtminteri, acești doi oameni, atît de criticați ca poeți,

nu erau chiar lipsiți de merite. Chapelain¹ scrisese imens de mult literatură ; și ceea ce poate părea surprinzător, avea gust și era unul dintre cei mai luminați critici. De la toate acestea pînă la geniu e o mare distanță. Știința și spiritul îl pot conduce pe un artist, dar nu-l formează în nici un gen. Nimeni în Franța nu s-a bucurat de o reputație mai mare în vremea sa ca Ronsard și Chapelain. Dar pe vremea lui Ronsard, Franța era încă barbară, iar pe vremea lui Chapelain abia ieșea din barbarie. Costar, colegul de studii al lui Balzac și al lui Voiture, îl numește pe Chapelain primul dintre poeții eroici.

Boileau nu s-a bucurat în nici un fel de toate aceste acte de generozitate ; pe atunci, nu scrisese decît satirele, și se știe că satirele sale atacă tocmai pe savanții pe care-i consultase ministrul. Cîțiva ani mai tîrziu, regele l-a distins fără a mai consulta pe nimeni.

Cadourile făcute în țările străine au fost atît de importante încît Viviani a construit la Florența o casă din banii dați de Ludovic al XIV-lea. Pe frontispiciu a scris cu litere de aur *Aedes a Deo datae* ; aluzie la poreclă *Dieu-Donné*, pe care publicul i-o dăduse acestui prinț la naștere.

Ne putem ușor închipui efectul pe care l-a avut în Europa această magnificență ieșită din comun ; și, ținînd seama de tot ceea ce regele a făcut curînd mai apoi vrednic de amintire, spiritele cele mai severe și mai greu de împăcat trebuie să accepte elogiile ce i s-au adus din plin. L-au laudat nu numai francezii. În diverse orașe din Italia au fost rostite douăsprezece panegirice în cinstea lui Ludovic al XIV-lea ; un omagiu care nu-i

¹ *Jean Chapelain* (1595—1674), scriitor erudit și abundent, membru printre primii ai Academiei Franceze, a scris numeroase opere literare, dar și-a legat numele de epopeea *Fecioara* (1654), pe care contemporanii o apreciau foarte mult, punînd-o alături de *Iliada*, dar pe care Boileau a ridiculizat-o în epistolele sale (n.t.).

era adus de teamă și nici de speranță și pe care marchizul Zampieri l-a transmis regelui.

A continuat să răspîndească fără încetare binefacerile sale asupra literaturii și artelor. Dovada o constituie gratificațiile personale de aproximativ patru mii de ludovici acordate lui Racine, averea lui Despréaux, cea a lui Quinault, îndeosebi cea a lui Lulli și a tuturor artiștilor care i-au dedicat lucrările lor. Ba chiar a ajuns să-i dea lui Benserade opt mii de ludovici pentru a face să se graveze stampele pentru *Metamorfozele lui Ovidiu în rondeluri* : o dărnicie greșit aplicată și care probează doar generozitatea suveranului. La Benserade a recompensat meritele mărunte ale acestuia, în privința unor balete.

Mai mulți scriitori i-au atribuit în exclusivitate lui Colbert această protecție acordată artelor, precum și magnificența lui Ludovic al XIV-lea ; numai că singurul merit al lui Colbert în acest domeniu a fost de a seconda mărinimia și gustul stăpînului său. Ministrul acesta, care poseda un foarte mare geniu în ceea ce privește finanțele, comerțul, navigația, poliția generală, nu era înzestrat cu gustul și elevația pe care le avea regele ; se preta la toate acestea cu zel, dar era departe de a-i inspira regelui ceea ce îi dăduse acestuia natura.

De aici se vede că nu are nici un temei reproșul pe care unii scriitori i l-au adus acestui monarh cum că era avar. Un prinț care posedă domenii absolut separate de veniturile statului poate fi avar ca o persoană particulară ; dar un rege al Franței, care nu e în realitate decît distribuitorul banilor supușilor săi, nu poate fi în nici un caz victima unui astfel de viciu. Preocuparea și voința de a recompensa pot să-i lipsească ; dar lui Ludovic al XIV-lea nu i se pot reproșa asemenea lucruri.

În chiar momentul în care regele începea să încurajeze talentele prin atîtea binefaceri, felul în care con-

tele de Bussi s-a folosit de talentul său a fost pedepsit cu severitate. A fost închis în 1665. Pretextul arestării sale a constituit-o *Iubirile Galiilor*. Adevărata cauză a constituit-o următorul cînteec, din care regele ieşea foarte compromis şi a cărui amintire a fost reînnoită pentru ca Bussi să poată fi pedepsit :

*Cît e de fericit Deodatus
Că poate săruta un cioc îndrăgostit ¹
Care se întinde de la o ureche la alta !
Aleluia.*

Lucrările sale nu erau îndeajuns de bune pentru a recompensa răul pe care i l-au făcut. Bussi vorbea pur şi simplu limba sa : avea oarecari merite, dar şi mai mult amor-propriu, şi nu s-a servit de meritele acestea decît pentru a-şi crea duşmani. Ludovic al XIV-lea ar fi procedat generos dacă l-ar fi iertat ; s-a răzbunat pe o injurie care-l privea pe el, prefăcîndu-se a ceda opiniei publice. Cu toate acestea, contele de Bussi a fost pus în libertate după optsprezece luni ; dar i s-au luat slujbele şi a rămas în dizgraţie pînă la sfîrşitul vieţii sale, arătîndu-i lui Ludovic al XIV-lea o afecţiune pe care nici regele şi nici altcineva nu o credeau sinceră.

CAPITOLUL AL XXVI-LEA

URMARE LA CAPITOLUL DE AMĂNUNTE ŞI ANECDOTE

Gloriei, distracţiilor, măreţiei şi galanteriei care au ocupat primii ani ai acestei guvernări, Ludovic al XIV-lea a vrut să le adauge plăcerile prieteniei ; dar e greu unui

¹ Aluzie la gura domnişoarei de La Vallière (n.t.).

rege să facă o alegere fericită. Dintre cei doi oameni cărora regele le-a acordat cea mai mare încredere, unul l-a trădat fără rușine, iar celălalt a abuzat de favoarea sa. Primul a fost marchizul de Vardes, confident al înclinației regelui pentru doamna de La Vallière. Se știe că grație unor intrigi de curte, el a încercat să o piardă pe doamna de La Vallière, care datorită situației sale trebuia să provoace gelozii, iar prin caracterul ei nu trebuia să aibă dușmani. Se știe că marchizul de Vardes, în înțelegere cu contele de Guiche și cu contesa de Soissons, a îndrăznit să-i scrie reginei domnițoare o scrisoare contrafăcută, în numele regelui Spaniei, tatăl acesteia. Scrisoarea aceasta aducea la cunoștința reginei ceea ce ea nu trebuia să afle și ceea ce nu putea decât să tulbure pacea din familia regală. La această perfidie, marchizul a adăugat pe aceea de a face să cadă unele bănuieli asupra celor mai onști oameni de la curte, asupra ducelui și a ducesei de Navailles. (1665.) Aceste două persoane nevinovate au fost sacrificate resentimentelor monarhului înșelat. Cruzimea purtării lui Vardes s-a dezvăluit prea târziu; și Vardes, cu toată crima pe care o săvârșise, n-a fost pedepsit aproape deloc în comparație cu inocenții pe care-i acuzase și care au fost siliți să renunțe la slujbele lor și să părăsească curtea.

Celălalt favorit era contele, ulterior duce, de Lauzun, ba rival al regelui în iubirile acestuia trecătoare, ba confidentul lui, și atât de vestit mai apoi grație căsătoriei pe care a vrut s-o contracteze prea pe față cu Domnișoara și pe care a săvârșit-o ulterior, în pofida cuvîntului dat stăpînului său.

Regele, înșelat în alegerea sa, a spus că își căutase prieteni și nu găsisese decât intriganți. Această cunoaștere greșită a oamenilor, pe care omul o dobîndește prea târziu, îl făcea de asemeni să afirme: „Ori de cîte ori dau un loc vacant, fac o sută de nemulțumiți și un ingrat“.

Nici distracțiile, nici înfrumusețarea clădirilor regale și a celor din Paris, nici grija poliției regatului nu s-au întrerupt în cursul războiului din 1666.

Regele a dansat în cadrul baletelor pînă în 1670. Pe atunci avea treizeci și doi de ani. La Saint-Germain, s-a jucat în fața lui tragedia *Britannicus*; următoarele versuri l-au frapat :

*Singura lui ambiție și singura-i virtute
E să conducă bine un atelaj la curse ;
Să lupte pentru un premiu nedemn de a sa mîină ;
Și să se dea în spectacol în fața romanilor.*

De atunci n-a mai dansat în public ; și poetul l-a reformat pe rege. Legătura cu doamna ducesă de La Vallière continua, în ciuda infidelităților lui frecvente. Infidelitățile acestea nu-i dădeau prea multă bătaie de cap. Aproape că nu întîlnea femeii care să-i reziste și revenea mereu la aceea care, prin blîndețea și bunătatea firii ei, printr-o dragoste autentică, ba chiar și prin lanțurile obișnuinței, îl subjugase fără nici un meșteșug ; numai că, începînd din anul 1669, ea și-a dat seama că doamna de Montespan căpăta înțîietate. A luptat cu blîndețea ei obișnuită ; a suportat durerea de a fi multă vreme martora triumfului rivalei sale, și aproape fără să se plîngă ; se considera fericită, în durerea ei, de faptul că regele, pe care ea îl iubea mereu și îl vedea fără a fi iubită, continua să își arunce asupra ei privirea.

În cele din urmă, în 1675, ea a recurs la soluția sufletelor iubitoare, care au nevoie de sentimente vii și profunde care să le subjuge. A crezut că în inima ei numai Dumnezeu putea să succeadă iubitului ei. Convertirea marchizei de La Vallière a fost la fel de celebră ca și dragostea pentru rege. A devenit carmelită într-o minăstire din Paris și a perseverat în hotărîrea luată. Faptul de a se înveșmînta într-un ciliciu, de a umbla

cu picioarele goale, de a posti în mod riguros, de a cînta noaptea într-un cor, într-o limbă necunoscută, toate acestea nu au descurajat delicatețea unei femei deprinsă cu atîta glorie, cu atîtea distracții și plăceri. A trăit în regimul acesta sever din 1675 pînă în 1710 sub simplul nume de sora Louise de la Miséricorde. Un rege care ar pedepsi astfel o femeie vinovată ar fi un tiran, și totuși în acest fel s-au pedepsit o mulțime de femei pentru faptul de a fi iubit. Aproape că nu există exemplu de om politic care să fi luat o hotărîre atît de aspră. Crimele din domeniul politic ar părea totuși că cer ispășiri mai grave decît slăbiciunile dragostei ; numai că acei care stăpînesc sufletele nu-și exercită stăpînirea decît aproape numai asupra celor slabi.

Se știe că atunci cînd surorii Louise de La Miséricorde i s-a anunțat moartea ducelui de Vermandois, pe care ea îl făcuse cu regele, a spus : „Trebuie să plîng mai mult faptul că s-a născut decît că a murit“. I-a rămas o fată care, dintre toate fetele regelui, semăna cel mai mult cu el și care s-a căsătorit cu Armand de Conti, nepotul Marelui Condé.

În acest timp, marchiza de Montespan s-a bucurat de favoarea ei cu tot atîta strălucire și spirit de dominație pe cît de multă modestie arătase doamna de La Vallière.

Pe vremea cînd doamna de La Vallière și doamna de Montespan își mai disputau încă primul loc în inima regelui, întreaga curte era ocupată cu intrigi de dragoste. Însuși Louvois era sensibil la acestea. Printre cele cîteva amante pe care le-a avut acest ministru, al cărui caracter dur părea așa de puțin făcut pentru dragoste, a fost și o doamnă Dufresnoi, soția unuia dintre rîndașii săi și căreia ulterior a izbutit să-i creeze o slujbă în serviciul reginei. A fost făcută îngrijitoare a patului reginei, obținînd astfel venituri importante. Regele, favorizînd în felul acesta pînă și gusturile miniștrilor, voia să-și justifice gusturile sale.

Un mare exemplu al puterii prejudecăților și obiceiurilor o constituie faptul că tuturor femeilor măritate li se îngăduia să aibă amănți, dar unei nepoate a lui Henric al IV-lea nu i s-a permis nici să aibă un soț. Domnișoara, după ce refuzase atîția suverani, după ce nutrise speranța de a se căsători cu Ludovic al XIV-lea, a ținut să facă la patruzeci și patru de ani fericirea unui gentilom. Ea a obținut permisiunea de a se căsători cu Caumont de Péguilin, conte de Lauzun¹, ultimul căpitan al uneia dintre cele două companii de o sută de gentilomi „cioc-de-corb“², care nu mai există în clipa de față, și primul pentru care regele a creat funcția de colonel-general de dragoni. Există o sută de exemple de prințese care s-au căsătorit cu gentilomi: împărații romani își măritau fiicele cu senatori; fiicele suveranilor din Asia, mai puternici și mai despotici decît un rege al Franței, nu se căsătoreau decît cu sclavii taților lor.

Domnișoara își dădea întreaga avere, apreciată la douăzeci de milioane, contelui de Lauzun; patru ducate, suveranitatea orașului Dombes, comitatul de Eu, palatul Orléans numit palatul Luxembourg (1669). Ea nu-și păstra nimic, cu totul cucerită de ideea măgulitoare de a aduce celui pe care-l iubea o avere mai mare decît ar fi putut oferi vreun rege unui supus de al său. Contractul a fost încheiat: Lauzun a fost timp de o zi duce de Montpensier. Lipsea doar iscălitura. Totul era gata, cînd regele, asaltat de intervențiile principilor, miniștrilor, dușmanilor acestui bărbat prea norocos, și-a luat cuvîntul înapoi și a interzis căsătoria. Scrisese curților străine anunțîndu-le nunta; le-a scris anunțîndu-le ruptura.

¹ Lauzun începuse prin a fi cunoscut sub numele de marchiz de Puyguilhem. Pronunția dificilă a acestui fief flamand îi transformase numele în Pégulin sau Péguilin (n.t.).

² Corp de gentilomi, făcînd parte din casa regelui și purtînd ca semn distinctiv o halebardă cu vîrf în formă de cioc de corb (n.t.).

Regele a fost blamat pentru că a îngăduit-o ; a fost blamat pentru că a interzis-o. A plîns pentru că a făcut-o nefericită pe Domnișoara ; dar, tot el, care se înduioșase de faptul că nu și-a ținut cuvîntul, a pus ca Lauzun să fie închis în noiembrie 1671, în castelul Pinerolo, pentru că s-a căsătorit în secret cu prințesa cu care cu cîteva luni mai înainte el îi îngăduise să se căsătorească în mod public. A stat închis zece ani întregi. În cele mai multe regate, monarhul nu are o asemenea putere : cei care o au sînt mai iubiți atunci cînd nu fac uz de ea. Cetățeanul care nu încalcă legile statului trebuie oare să fie pedepsit atît de aspru de cel care reprezintă statul ? Oare nu există o mare diferență între a-i displace suveranului și a-l trăda ? Un rege trebuie oare să trateze pe un om mai aspru decît l-ar trata legea ?

Cei care au scris¹ că doamna de Montespan, după ce a împiedicat această căsătorie, iritată împotriva contelui de Lauzun, care i-a făcut reproșuri violente, i-a cerut lui Ludovic al XIV-lea această răzbunare, i-au făcut mult mai mult rău regelui. Va fi fost un act de tiranie și de lașitate sacrificarea din cauza supărării unei femei a unui om de treabă, a unui favorit care, depozat de rege de o avere atît de mare, n-a comis o altă greșală decît că s-a plîns prea tare doamnei de Montespan. Să ne fie iertate asemenea observații, dar drepturile omenei ne obligă la aceasta. Dar, în același timp, dreptatea vrea ca Ludovic al XIV-lea să nu fie acuzat de o injustiție atît de crudă, deoarece în întreaga sa domnie n-a mai comis o alta de aceeași natură. Era de-ajuns că a pedepsit cu atîta severitate o căsătorie clandestină, o legătură nevinovată, pe care ar fi făcut mai bine s-o

¹ Originea acestei imputări, pe care o găsim la o mulțime de istorici, se află în *Ségraisiana*. E vorba de o culegere postumă a unor convorbiri ale lui Ségrais, aproape toate falsificate. Cartea e plină de contradicții ; și se știe că nici una din toate aceste **ana** nu merită crezare (n.a.).

treacă cu vederea. Faptul că i-a retras favoarea era drept, faptul că l-a trimis pe Lauzun la închisoare era o pedeapsă prea aspră.

Cei care se îndoiesc de căsătoria aceasta secretă n-au decît să citească cu atenție *Memoriile Domnișoarei*. Memoriile ne fac să aflăm ceea ce ea nu ne poate spune. Se vede că însăși această prințesă, care se plinsese atît de amarnic regelui de ruptura căsătoriei lor, n-a îndrăznit să se plîngă de deținerea soțului ei. Ea mărturisește că lumea o credea măritată ; nu spune niciodată că n-ar fi fost ; și chiar dacă n-ar exista decît aceste cuvinte : *Nu pot și nu trebuie să mă schimb pentru el*, ele ar fi totuși hotărîtoare.

Lauzun și Fouquet au fost surprinși întîlnindu-se în aceeași închisoare ; dar mai ales Fouquet, care, pe vremea cînd se afla în plină glorie și putere, îl văzuse de departe pe Péguilin în mulțime, ca pe un gentilom de provincie lipsit de avere și l-a socotit nebun atunci cînd acesta i-a povestit că a fost favoritul regelui și că obținuse permisiunea de a se căsători cu nepoata lui Henric al IV-lea, cu toată averea acesteia și cu titlurile familiei de Montpensier.

După ce a lincezit zecé ani în închisoare, în cele din urmă a ieșit, dar numai după ce doamna de Montespan a obligat-o pe Domnișoara să cedeze suveranitatea orașului Dombes și comitatul de Eu ducelui du Maine, pe atunci copil, și care a intrat în posesia lor la moartea prințesei. Domnișoara a făcut această donație numai cu speranța că domnul de Lauzun va fi recunoscut drept soțul ei ; dar s-a înșelat : regele i-a îngăduit doar să dea acestui soț tănuit și nefericit domeniile de la Saint-Fergeau și de la Thiers, împreună cu alte venituri importante, pe care Lauzun nu le-a găsit îndestulătoare. Domnișoara ajunsese să fie soția lui în secret și, din cauza aceasta, să nu fie bine tratată în public. Neferi-

cită la curte, nefericită la ea acasă, a murit în 1693 ;
iată ce efect au de obicei pasiunile¹.

Cît privește pe contele de Lauzun, el a plecat în Anglia în 1688. Mereu hărăzit unor aventuri neobișnuite, el a condus-o pe regina Angliei, soția lui Iacob al II-lea, și pe copilul ei, aflat în leagăn, în Franța. A fost făcut duce. În Irlanda a condus o armată, fără prea mult succes, și s-a întors de acolo mai degrabă cu o reputație în legătură cu aventurile sale decît cu considerația personală. L-am văzut sfîrșindu-și viața foarte bătrîn și uitat, cum se întîmplă cu toți cei care n-au participat decît la mari evenimente, fără să fi făcut fapte mari.

În acel timp, doamna de Montespan devenise atotputernică, încă de la începutul intrigilor de care am pomenit mai sus.

Athénaïs de Mortemart, soția marchizului de Montespan, împreună cu sora ei, marchiza de Thianges, și cu

¹ La sfîrșitul Memoriilor sale a fost imprimată o *Istorie a iubirii dintre Domnișoara și domnul de Lauzun*. E vorba de o lucrare scrisă de vreun valet. Au mai fost adăugate și niște versuri demne de istoriile și ineptiile ce se tipăreau în Olanda.

Pe același plan trebuie puse majoritatea poveștilor cuprinse în *Memoriile doamnei de Maintenon*, scrise de numitul La Beaumelle : în ele se afirmă că în 1681 unul din miniștrii ducelui de Lorena s-a înfățișat deghizat în cerșetor în fața Domnișoarei, într-o biserică, și i-a arătat o pereche de cărți de rugăciune pe care se afla scris : „Din partea ducelui de Lorena“ ; și că mai apoi a tratat cu ea ca să-l declare moștenitor pe duce (volumul II, p. 204). Povestea asta este luată dintr-o aventură, adevărată sau falsă, a reginei Clotilda. Domnișoara nici nu pomeneste de ea în Memoriile sale, în care nu omite faptele mărunte. Ducele nu avea nici un drept la succesiunea prințesei ; în plus, ea îi făcuse moștenitori, în 1679, pe ducele du Maine și pe contele de Toulouse.

Autorul acestor mizerabile Memorii afirmă, la pagina 207, că, „la întoarcerea sa, ducele de Lauzun a văzut în Domnișoara doar o femeie ușoară, stăpînită de o dragoste impură“. Domnișoara era soția sa, și el o recunoaște. E greu să scrii mai multe imposturi într-un stil mai indecent (n.a.).

sora lor mai mică, pentru care a obținut stăreția minăstirii Fontevrault, au fost cele mai frumoase femei de pe vremea lor și toate trei adăugau acestui avantaj podoa-bele deosebite ale spiritului. Ducele de Vivonne, fratele lor, mareșal al Franței, era și el unul dintre oamenii de la curte care avea în cel mai înalt grad gust și lectură. Lui i-a spus regele într-o zi : „Dar la ce folosește să citești ?” Ducele de Vivonne, care era cam grăsuliu și avea culori în obraz, a răspuns : „Pentru inteligență, lectura e ceea ce sînt potîrnichile Voastre pentru obrajii mei”.

Acești patru plăceau la toată lumea grație unei conversații neobișnuite împletită cu glume, cu naivitate și cu finețe, căreia lumea îi zicea spiritul familiei Mortemart. Toți patru aveau o ușurință și o grație specială în scris. Se vede de aici cît de ridicolă e povestea aceea, pe care am auzit-o reamintită încă o dată, cum că doamna de Montespan era obligată să o pună pe doamna Scarron să-i scrie scrisorile pe care le adresa ; și că de aici aceasta a devenit rivala ei, și o rivală biruitoare.

Doamna Scarron, ulterior doamnă de Maintenon, era într-adevăr o minte mai luminată prin lectură ; conversația ei era mai blindă, mai insinuantă. Există scrisori de ale ei în care arta înfrumusețează firescul și al căror stil este foarte elegant. Numai că doamna de Montespan nu avea nevoie de inteligența nimănui ; și a fost timp îndelungat favorita regelui înainte ca doamna de Maintenon să-i fie prezentată.

Triumful doamnei de Montespan s-a produs brusc, în timpul călătoriei pe care regele a efectuat-o în Flandra în 1670. Ruina olandezilor a fost pregătită în cursul acestei călătorii, în mijlocul distracțiilor : a fost o neconținută petrecere în decorul cel mai pompos.

Regele, care efectua călare toate drumurile din timpul războaielor, l-a făcut pe acesta pentru prima oară într-o trăsură cu oglinzi ; trăsurile de poștă nu fuseseră încă

inventate. Regina, Doamna, cumnata ei, precum și marchiza de Montespan se aflau în aceste echipaje superbe urmate de multe altele ; iar atunci cînd doamna de Montespan se deplasa singură, dispunea de patru gărzi personale la portierele trăsurii. Delfinul venea mai apoi cu curtea sa, Domnișoara cu a ei : lucrurile se petreceau înainte de aventura ei fatală cu căsătoria : Domnișoara participa în liniște la toate triumfurile acestea și se uita cu satisfacție la iubitul ei, favorit al regelui, în fruntea companiei de gărzi. Erau purtate prin toate orașele cele mai frumoase mobile ale coroanei, iar curtea dormea pe ele. Întreaga casă militară îl întovărășea pe rege, în timp ce întreaga casă de serviciu îl preceda sau îl urma. Mesele se desfășurau ca la Saint-Germain. Curtea a vizitat în felul acesta pompos toate orașele cucerite. Cele mai de seamă doamne din Bruxelles, din Gand, veneau să prădă cadouri pline de galanterie. Toți ofițerii trupelor se înalță această magnificență. Regele le invita la masă, le din garnizoane primeau gratificații. Regele a cheltuit pe daruri de mai multe ori o mie cinci sute de ludovici de aur pe zi.

Toate onorurile, toate omagiile erau pentru doamna de Montespan, cu excepția celor pe care din datorie trebuiau adresate reginei. Cu toate acestea, doamna de Montespan nu participa la întrunirile secrete. Regele stia să distingă afacerile de stat de propriile sale plăceri.

Doamna, care avea ca sarcină doar alianța dintre cei doi regi și distrugerea Olandei, s-a imbarcat la Dunkerque pe o flotă a regelui Angliei, Carol al II-lea, fratele ei, împreună cu o parte din curtea regelui Franței. O ducea cu ea pe domnișoara de Kéroualle¹, ulterior ducesă

¹ *Louise de Kéroualle* (1649—1734), născută în Bretania, a fost remarcată de ducele de Beaufort, care a adus-o la curte, unde a devenit domnișoara de onoare a ducesei d'Orléans și prietena intimă a Doamnei, pe care o va însoți în Anglia. Acolo îl va cunoaște pe fratele acesteia, regele Carol al II-lea, a cărui

de Portsmouth, a cărei frumusețe o egala pe cea a doamnei de Montespan. Mai apoi, ea a devenit în Anglia ceea ce doamna de Montespan era în Franța, dar cu mai mult credit. Regele Carol a fost guvernat de ea pînă în ultima clipă a vieții ; și deși ~~ea~~ a fost de multe ori necredincios, a fost stăpînit de ea. Niciodată vreo femeie nu și-a conservat mai multă vreme frumusețea ; am văzut-o la aproape șaptezeci de ani, și chipul ei, pe care anii nu-l marcase, continua să fie nobil și plăcut.

Doamna s-a dus să-și vadă fratele la Canterbury și s-a întors de la el încununată de succes. Continua să se bucure de acest succes, cînd o moarte subită și dureroasă a răpit-o la vîrsta de douăzeci și șase de ani, în ziua de 30 iunie 1670. Curtea a fost cuprinsă de o durere și de o consternare pe care le sporeau felul în care murise. Prințesa s-a crezut otrăvită. Ambasadorul Angliei, Montaigu, era convins de aceasta, curtea n-avea nici o îndoială ; și întreaga Europă o afirma. Unii dintre foștii servitori ai casei soțului ei mi-a spus numele celui care (după părerea lui) i-a dat otrava. „Omul acesta, îmi povestea el, care nu era bogat, s-a retras imediat mai apoi în Normandia, unde a cumpărat un domeniu în care a trăit multă vreme în mare îmbelșugare. Otrava aceasta (adăuga el) era praf de diamant pus în loc de zahăr pe căpșuni.“ Lumea de la curte și din oraș a socotit că Doamna fusese otrăvită cu un pahar de apă de cicoare¹, după care a fost apucată de dureri îngrozitoare și, curînd, de convulsiile morții. Numai că singura cauză a acestei convingeri generale e răutatea omenească și înclinația spre lucrurile neobișnuite. Paharul cu apă nu putea fi

favorită a devenit, în speranța de a-i fi soție. Din această legătură se va naște ducele de Portsmouth, ulterior duce de Richmond. Și-a sfîrșit zilele în Franța, bucurîndu-se de favorurile casei regale franceze (n.t.).

¹ A se vedea *Istoria Doamnei Henrieta de Anglia*, scrisă de doamna de La Fayette, p. 171, ediția din 1742 (n.a.).

otrăvit, din moment ce doamna de La Fayette precum și o altă persoană au băut restul fără să simtă cea mai ușoară indispoziție. Praful de diamant nu e mai veninos¹ decât praful de coral. Doamna era de mult timp bolnavă de un abces care i se formase la ficat. Era foarte bolnavicioasă și dăduse naștere unui copil absolut putred. Soțul ei, bănuît în mod exagerat de întreaga Europă, n-a fost acuzat nici înainte nici după acest eveniment de vreo faptă care ar fi putut fi considerată o mîrșăvie; și arareori se întîlnesc criminali care să nu fi comis decît o singură mare crimă. Omenirea ar fi prea nefericită dacă ar fi tot așa de banal să se comită fapte atroce pe cît e de a le da crezare.

S-a pretins că, fiind unul dintre favoriții Domnului, cavalerul de Lorena ar fi pus la cale această îngrozitoare faptă pentru a se răzbuna pe exilul și închisoarea la care l-a dus purtarea sa vinovată față de Doamna. Nu se ține însă seama de faptul că, pe atunci, cavalerul de Lorena se afla la Roma și că e foarte greu unui cavaler de Malta, în vîrstă de douăzeci de ani, aflat la Roma, să plătească asasinarea la Paris a unei mari prințese.

Este foarte adevărat că o slăbiciune și o indiscreție a vicontelui de Turenne fuseseră prima cauză a acestor zvonuri odioase, pe care unii continuă să le reînvie. La șaiszeci de ani, vicontele era amantul doamnei de Coëtquen, și a fost înșelat de aceasta, așa cum fusese înșelat și de doamna de Longueville. A dezvăluit acestei doamne un secret de stat care îi era ascuns fratelui regelui. Doamna de Coëtquen, care-l iubea pe cavalerul de Lorena,

¹ Grație părților lor ascuțite, fragmentele de diamant și de sticlă ar putea să taie tunică abdominală și să o sfîșie: numai că ele nu pot fi nici măcar înghițite, deoarece imediat omul ar fi avertizat de zgîrierea cerului gurii și a gîtlejului. Praful impalpabil nu poate vătăma. Medicii care categorisesc diamantul printre otrăvuri ar trebui să distingă diamantul prefăcut în pulbere impalpabilă de diamantul sfărîmat grosolan (n.a.).

i-a vorbit amantului ei : acesta l-a avertizat pe Domnul. Casa prințului a devenit prada celor mai amarnice reproșuri și scene de gelozie. Scandalul acesta a izbucnit înainte ca Doamna să plece în Anglia. La întoarcerea ei, supărările au sporit. Mînia Domnului, certurile favoritelor săi cu prietenii prințesei au umplut casa de confuzie și de durere. Cîțva timp înainte de moartea ei, Doamna îi reproșa marchizei de Coëtquen, sub forma mai multor plîngerii blînde și înduioșătoare, nenorocirile pe care le provocase. Doamna aceasta, stînd în genunchi la patul prințesei, udîndu-i mîinile cu lacrimi, i-a răspuns doar cu următoarele versuri din *Venceslas* :

Mă duceam... eram... dragostea mă stăpînește atît de puternic...

*Mă tulbur, doamnă, și nu vă mai pot spune nimic.*¹

Cavalerul de Lorena, autorul acestor disensiuni, a fost mai întîi trimis de rege la Pierre-Encise ; contele de Marsan, din casa de Lorena, precum și marchizul de Villars, devenit mai tîrziu mareșal, au fost exilați. Pînă la urmă, moartea naturală a nefericitei prințese a ajuns să fie socotită urmarea culpabilă a acestor certuri.

Ceea ce a confirmat publicul în bănuiala că ar fi fost vorba de o otrăvire e faptul că pe atunci crimele de acest soi au început să fie cunoscute în Franța. E o răzbunare a lașilor, care nu fusese niciodată folosită în timpul ororilor războiului civil. Printr-o ciudată fatalitate, această crimă a infectat Franța într-o perioadă de glorie și de plăceri care îmblînzesc moravurile, întocmai cum s-a strecurat în vechea Romă, în cele mai frumoase zile ale republicii.

Doi italieni, dintre care unul se numea Exili, au lucrat multă vreme cu un farmacist german, pe nume Glaser, căutînd așa-numita *piatră filosofală*. Cei doi italieni și-au

¹ Actul IV, scena 4 din tragedia *Venceslas* de Jean de Rotrou (1609—1650), poet și autor dramatic francez (n.t.).

pierdut mica avere pe care o aveau și au vrut să repare prin crimă paguba pe care le-o provocase nesocotința lor. S-au apucat să vîdă în taină otrăvuri. Confesiunea, cel mai mare frîu al răutății omenești, dar de care oamenii abuzează închipuindu-și că pot comite crime pe care cred că le pot ispăși; confesiunea, zic, a adus la cunoștința marelui penitenciar¹ din Paris că mai multe persoane au murit otrăvite. Acesta a avizat guvernul. Cei doi italieni bănuți au fost închiși la Bastilia; unul dintre ei a murit acolo. Exili a rămas în detenție fără ca acuzația să fie dovedită; și, din fundul închisorii, a răspîndit în Paris funestele lui secrete care au costat viața locțiitorului-civil d'Aubrai și familiei sale, și care în cele din urmă a dus la instituirea camerei otrăvurilor, care a fost numită *camera arzătoare*².

Izvorul prim al acestor îngrozitoare întîmplări a fost dragostea. Marchizul de Brinvilliers, ginerele locțiitorului-civil d'Aubrai, găzduia în casa sa pe Sainte-Croix³, căpitan în regimentul acestuia și bărbat foarte frumos. Soția sa i-a atras atenția asupra consecințelor. Soțul s-a încăpățînat să-l lase pe acest tînăr să locuiască împreună cu soția sa, o femeie tînără, frumoasă și sensibilă. Ceea ce trebuia să se întîmple s-a întîmplat: cei doi s-au

¹ La Roma, cardinalul, care poartă titlul de Mare Penitenciar, era al treilea ca importanță la curtea papală și examina problemele de conștiință, de drept canonic, ținînd în multe chestiuni locul papei (n.t.).

² Tribunal excepțional, numit astfel de la faptul că pronunța multe condamnări la arderea pe rug, sau de la faptul că, inițial, funcționa într-o încăpere luminată cu torțe și ai cărei pereți erau acoperiți cu draperii negre. Cea despre care pomeneste Voltaire și-a desfășurat activitatea între 1679—1680, la Arsenal, și a judecat marele proces al otrăvurilor, care a produs o imensă vilvă în întreaga opinie publică franceză (n.t.).

³ *Istoria lui Luđovic al XIV-lea*, publicată sub numele lui La Martiniere, îl numește abatele de La Croix. Istoria aceasta, plină peste tot de erori, confundă numele, datele și evenimentele (n.a.).

iubit. Locțiitorul-civil, tatăl marchizei, a fost destul de sever și de imprudent pentru a solicita o scrisoare de detenție și pentru a-l face pe căpitan să fie trimis la Bastilia, când el trebuia trimis la regiment. Din nenorocire, Sainte-Croix a fost închis în camera în care se afla Exili. Italianul acesta l-a învățat să se răzbune: urmările, îngrozitoare, se cunosc. Marchiza nu a atentat la viața soțului ei, care se arătase destul de indulgent cu o iubire a cărei cauză fusese el însuși; mînia răzbunării a determinat-o să-și otrăvească tatăl, cei doi frați și sora. În mijlocul atîtor crime, ea nu-și pierduse credința; se ducea adeseori să se spovedească; și chiar și atunci cînd a fost arestată la Liège, s-a găsit o confesiune generală scrisă de mîna ei, care a slujit nu de dovadă împotriva ei, ci drept prezumție. Nu e adevărat că și-ar fi încercat otrăvurile prin spitale, așa cum spunea lumea, și cum se afirmă în cartea *Procesele celebre*, lucrare a unui avocat fără procese, scrisă pentru popor; dar e adevărat că, asemeni lui Sainte-Croix, a avut legături secrete cu mai multe persoane acuzate ulterior de aceleași crime. A fost arsă pe rug în 1676, după ce i s-a tăiat capul. Începînd din 1670, dată la care Exili începuse să fabrice otrăvuri, și pînă în 1680, crima aceasta a infectat Parisul. Nu se poate trece cu vederea faptul că Penautier, perceptorul general de impozite al clerului și prieten cu acea femeie, a fost acuzat ceva mai tîrziu că s-a folosit de secretele ei, ceea ce l-a costat jumătate din avere ca să se scape de aceste acuzații.

Femeile Voisin, Vigoureux, un preot cu numele Le Sage, precum și alții, au comercializat secretele lui Exili, sub pretextul de a amuza sufletele curioase și slabe prin apariții de fantome. Lumea a crezut că această crimă s-a răspîndit mai mult decît a fost în realitate. Camera arzătoare a fost instituită la Arsenal, în apropiere de Bastilia, în 1680. Cei mai mari seniori au fost citați în fața ei, printre alții, două nepoate ale car-

dinalului Mazarin, ducesa de Bouillon și contesa de Soissons, mama prințului Eugeniu de Savoia¹.

Ducesa de Bouillon a fost doar citată în persoană prin portărei și nu a fost acuzată decât de o curiozitate ridicolă, prea obișnuită pe atunci și care nu era de resortul justiției. Vechea obișnuință de a consulta ghicitori, de a-și face horoscopul, de a căuta secrete pentru a se face iubit continua să subziste în popor, ba chiar și la persoanele cele mai de vază ale regatului.

Încă de la început am consemnat că, la nașterea lui Ludovic al XIV-lea, chiar în camera reginei-mamă a fost introdus astrologul Morin pentru a face horoscopul moștenitorului coroanei. L-am văzut pe însuși ducele d'Orléans, regentul regatului, interesat de această șarlatanie care a sedus întreaga Antichitate; o himeră de care întreaga filosofie a celebrului conte de Boulainvilliers nu l-a putut vindeca niciodată. Ea era destul de scuzabilă în cazul ducesei de Bouillon și al tuturor doamnelor care au suferit de această slăbiciune. Preotul Le Sage, femeile Voisin și Vigoureux își făcuseră un venit din curiozitatea ignoranților care erau în număr foarte mare. Preziceau viitorul; făceau să fie văzut diavolul. Dacă s-ar fi limitat doar la atîta, totul ar fi fost ridicol, atît la ei cît și în camera arzătoare.

La Reynie, unul dintre președinții acestei camere, a fost destul de prost inspirat ca s-o întrebe pe prințesa de Bouillon dacă l-a văzut pe diavol; aceasta i-a răspuns că îl vedea chiar în clipa aceea, că era foarte urît și foarte necioplit și că se deghizase în consilier de stat. Interogatoriul n-a mai continuat decât puțin.

¹ Istoria lui *Reboulet* afirmă „că ducesa de Bouillon a fost arestată și a compărut în fața judecătorilor însoțită de atîția prieteni încît nu a avut de ce să se teamă, chiar dacă ar fi fost vinovată”. Toate acestea sînt false; nu a existat nici un decret de arestare împotriva ei și, în acest caz, nici un prieten nu ar fi putut să o sustragă de a apare în fața justiției (n.a.).

Afacerea contesei de Soissons și a mareșalului de Luxembourg a fost ceva mai serioasă. Le Sage, Voisin, Vigoureux, împreună cu alți complici, se aflau în închisoare, acuzați că ar fi vîndut otrăvuri care au fost numite *praf de moștenire* ; ei i-au învinuit pe toți cei care veniseră să-i consulte. Contesa de Soissons s-a aflat printre ei. Regele a avut condescendența de a-i spune aceste prințese că, dacă se simte vinovată, o sfătuiește să se retragă. Contesa de Soissons i-a răspuns că e absolut nevinovată ; dar că nu-i place să fie interogată de o instanță judecătorească. Apoi s-a retras la Bruxelles, unde a murit pe la sfîrșitul anului 1708, într-un moment în care prințul Eugeniu, fiul ei, o răzbuна prin atîtea victorii și triumfa asupra lui Ludovic al XIV-lea.

François-Henri de Montmorency-Bouteville, duce, pair și mareșal al Franței, care unea marele nume de Montmorency cu acela al casei imperiale de Luxembourg, deja celebru în Europa datorită acțiunilor sale de mare comandant de oști, a fost denunțat camerei arzătoare. Unul dintre oamenii lui de afaceri, numit Bonard, voind să găsească niște acte importante care se pierduseră, s-a adresat preotului Le Sage pentru a-l face să reintre în posesia lor. Le Sage a început prin a-i cere să se confeseze și să se ducă apoi timp de nouă zile în trei biserici diferite unde să recite trei psalmi.

În ciuda confesiunilor și a psalmilor, actele nu au fost găsite ; ele ajunseseră în mîinile unei femei de stradă cu numele de Dupin. Sub privirile lui Le Sage, Bonard a făcut un soi de descîntec prin care femeia aceea urma să devină neputincioasă în caz că nu restituia actele. Nu prea se știe ce e aceea o femeie neputincioasă ; Dupin n-a dat înapoi nimic și a continuat să aibă tot atît de mulți amanți.

Disperat, Bonard a obținut de la mareșal o hîrtie prin care i se acórdase depline puteri ; și între textul actului și semnătură au fost descoperite două rînduri scrise de

mîna altcuiva, prin care mareşalul îşi dădea diavolului sufletul.

Le Sage, Bonard, Voisin, Vigoureux şi mai mult de patruzeci de acuzaţi fiind închişi la Bastilia, Le Sage a declarat că mareşalul se adresase diavolului şi lui pentru a o face să moară pe acea Dupin, care nu voise să-i restituie actele ; complicii lor adăugau că ei o asasinaseră pe Dupin la ordinul său, că o tăiaseră în bucăţi şi o aruncaseră în apă.

Acuzaţiile acestea erau pe cît de improbabile pe atît de atroce. Mareşalul urma să apară în faţa curţii pairilor ; parlamentul şi pairii trebuiau să-şi revendice dreptul de a-l judeca ei : nu au făcut-o. Acuzatul s-a dus el însuşi la Bastilia ; un demers care proba nevinovăţia sa cu privire la acest pretins asasinat.

(1679). Secretarul de stat Louvois, care nu-l iubea pe mareşal, a pus să fie închis într-un soi de temniţă de şase paşi şi jumătate lungime, unde s-a îmbolnăvit foarte grav. A fost interogat a doua zi şi apoi a fost lăsat timp de cinci săptămîni în şir, fără ca procesul să se continue ; o nedreptate crudă faţă de orice persoană particulară şi încă mai condamnabilă în cazul unui pair al regatului. A vrut să scrie marchizului de Louvois pentru a se plînge de aceasta ; nu i s-a îngăduit : în cele din urmă, a fost interogat. A fost întrebat dacă nu dăduse sticle cu vin otrăvit pentru a-l omorî pe fratele acelei Dupin şi pe o femeie de stradă pe care acesta o întreţinea.

Părea cu totul absurd ca un mareşal al Franţei, care comandase armate, să fi voit să otrăvească pe un nenorocit de burghez şi pe amanta acestuia, fără să poată trage vreun profit dintr-o crimă atît de mare.

În cele din urmă, a fost confruntat cu Le Sage şi cu un preot, numit d'Avaux, cu care a fost acuzat că făcuse vrăji pentru a duce la pieire mai multe persoane.

Toată nenorocirea îi venea de la faptul că-l văzuse într-un rînd pe Le Sage şi că-i ceruse horoscoape.

Printre imputările îngrozitoare care constituiau temeiul procesului, Le Sage a declarat că mareșalul duce de Luxembourg făcuse un pact cu diavolul, cu scopul de a-și putea căsători fiul cu fiica marchizului de Louvois. Acuzatul a răspuns : „Atunci cînd Mathieu de Montmorency s-a căsătorit cu văduva lui Ludovic cel Gros, nu s-a adresat diavolului, ci Stărilor generale, care au declarat că pentru ca regele minor să capete sprijinul familiei Montmorency, această căsătorie trebuia să fie încheiată“.

Răspunsul acesta plin de mîndrie nu era al unui vinovat. Procesul a durat patrusprezece luni : nu s-a pronunțat vreo sentință nici pentru, nici contra lui. Voisin, Vigoureux, precum și fratele acesteia, preotul, care se numea tot Vigoureux, au fost arși pe rug împreună cu Le Sage în piața Grevei. Mareșalul de Luxembourg s-a dus pentru cîteva zile la țară și s-a întors mai apoi la curte pentru a îndeplini slujba de comandant al gărzilor, fără a-l vedea pe Louvois și fără ca regele să-i pomenească de tot ce se întîmplase.

Am văzut cum, ceva mai tîrziu, a obținut comanda-mentul armatei pe care nu-l solicitase și cum, grație mai multor victorii, a impus dușmanilor săi tăcerea.

Putem judeca ce zvonuri îngrozitoare trezeau în întreg Parisul acuzațiile acestea. Supliciul focului, cu care au fost pedepsiți Voisin și complicii ei, a pus capăt investigațiilor și crimelor. Mîrșăvia aceasta nu a fost împărțită decît de un număr redus de persoane și nu a ajuns să corupă moravurile blînde ale națiunii ; dar ea a lăsat în mințile oamenilor o tendință funestă de a bănuî că unele morți naturale au fost violente.

Ceea ce s-a crezut despre soarta nefericitei doamne Henrieta de Anglia, s-a crezut ulterior și despre fiica ei, Maria-Luiza, care a fost căsătorită în 1679 cu regele Spaniei, Carol al II-lea. Această tînără prințesă a plecat cu părere de rău la Madrid. Domnișoara îi spusese

adeseori Domnului, fratele regelui : „Nu o mai duceți atît de des pe fiica voastră la curte ; va fi prea nefericită în altă parte“. Tînăra prințesă voia să se mărite cu Mon-seniorul. „Te fac regină a Spaniei, i-a spus regele ; ce aş putea face mai mult pentru fiica mea ? — Ah, i-a răspuns ea, ați putea face mai mult pentru nepoata voastră“. Maria-Luiza a murit în 1689, la aceeași vîrstă ca și mama ei. Neconținut s-a afirmat că din cauză că prințesa își iubea prea mult patria și putea să-l împiedice pe soțul ei, regele, să se declare de partea aliaților, împotriva Franței, consiliul a ținut să se scape de ea. S-a ajuns să i se trimită de la Versailles ceea ce se credea a fi o contra-otravă ; precauție foarte nesigură, pentru că un leac ce poate vindeca un anume fel de rău îl poate agrava pe altul și pentru că nu există antidot general : pretinsa contra-otravă a ajuns după ce prințesa murise. Cei care au citit Memoriile compilate de marchizul de Dangeau vor afla acolo că regele a zis la cină : „Regina Spaniei a murit otrăvită de o plăcintă umplută cu carne de anghilă : contesa de Pernits, cameristele Zapata și Nina, care au mîncat după ea din plăcinta aceea, au murit de aceeași otravă“.

După ce am citit această stranie anecdotă în memoriile manuscrise ale marchizului, despre care se spune că sînt alcătuite cu grijă de un om de curte care în decurs de patruzeci de ani aproape că nu l-a părăsit nici o clipă pe Ludovic al XIV-lea, nu mi-a fost îngăduit să continui să mai stau la îndoială : m-am informat de la foști servitori ai regelui dacă putea fi adevărat că Ludovic al XIV-lea, atît de rezervat în ceea ce spunea, ar fi rostit vreodată cuvinte atît de nesocotite. Cu toții m-au asigurat că nimic nu era mai fals. Am întrebat-o pe doamna ducesă de Saint-Pierre, care venise din Spania, dacă e adevărat că acele trei persoane muriseră

odată cu reșina ; ea mi-a dat asigurări că toate trei au supraviețuit cu mult morții stăpînei lor. În cele din urmă, mi-am dat seama că Memoriile marchizului de Dangeau, care sînt considerate un document prețios, nu erau decît niște *știri mărunte*, scrise uneori de către unul dintre servitorii săi ; și sînt în măsură să atest că ne putem da seama de aceasta de multe ori datorită stilului, inutilităților. și neadevărurilor de care e plină această culegere. După toate ideile acestea funeste, spre care ne-a îndreptat moartea Henrietei de Anglia, să ne întoarcem la evenimentele de la curte, care au urmat dispariției ei.

Prințesa palatină a urmat-o după un an, și era mama ducelui d'Orléans, regentul regatului. Pentru a se căsători cu Domnul, trebuise să renunțe la calvinism ; dar a continuat să păstreze vechii sale religii un respect tainic, de care e greu să te dezbari dacă ți s-a imprimat în inimă.

Aventura nefericită a unei domnișoare de onoare a reginei, în 1673, a dat loc unei noi reglementări. Nenorocirea aceasta este cunoscută grație sonetului *Avortonul*, ale cărui versuri de mai jos sînt mereu citate :

*Tu, pe care iubirea te-a zămislit printr-o crimă
Și pe care onoarea te-a nimicit tot printr-un omor,
Rod funest al iubirii,
Funestă victimă a onoarei...*

Primejdiile legate de situația de față, în mijlocul unei curți galante și dedate plăcerilor, au determinat înlocuirea celor douăsprezece domnișoare de onoare cu douăsprezece doamne de palat ; iar ulterior, casa reginelor a fost alcătuită din ele. Această reglementare făcea ca personalul curții să fie mai numeros și mai magnific, fixîndu-i la curte pe soții și pe părinții acestor doamne, ceea ce mărea societatea și răspîndea mai multă opulență.

Cînd a venit în Franța, prințesa de Bavaria, soția Monseniorului, a adăugat acestei curți strălucire și vivacitate. Marchiza de Montespan continua să rețină atenția principală ; dar a sfîrșit prin a înceta să mai placă, și violențele orgolioase ale durerii pe care o încerca nu au izbutit să întoarcă spre ea un suflet care se depărta. Cu toate acestea, marchiza continua să aparțină curții printr-o importantă slujbă, fiind suprintendentă a casei reginei, și să aparțină regelui prin copiii ei, prin obișnuință și prin ascendentul de care se bucura.

I se păstrase tot ceea ce era exterior în ceea ce privește considerația și prietenia, dar aceasta nu o consola ; regele, consternat de faptul că îi provoca dureri atît de mari și antrenat de alte înclinații, începuse să găsească în convorbirile cu doamna de Maintenon o blîndețe pe care încetase de a o mai gusta în compania fostei sale amante. Se simțea împărțit în același timp între doamna de Montespan, pe care nu o putea părăsi, domnișoara de Fontange, pe care o iubea, și doamna de Maintenon, de a cărei conversație sufletul său tulburat simțea nevoie. Aceste trei rivale de favoare țineau întreaga curte în suspensie. Pentru Ludovic al XIV-lea e destul de onorabil faptul că nici una dintre aceste intrigi nu a avut vreo influență asupra afacerilor generale ale statului, și iubirea, care tulbura curtea, nu a tulburat în nici o clipă guvernarea. Nimic nu mi se pare a dovedi mai bine faptul că Ludovic al XIV-lea avea un suflet pe cît de mare pe atît de sensibil.

Ba chiar îmi vine să cred că intrigile acestea de curte, străine de stat, nici n-ar trebui să intre în istorie, dacă marele secol al lui Ludovic al XIV-lea nu ar

fi făcut ca totul să devină interesant și dacă vălul care acoperă aceste mistere n-ar fi fost ridicat de atîția istorici, în cea mai mare parte desfigurîndu-le.

CAPITOLUL AL XXVII-LEA

URMARE LA CAPITOLUL DE AMĂNUNTE ȘI ANECDOTE

Tinerețea. frumusețea domnișoarei de Fontange, un fiu pe care ea l-a dăruit regelui în 1680, titlul de ducesă cu care a fost distinsă o îndepărtau pe doamna de Maintenon de primul loc la care nici nu îndrăznise să nădăjduiască și pe care l-a obținut ulterior ; numai că în 1681 atît ducesa de Fontange cît și fiul ei au încetat din viață.

Marchiza de Montespan nu a mai avut vreo rivală declarată și, totuși, n-a continuat să țină sub stăpînire inima regelui, plictisit de ea și de reproșurile pe care i le făcea. Atunci cînd bărbații încetează de a mai fi tineri, au aproape totdeauna nevoie de tovarășia unei femei îngăduitoare : îndeosebi greutatea problemelor statului face ca această consolare să devină necesară. Noua favorită, doamna de Maintenon, care simțea puterea tainică pe care o dobîndea pe zi ce trecea, se purta cu acea artă care e atît de în firea femeilor și care bărbaților nu le displace. Într-un rînd, îi scria doamnei de Frontenac, verișoara ei, în care avea deplină încredere : „Pleacă de la mine totdeauna necăjit, dar nici odată disperat“. În epoca în care favoarea sa creștea, în care doamna de Montespan se apropia de dizgrație,

cele două rivale se vedeau în fiecare zi, cînd cu o ascunsă acreală, cînd cu o trecătoare încredere, pe care nevoia de a-și vorbi și plictiseala constrîngerii le introduceau în conversațiile lor¹. Au căzut de acord să scrie, fiecare de partea sa, Memorii asupra a tot ceea ce se întîmpla la curte. Lucrarea nu a mers prea departe. În ultimii ani ai viații sale, doamnei de Montespan îi plăcea să citească prietenilor unele pagini din aceste memorii. Devoțiunea, care se împletea cu toate intrigile acestea ascunse, întărea și mai mult favoarea doamnei de Maintenon și o îndepărta pe doamna de Montespan. Regele își reproșa dragostea pentru o femeie măritată și era din ce în ce mai cuprins de acest scrupul pe măsură ce nu mai simțea nimic pentru ea. Situația aceasta stînjenitoare a durat pînă în 1685, anul memorabil al revocării edictului de la Nantes. Cu ocazia aceasta, s-au putut vedea scene foarte diferite : pe de o parte, disperarea și fuga unei părți din națiune ; pe de alta, noi serbări la Versailles ; construirea palatelor de la Trianon și de la Marly ; chinuirea naturii în toate aceste locuri de petreceri, grădini în care arta era dusă la sleire. Căsătoria nepotului Marelui Condé cu domnișoara de Nantes, fiica regelui și a doamnei de Mon-

¹ *Memoriile* date sub numele doamnei de Maintenon relatează că aceasta, vorbind cu doamna de Montespan despre un vis pe care-l avusese, i-ar fi spus : „Am visat că ne aflăm pe marea scară de la Versailles : eu urcam, dumneata coborai ; eu mă înălțam pînă în nori, dumneata te duceai la Fontevault“. Povestirea aceasta reproduce pe aceea, celebră, a ducelui d'Epernon, care l-a întîlnit pe cardinalul de Richelieu pe o scară a palatului Luvru, în anul 1624. Cardinalul l-a întrebat dacă e ceva nou. „Nimic, i-a răspuns el, doar faptul că dumneata urci, iar eu cobor“. Povestea aceasta e stricată adăugîndu-se că pe o scară te poți înălța pînă în nori. E de observat că în aproape toate cărțile de anecdote, în capitolele despre vorbele de duh, se atribuie aproape totdeauna celor puși să vorbească lucruri spuse cu un veac sau chiar cu mai multe veacuri mai înainte (n.a.).

tespan, a fost ultimul triumf al acestei amante care începuse să se retragă de la curte.

Mai tirziu, regele și-a căsătorit cei doi copii pe care i-a avut cu ea : pe doamnișoara de Blois cu ducele de Chartres, pe care ulterior l-am văzut ajuns regent al regatului ; pe ducele du Maine cu Louise-Bénédicté de Bourbon, nepoata Marelui Condé și soră a Domnului Duce, prințesă celebră prin spiritul și prin gustul ei pentru arte. Chiar și aceia care s-au apropiat numai de Palatul Regal și de castelul de la Sceaux știu cât de false sînt toate zvonurile populare adunate în atîtea istorii referitoare la aceste căsătorii ¹.

(1685). Înainte de a se celebra căsătoria Domnului Duce cu Domnișoara de Nantes, marchizul de Seignelay a dat, cu ocazia aceasta, în cinstea regelui o serbare demnă de acest monarh în grădinile de la Sceaux, plantate de Le Nôtre, cu tot atîta gust ca și acelea de la Versailles. Acolo s-a reprezentat idila Păcii, compusă de Racine. La Versailles a avut loc un carusel, iar după nuntă, regele a etalat o magnificență deosebită, a cărei primă idee o oferise cardinalul Mazarin, în 1656. În salonul de la Marly au fost instalate patru prăvălioare pline cu tot ceea ce industria muncitorilor din Paris produsese mai scump și mai rafinat. Cele patru prăvălii erau tot atîtea decoruri superbe care înfățișau cele patru anotimpuri ale anului. Doamna de Montespan, împreună cu Monsemiorul ținea una din ele. Rivala sa, doamna de Maintenon, ținea alta, împreună cu ducele

¹ Există mai mult de douăzeci de volume în care veți putea vedea că familiile de Orléans și de Condé au fost indignate de aceste propuneri : veți putea citi că prințesa, mama ducelui de Chartres, și-a amenințat fiul ; ba chiar că l-ar fi și bătut. *Anecdotele constituției* relatează cu toată seriozitatea că regele s-a servit de abatele Dubois, subpreceptor al ducelui de Chartres, ca să ducă la bun sfîrșit aceste tratative, pe care abatele le-a încheiat cu greu și pentru care a cerut drept recompensă pălăria de cardinal. În multe istorii, toate lucrurile referitoare la curtea regală sînt scrise în acest fel (n.a.).

du Maine. Cei doi proaspeți cumnați aveau fiecare câte o prăvălie ; Domnul Duce împreună cu doamna de Thiange ; iar Doamna Ducesă, căreia buna-cuviință nu-i îngăduia să țină una cu un bărbat, din cauză că era extrem de tânără, se afla împreună cu ducesa de Chevreuse. Doamnele și domnii invitați la acea petrecere trăgeau la sorti bijuteriile de care aceste prăvălii erau pline. Iată cum a izbutit regele să ofere cadouri întregii curți într-un fel demn de un rege. Loteria cardinalului Mazarin a fost mai puțin ingenioasă și nu așa de strălucită. Loteriile acestea fuseseră folosite pentru prima oară pe vremuri de către împărații romani ; dar nici unul dintre ei nu i-a revelat magnificența prin atita galanterie.

După căsătoria fiicei sale, doamna de Montespan nu a mai reapărut la curte. A trăit la Paris, cu multă demnitate. Avea un venit mare, însă viager, și regele a pus să-i fie plătită o pensie de o mie de franci pe lună. În fiecare an, se ducea la apele de la Bourbon și cununa fete din acea regiune, pe care le înzestra. Nu mai era la vîrsta la care imaginația, primind impresii prea vii, să o determine să ajungă la carmelite. A încetat din viață la Bourbon în 1707.

La un an după căsătoria Domnișoarei de Nantes cu Domnul Duce, a murit la Fontainebleau, în vîrstă de șaiszeci și șase de ani, de o boală care s-a agravat din pricina eforturilor depuse de el pentru a o vedea pe Doamna Ducesă, care suferea de variolă, prințul de Condé. Se poate judeca după această preocupare, care l-a costat viața, dacă avusese sau nu vreo rezervă față de căsătoria nepotului său cu această fiică a regelui și a doamnei de Montespan, așa cum au scris toți gazetarii aceia, autori de minciuni, de care Olanda era pe atunci infectată. Ba chiar, într-o *Istorie a prințului de Condé*, ieșită din aceleași officine ale ignoranței și ale imposturii, se afirmă că regele se complăcea cu orice

prilej să-l jighească pe acest prinț și că la nunta prințesei de Conti, fiica doamnei de La Vallière, secretarul de stat i-a refuzat titlul de *înalt și puternic senior*, ca și cum acest titlu era cel ce se dădea principilor de sînge. Scriitorul care a alcătuit *Istoria lui Ludovic al XIV-lea*, la Avignon, în parte bazîndu-se pe aceste lamentabile memorii, trebuie să fi ignorat multe cu privire la oamenii și obiceiurile de la curtea noastră pentru a relata asemenea inexactități.

Între timp, după căsătoria Doamnei Ducese, după eclipsa totală a mamei acesteia, doamna de Maintenon, biruitoare, a dobîndit un atare ascendent asupra lui Ludovic al XIV-lea și i-a inspirat atîta dragoste și atîtea scrupule, încît regele, sfătuit de părintele La Chaise, s-a căsătorit cu ea în secret, în luna ianuarie a anului 1686, într-o capelă mică, situată la capătul apartamentului ocupat ulterior de ducele de Burgundia. Nu s-a încheiat nici un contract, nu s-a făcut nici o stipulație. Arhiepiscopul de Paris, Harlay de Chanvalon, le-a dat binecuvîntarea ; a asistat și duhovnicul regelui ; Montchevreuil¹ și Bontemps, primi-valeți de cameră, au fost martori. Nu ne mai este îngăduit să imprimăm acest fapt, relatat de toți autorii care, altminteri, s-au înșelat în ceea ce privește numele, locul și datele. Ludovic al XIV-lea era pe atunci în vîrstă de patruzeci și opt de ani, iar persoana cu care se căsătorea, de cincizeci și

¹ Și nu cavalerul de Forbin, cum afirmă *Memoriile lui Choisi*. În cazul unui atare secret, nu poți lua drept oameni de încredere decît pe servitorii credincioși și pe oamenii atașați prin slujba lor de persoana regelui. Nu a existat vreun act de celebrare a nunții : aceasta nu se face decît pentru a constata o situație ; or, aici era vorba doar de o căsătorie de conștiință. Oare cum poate spune cineva că după moartea arhiepiscopului Parisului, Harlay, în 1695, la aproape zece ani după această căsătorie, „lacheii lui i-au găsit în niște pantaloni vechi actul de celebrare“ ? Povestea aceasta, care nu e făcută nici măcar pentru lachei, se găsește doar în *Memoriile doamnei de Maintenon* (n.a.).

doi. Regele, aflat în culmea gloriei, voia să îmbine ostenelele guvernării cu plăcerile nevinovate ale vieții private; căsătoria aceasta nu îl angaja în nimic care să fi fost nedemn de rangul său. Pentru curte a constituit mereu o întrebare dacă doamna de Maintenon era căsătorită : în persoana ei se respecta alegerea regelui, fără ca ea să fie tratată ca o regină.

Soarta acestei doamne pare, printre noi, foarte ciudată, deși istoria oferă multe exemple de succese încă mai mari și mai evidente, care au pornit de la și mai puțin. Marchiza de San-Sebastian, pe care regele Sardiniei, Victor-Amadeu, a luat-o de soție, nu era mai prejos de doamna de Maintenon : împărăteasa Rusiei, Ecaterina, era mult mai prejos ; iar prima soție a lui Iacob al II-lea, regele Angliei, era net inferioară acestuia, conform prejudecăților europene, necunoscute în restul lumii.

Doamna de Maintenon aparținea unei familii vechi, era nepoata lui Théodore-Agrippa d'Aubigné, gentilom de rând al camerei lui Henric al IV-lea. Tatăl acestuia, Constantin d'Aubigné, voise să întemeieze o colonie în Carolina și se adresase englezilor : a fost închis în castelul Trompette și a fost eliberat de către fiica guvernatorului, numit Cardillac, gentilom bordelez. Constantin d'Aubigné s-a căsătorit cu binefăcătoarea lui în 1627 și a dus-o în Carolina. Întorcându-se după câțiva ani cu ea în Franța, amândoi au fost întemnițați la Niort, în Poitou, din ordinul curții. Françoise d'Aubigné s-a născut în această închisoare în 1637 și ea a fost hărăzită să trăiască toate nefericirile și toate favorurile sortii. Dusă la vârsta de trei ani în America ; lăsată, din neglijența unui servitor, pe malul unei ape, cât pe ce să fie devorată de un șarpe, reîntoarsă orfană, la vârsta de doisprezece ani, crescută cu toată asprimea în casa doamnei de Neuillant, mama ducesei de Navailles, ruda ei, ea a fost prea fericită să se căsătorească în 1651 cu

Paul Scarron, care locuia în apropiere de ea, pe strada Enfer. Scarron aparținea unei vechi familii de magistrați, ilustrată prin mari înrudiri; numai că burlescul pe care-l cultiva îl cobora în ochii lumii, făcându-l să fie simpatizat. Pentru domnișoara d'Aubigné a fost totuși un noroc să se mărite cu un bărbat dezmoștenit de natură, neputincios și care poseda o avere cu totul modestă. Înainte de această căsătorie, ea a abjurat religia calvină, care era a ei, după cum fusese și a strămoșilor săi. Foarte curînd, frumusețea și inteligența au făcut-o să se distingă. Cele mai înalte cercuri ale societății pariziene au căutat-o cu ardoare; și epoca aceasta a tinereții a fost fără îndoială cea mai fericită din viața ei¹. După ce i-a murit soțul, în 1660, ea a solicitat de mai multe ori de la rege o mică pensie de o mie cinci sute de livre, de care beneficiase Scarron. În cele din

¹ În preținsele *Memorii ale doamnei de Maintenon*, volumul I, pagina 216, se spune: „multă vreme ea a împărțit patul cu celebra Ninon Lenclos, după spusele abatelui de Châteauneuf și ale autorului *Secolului lui Ludovic al XIV-lea*“. Numai că la autorul *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* nu se poate afla nici măcar un cuvînt despre această anecdotă, nici din tot ceea ce ne-a rămas de la domnul abate de Châteauneuf. Autorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* citează totdeauna la întîmplare. Faptul de mai sus nu e relatat decît în *Memoriile marchizului de la Fare*, pagina 190, ediția de la Rotterdam. Moda de a-ți împărți patul cu prietenii, care nu mai există acum, continua să fie în ființă pe atunci și era foarte veche, chiar și la curte. Din *Istoria Franței* se poate vedea că regele Carol al IX-lea, pentru a-l salva pe contele de La Rochefoucauld de masacrele din noaptea Sfîntului Bartolomeu, i-a propus să-l culce la Luvru în același pat cu el; și că ducele de Guise și prințul de Condé se culcaseră multă vreme împreună (n.a.).

Anne, zisă *Ninon*, de Lenclos (1620—1705), curtezană celebră prin legăturile ei cu mulți oameni iluștri, Coligny, Méré, marchizul d'Estrées, marchizul de Gersay și îndeosebi cu ducele d'Enghien (1645). Inteligentă, cultă și curioasă pentru problemele spiritului, și-a elaborat o etică a „eliberării“ de orice prejudecăți, care l-a influențat pe tînărul Voltaire, atunci cînd a cunoscut-o, în anii bătrîneței ei foarte înaintate (n.t.).

urmă, după cîțiva ani, regele i-a acordat o pensie de două mii de livre, spunîndu-i : „Doamnă, v-am făcut să așteptați mult ; dar aveți atîția prieteni încît am ținut să fiu singurul care are acest merit în ochii dumneavoastră.“

E un fapt pe care mi l-a relatat cardinalul de Fleury, căruia îi plăcea să-l povestească adeseori, pentru că, spunea el, regele i-a făcut același compliment și lui, acordîndu-i episcopatul de Fréjus.

Și totuși, grație înseși scrisorilor doamnei de Maintenon, e dovedit că doamnei de Montespan i-a datorat ea acest mic ajutor care a scos-o din mizerie. Regele și-a adus aminte de ea, cîțiva ani mai tîrziu, atunci cînd ducele du Maine, pe care acesta l-a avut cu doamna de Montespan în 1670, a trebuit să fie educat în secret. În mod cert, a fost aleasă să se ocupe de această educație secretă abia în 1672 : într-o scrisoare, doamna de Maintenon afirmă : „Dacă acești copii sînt ai regelui, o fac de bunăvoie ; căci nu m-aș ocupa fără rețineri de cei ai doamnei de Montespan : așa că e nevoie ca regele să-mi poruncească ; acesta e ultimul meu cuvînt.“ Doamna de Montespan a avut doi copii abia în 1672, pe ducele du Maine și pe contele de Vexin. Datele scrisorii doamnei de Maintenon din 1670, în care se pomeneste de cei doi copii, dintre care unul nici nu se născuse încă, sînt evident false. Aproape toate datele acestor scrisori care au văzut lumina tiparului sînt inexacte. Nepotrivirea aceasta ar putea trezi puternice bănuieli asupra autenticității scrisorilor, dacă altmînteri nu s-ar recunoaște în ele ceva firesc și autentic, imposibil de contrafăcut.

Nu e prea important să se știe în ce an anume a fost însărcinată doamna de Maintenon să se ocupe de copiii naturali ai lui Ludovic al XIV-lea ; dar atenția acordată acestor adevăruri mărunte ne face să ne dăm seama cît

de scrupulos au fost descrise principalele evenimente ale acestei istorii.

Ducele du Maine se născuse cu un picior diform. Primul medic al curții, d'Aquin, care cunoștea secretul, a socotit că băiatul trebuie trimis la băile de la Barèges. A fost căutată o persoană de încredere care să se poată însărcina cu o astfel de treabă¹. Regele și-a adus aminte de doamna Scarron. Domnul de Louvois s-a dus în taină la Paris pentru a-i propune să facă această călătorie. De atunci a început ea să se ocupe de educația ducelui du Maine, fiind numită în această slujbă de rege, nu de doamna de Montespan, așa cum s-a afirmat. Doamna Scarron i-a scris regelui direct; scrisorile ei au plăcut mult. Iată origina succesului; meritele ei au făcut tot restul.

Regele, care la început nu se putea obișnui cu ea, a trecut de la aversiune la încredere, și de la încredere la dragoste. Scrisorile pe care le posedăm de la ea reprezintă un monument mult mai prețios decât se crede: ele dezvăluie acel amestec de credință și de galanterie, de demnitate și de slăbiciune pe care îl întâlnim atât de des în sufletul omenesc și care exista în sufletul lui Ludovic al XIV-lea. Sufletul doamnei de Maintenon ne apare plin de ambiție și, în același timp, de o devoțiune care nu ajung niciodată în conflict. Duhovnicul ei, Gôbelin, le aprobă deopotrivă și pe una și pe cealaltă; el e un director de conștiință și un om de curte; discipola sa s-a dovedit ingrată față de doamna de Montespan și își ascunde totdeauna acest păcat. Duhovnicul îi hrănește iluzia de a aduce cu bună-credință religia în ajutorul farmecelor ei ofilite, pentru a o înlocui pe binefăcătoarea care-i devenise rivală.

¹ Autorul romanului numit *Memoriile doamnei de Maintenon* o pune să spună la vederea castelului Trompette: „Aici am fost crescută etc.“. Evident, e un lucru fals; doamna de Maintenon a fost crescută la Niort (n.a.).

Schimbul acesta de tandrețe și de scrupul din partea regelui, de ambiție și de devoțiune din partea noii amante, pare a fi durat din 1681 până în 1685, epoca în care s-au căsătorit.

Pentru ea, înălțarea în rang a reprezentat o retragere din lume. Închisă în apartamentul propriu, situat la același etaj cu cel al regelui, ea se limita la o societate de două sau trei doamne, retrase ca și ea, și pe care, în plus, le vedea rar. Regele o vizita în fiecare zi după prânz, înainte și după cină, și rămânea până la miezul nopții. Lucra cu ministrii, în timp ce doamna de Maintenon se ocupa cu cititul sau cu lucrul de mână, negrăbindu-se niciodată să discute afaceri de stat, părint adeseori că le ignora, respingind categoric tot ceea ce semăna cituși de puțin cu o intrigă și cu un complot; era mult mai preocupată să placă celui care guverna decât să guverneze și își menaja încrederea de care se bucura, nefolosind-o decât cu o extremă prudență. Nu a profitat cituși de puțin de locul ei pentru a-și face rudele să beneficieze de toate demnitățile și slujbele. Fratele ei, contele d'Aubigné, fost locțiitor-general, nu a ajuns nici măcar mareșal al Franței. Un cordon albastru¹ și unele profituri secrete² de la fermele generale³ au constituit singura ei avere: de aceea îi spunea mareșalului de Vivonne, fratele doamnei de Montespan, „că a avut bastonul de mareșal în bani peșin“.

¹ Însemn al ordinului Sfintul-Spirit (n.t.).

² A se vedea scrisorile adresate fratelui său: „Te implor să duci o existență modestă și să consumi cele optzeci de mii de franci din afacerea pe care am făcut-o: o să mai facem și alte afaceri“ (n.a.).

³ Perceperea a diverse impozite, concedată, contra plată, de autoritatea centrală din Franța unor persoane particulare. A fost unul din cele mai oneroase sisteme de nedreptate fiscală, caracteristic vechiului regim, ducând la îmbogățirea celor care beneficiau de el ca de un privilegiu și pe care îl puteau ceda integral sau parțial altora (n.t.).

Marchizul de Villette, nepotul sau vărul ei, nu a fost decît şef de escadră. Doamna de Caylus, fiica acestui marchiz de Villette, căsătorindu-se, n-a obţinut decît o modestă pensie, acordată de Ludovic al XIV-lea. Măritînd-o pe nepoata sa, d'Aubigné, cu primul mareşal de Noailles¹, doamna de Maintenon nu i-a dat decît două sute de mii de franci : regele a dat restul. Personal, nu poseda decît domeniul Maintenon, pe care îl cumpărase din ceea ce îi dăruise regele. A voit ca, datorită dezinteresării, lumea să-i ierte obţinerea unui rang atît de înalt. A doua soţie a marchizului de Villette, ulterior doamnă de Bolingbroke, nu a putut obţine niciodată nimic de la ea. Am auzit-o de mai multe ori zicînd că îi reproşase verişoarei ei că făcea aşa de puţin pentru familie şi îi spusese : „Vrei să te bucuri de moderaţia dumitale, iar victima acestui lucru să-ţi fie propria familie“. Doamna de Maintenon uita orice atunci cînd exista temerea că ar putea leza sentimentele lui Ludovic al XIV-lea. Nici măcar nu a îndrăznit să-l sprijine pe cardinalul de Noailles împotriva părintelui Le Tellier. Ținea mult la Racine ; dar prietenia aceasta nu a fost îndeajuns de curajoasă pentru a-l putea apăra împotriva unui ușor resentiment al regelui. Într-o bună zi, impresionată de elocvența cu care îi vorbise despre mizeria poporului, în 1698, o mizerie totdeauna exagerată, dar care a ajuns ulterior realmente la o culme demnă de plîns, ea și-a pus prietenul să facă un memoriu în care acesta arăta răul și leacul. Regele l-a citit ; și arătîndu-se îngrijorat, doamna de Maintenon

¹ Compilatorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* afirmă în volumul IV, pagina 200 : „Rousseau, viperă îndîrjită împotriva celor care-i făcuseră binele, a compus niște cuplete satirice împotriva mareşalului de Noailles“. Nu e adevărat : nimeni nu trebuie calomniat. Rousseau, foarte tînăr pe atunci, nu-l cunoștea pe primul mareşal de Noailles. Cîntecele satirice de care pomenește erau ale unui gentilom pe nume Cabanac, care recunoștea deschis că e autorul lor (n.a.).

a avut slăbiciunea de a-i divulga numele autorului, dar și de a-l lăsa fără apărare. Racine, om și mai slab, a fost cuprins de o durere care l-a dus mai târziu la moarte¹.

Datorită acelorasi străfunduri ale firii, care o făceau incapabilă de servicii, doamna de Maintenon nu era nici în stare să facă vreun rău. Abatele de Choisi povestește că ministrul Louvois s-a aruncat la picioarele lui Ludovic al XIV-lea pentru a-l împiedica să o ia în căsătorie pe văduva lui Scarron. Dacă abatele de Choisi cunoștea acest fapt, îl aflase și doamna de Maintenon și, cu toate acestea, nu numai că l-a iertat pe ministru, dar l-a domolit pe rege în clipele lui de mînie pe care firea bruscă a marchizului de Louvois le provoca uneori stăpînului său².

Căsătorindu-se cu doamna de Maintenon, Ludovic al XIV-lea nu făcuse decît să-și ofere o tovarășă plăcută și supusă. Singura distincție publică care făcea să se simtă înălțarea ei secretă a fost că la slujbele religioase ocupa una din acele mici tribune sau lanterne aurite, care păreau făcute doar pentru rege și regină. Altminteri, nici un semn exterior de grandoare. Devotîunea pe care i-o arătase regelui, și care o ajutase să se mărite, a devenit încetul cu încetul un sentiment autentic și profund, pe care vîrsta și plictiseala îl întă-

¹ Acest fapt a fost povestit de fiul ilustrului Racine, în *Viața tatălui său* (n.a.).

² Cui i-ar veni să creadă că în *Memoriile doamnei de Maintenon*, volumul III, pagina 273, se scrie că acest ministru se temea că regele are să-l otrăvească? E destul de ciudat că la Paris se povestesc grozăvii atît de absurde, ca urmare a atîtor povești ridicole.

Prostia aceasta atroce se bazează pe un zvon care a circulat în public la moartea marchizului de Louvois. Ministrul făcea o cură de ape (de Balaruc), pe care medicul său, Séron, i le prescrisese și pe care La Ligerie, chirurgul lui, i le dădea de băut. Acest La Ligerie este cel care a pus în circulație leacul numit astăzi *praful cartuzanilor*. El mi-a spus de mai multe

reau. Față de curte și de rege, ea își câștigase reputația unei fondatoare, aducând la Noisy mai multe fete de familie bună; iar regele afectase deja veniturile mînăstirii Saint-Denis acestei comunități abia născute. Saint-Cyr a fost construit la marginea parcului de la Versailles în 1686. Doamna, de Maintenon a dat formele acestei fundații, i-a alcătuit regulamentul, împreună cu Godet-Desmarests, episcop de Chartres, și a fost ea însăși stareța acestei mînăstirii. Se ducea adeseori acolo ca să petreacă mai multe ore; și cînd afirm că plictiseala a determinat-o să-și caute atari ocupații, o fac după propriile ei spuse. Să se citească ceea ce-i scria doamnei de La Maisonfort, de care se pomenește în capitolul despre Quietism.

„Cum de nu pot să-ți ofer experiența mea! cum de nu pot să te fac să înțelegi că pe cei mari îi devoră

ori că îl avertizase pe domnul de Louvois că își riscă viața lucrînd în timpul acestor cure. Ministrul a continuat să lucreze: a murit aproape subit la 16 iulie 1691, nu în 1692, așa cum afirmă autorul *falselor Memorii*. Ligerie i-a deschis trupul și n-a descoperit drept cauză a morții sale decît aceea pe care el însuși o prevăzuse. Lumea a început să-l bănuiască pe doctorul Séron de a fi pus otravă într-o butelie cu aceste ape. Am văzut cît de obișnuite erau pe atunci atari bănuieli funeste. S-a pretins că un prinț vecin (Victor-Amedeu, duce de Savoia), pe care Louvois îl supăraseră și-l jigniseră foarte tare, îl cumpărase pe doctorul Séron. O parte a acestor anecdote se găsesc în *Memoriile marchizului de La Fare*, în capitolul al X-lea. Pînă și familia lui Louvois a pus să fie închis un savoyard care curăța coșurile în casă; numai că bietul om era cu totul nevinovat și a fost curînd pus în libertate. Or dacă bănuielile de a fi atentat la viața unui ministru al lui Ludovic al XIV-lea se îndreptau asupra unui principe dușman al Franței, acesta nu era desigur un motiv ca să fie bănuît Ludovic al XIV-lea însuși.

Același autor care a adunat atîtea neadevăruri în *Memoriile doamnei de Maintenon* pretinde, în același loc, că regele ar fi spus „că în același an se scăpase de trei oameni pe care nu putea să-i suferă, de mareșalul de La Feuillade, de marchizul de Seignelay și de marchizul de Louvois”. În primul rînd, domnul de Seignelay nu a murit în 1691, ci în 1690. În al doilea

plătiseala și că le e așa de greu să-și umple zilele ! Nu vezi că eu mor de tristețe, în mijlocul unui succes pe care abia mi l-aș fi putut închipui ? Am fost tânără și drăguță ; am gustat din plăceri ; am fost pretutindeni iubită. La o vîrstă ceva mai înaintată am petrecut ani de zile în conversații inteligente ; am ajuns la favoare și îți spun, dimpotrivă, fiica mea dragă, că toate stările acestea lasă un gol îngrozitor“¹.

Dacă ceva poate descuraja ambițiile, apoi e desigur tocmai această scrisoare. Doamna de Maintenon, care totuși nu avea altă grijă decît uniformitatea traiului alături de un mare rege, spunea într-o zi contelui d'Aubigné, fratele ei : „Nu mai pot suporta, aș vrea să mor“. Se cunoaște răspunsul pe care l-a primit : „Așadar te gîndești să te căsătorești cu Dumnezeu tatăl ?“.

La moartea regelui, doamna de Maintenon s-a retras cu totul la Saint-Cyr. Surprinzător e faptul că regele nu-i rezervase aproape nimic. S-a mărginit s-o recomande ducelui d'Orléans. Doamna de Maintenon a cerut doar o pensie de optzeci de mii de livre, și aceasta i-a fost plătită pînă la moarte, care a survenit în 1719, la 15 aprilie. Pe epitaful ei a fost omis numele lui Scarron : un nume cîtuși de puțin înjositor, dar pe care omisiunea contribuie la a ne face să credem că ar putea fi.

rînd, cui i-a spus Ludovic al XIV-lea, care se exprima totdeauna cu circumspecție și ca un om politic, cuvinte atît de imprudente și de odioase ? cui i-a dezvăluit un suflet atît de ingrat și de dur ? cui i-a putut spune că era fericit că se scăpase de trei oameni care-l slujiseră cu cel mai mare zel ? Oare e îngăduit să calomniezi în felul acesta, fără cea mai mică dovadă, fără umbră de verosimilitate, memoria unui rege cunoscut prin felul lui cumpănit de a vorbi ? Orice cititor cu judecată privește indignat culegerile acestea de imposturi, de care publicul e copleșit ; și autorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* ar merita să fie pedepsit, dacă disprețul de care abuzează nu l-ar salva de la orice pedeapsă (n.a.).

¹ Scrisoarea aceasta e autentică și autorul a văzut-o încă din manuscris, înainte ca fiul marelui Racine s-o tipărească (n.a.).

Din clipa în care regele a început să ducă împreună cu doamna de Maintenon o viață mai retrasă, curtea a fost mai puțin vie și mai serioasă; iar boala de care a trebuit să țină seama începând din 1686 a contribuit și mai mult la a-i reduce gustul pentru serbările acele galante care până atunci îi marcaseră aproape toți ani de domnie. A fost atacat de o fistulă la capătul intensității. Arta chirurgiei, care sub domnia lui făcuse în Franța mai multe progrese decît în tot restul Europei, încă nu se familiarizase cu această boală. Cardinalul de Richelieu murise tot de pe urma acestei boli, din cauză că nu putuse fi tratat cum trebuie. Pericolul care-l amenința pe rege a emoționat întreaga Franță. Bisericele s-au umplut de o mulțime de oameni care, cu lacrimile în ochi, se rugau pentru vindecarea regelui. Emoția aceasta generală a fost aproape asemănătoare cu aceea pe care am văzut-o și noi atunci cînd urmașul său a fost în pericol de moarte la Metz, în 1744. Iată două momente care îi vor învăța totdeauna pe regi ce datorează unei națiuni care știe să iubească așa.

De îndată ce Ludovic al XIV-lea a simțit primele semne ale bolii, primul lui chirurg Félix s-a dus prin spitale ca să caute bolnavi aflați în aceeași situație: i-a consultat pe cei mai buni chirurghi; a inventat împreună cu ei niște instrumente care ajutau operația și o făceau să fie mai puțin dureroasă. Regele a suportat-o fără a se plînge. I-a pus pe miniștri să lucreze lingă patul său chiar și în ziua aceea; și ca starea pericolului prin care trecea să nu producă nici o schimbare la curțile europene, a acordat audiențe chiar a două zi ambasadurilor. La acest curaj s-a adăugat generozitatea cu care l-a răsplătit pe Félix: i-a dăruit un domeniu care valora pe atunci mai mult de cincizeci de mii de scuzi.

Din epocă aceea, regele a început să nu se mai ducă la spectacole. Delfina de Bavaria, devenită melancolică

și bolnavă de acea depresiune care, în cele din urmă, o va face să moară în 1690, a refuzat orice distracție și a rămas cu încăpăținare în propriul său apartament. Ii plăcea literatura; a compus chiar versuri; dar, de când a fost cuprinsă de melancolie, nu i-a mai plăcut decât singurătatea.

Gustul pentru operele spiritului a fost reanimat de minăstirea de la Saint-Cyr. Doamna de Maintenon l-a rugat pe Racine, care renunțase la teatru de dragul jansenismului și al vieții de curte, să scrie o tragedie care să poată fi reprezentată de elevele ei. Ea a dorit un subiect scos din *Biblie*. Racine a compus *Esther*. Piesa aceasta, după ce inițial a fost jucată la așezămîntul de la Saint-Cyr, a fost reprezentată de mai multe ori la Versailles, în cursul iernii lui 1689. Prelații, iezuiții s-au grăbit să obțină permisiunea de a vedea acest neobișnuit spectacol. E demn de remarcat că, în acel moment, piesa s-a bucurat de un succes universal; și că, doi ani mai târziu, *Athalie*, jucată de aceleași persoane, nu a obținut nici unul. S-a întîmplat exact contrariul atunci cînd aceste piese s-au jucat la Paris, multă vreme după moartea autorului și după ce părțile au încetat. *Athalie*, reprezentată în 1717, a fost primită așa cum trebuia să fie, cu entuziasm; iar *Esther*, în 1721, n-a trezit decît răceală și nu a mai reapărut pe scenă. Numai că în acel moment nu mai existau oameni de curte care să recunoască din slugărnicie pe Esther în doamna de Maintenon și din răutate pe Vasthi în doamna de Montespan, nici pe Aman în domnul de Louvois, dar mai ales pe hughenoții persecutați de acest ministru în proscrierea evreilor. Publicul imparțial nu a văzut decît o întîmplare lipsită de interes și de verosimilitate; un rege smintit, care a petrecut șase ani cu soția sa fără a ști, fără măcar a se informa cine e aceasta; un ministru destul de caraghios de barbar pentru a cere regelui să extermine o întreagă

națiune, bătrîni, femei, copii, pentru că nu s-a înclinat în fața lui ; același ministru destul de idiot pentru da porunca să fie uciși toți evreii aceștia în decurs de unsprezece luni, pentru a le da în aparență posibilitatea de a scăpa sau de a se apăra ; un rege imbecil care fără nici un pretext, semnează acest ordin ridicul și care, fără nici un pretext, poruncește ca favoritul său să fie spînzurat dintr-o dată : toate acestea, fără intrigă fără acțiune, fără interes, au displicut profund tuturor celor care aveau minte și gust¹. Dar cu tot viciul subiectului, treizeci de versuri din *Esther* valorează mai mult decît multe tragedii care s-au bucurat de mari succese.

Amuzamentele acestea ingenioase au reînceput pentru educația Adelaidei de Savoia, ducesă de Burgundia, adusă în Franța la vîrsta de unsprezece ani.

Una din contradicțiile moravurilor noastre e și faptul că pe de o parte spectacolele publice sînt considerate întrucîtva imorale, iar pe de alta, aceste reprezentații trec drept cea mai nobilă și mai demnă ocupație a persoanelor din familia regală. În apartamentul doamnei de Maintenon a fost construit un mic teatru. Ducesa de Burgundia, ducele de Orléans jucau acolo împreună cu persoanele de la curte care aveau cel mai mult talent. Celebrul actor Baron le dădea lecții și juca împreună cu ele. Majoritatea tragediilor lui Duché, valet de cameră al regelui, au fost compuse pentru acest teatru ; iar abatele Genesi, preotul ducesei de Orléans, scria pentru ducesa du Maine piese, pe care această prințesă și curtea ei le reprezentau.

¹ În *Memoriile doamnei de Maintenon* se afirmă că, văzînd insuccesul în public al piesei sale *Esther*, Racine ar fi exclamat : „Oare de ce m-oi fi expus ? De ce nu am fost lăsat să mă călugăresc ? O mie de ludovici l-au consolată pe Racine“.

a) Este fals că *Esther* a fost rău primită atunci.

Aceste preocupări contribuiau la formarea spiritelor și animau societatea ¹.

Nimeni dintre cei care l-au cenzurat prea sever pe Ludovic al XIV-lea nu poate tăgădui faptul că pînă la bătaia de la Hochstädt, el a fost singurul rege puternic, singurul magnific, aproape în orice gen. Căci, deși au existat eroi, ca Ioan de Sobieski, și regi ai Suediei care l-au întrecut ca războinici, nimeni n-a izbutit să-l depășească și ca monarh. Trebuie recunoscut că a știut să îndure nenorocirile și să le îndrepte. A avut defecte, a făcut mari greșeli ; dar oare cei care-l condamnă l-ar fi egalat dacă ar fi fost în locul său ?

Ducesei de Burgundia îi sporeau grațiile și meritele pe măsură ce creștea. Elogiile de care se bucura sora ei în Spania i-au inspirat un spirit de emulație care

b) Este fals și cu neputință ca Racine să fi spus că a fost împiedicat în acel moment să se călugărească, deoarece soția sa se afla în viață. Autorul, care a scris totul la nimereală și a confundat totul, trebuia să consulte *Memoriile asupra vieții lui Jean Racine*, de Louis Racine, fiul său ; ar fi văzut că Jean Racine voia să se călugărească înainte de a se căsători.

c) Este fals că regele i-ar fi dat atunci o mie de ludovici. Acest neadevăr este de asemenea dovedit grație aceluiași Memorii. Regele i-a dăruit o slujbă de gentilom ordinar al camerei sale, în 1690, după reprezentarea *Athaliei* la Versailles. Sînt niște amănunte care capătă oarecare importanță atunci cînd e vorba de un om atît de mare ca Racine. Anecdotele false cu privire la cei care au ilustrat frumosul secol al lui Ludovic al XIV-lea sînt repetate într-o mulțime de cărți ridicole, iar cărțile acestea sînt atît de numeroase, și o sumedenie de cititori leneși puțin cunoscători iau aceste povești drept adevăruri, încît niciodată nu-i vom preveni îndeajuns împotriva tuturor acestor minciuni. Și dacă l-am desmîntat atît de des pe autorul *Memoriilor doamnei de Maintenon*, aceasta se datorește faptului că nimeni n-a mințit atît de mult ca el (n.a.).

¹ Oare cum poate afirma marchizul de La Fare în *Memoriile sale* că „de la moartea Doamnei, jocul, confuzia și lipsa de polițete s-au ținut lanț“ ? Se juca mult în timpul călătoriilor la Marly și la Fontainebleau, dar niciodată la doamna de Maintenon ; și curtea a fost totdeauna modelul celei mai perfecte

a dublat în ea talentul de a place. Nu era o frumusețe perfectă ; dar avea aceeași privire ca și fiul ei ¹, înfățișarea mîndră, o talie nobilă. Avantajele acestea erau înfrumusețate de inteligență și, mai mult încă, de o dorință extremă de a merita simpatia întregii lumi. Ca și Henrieta de Anglia, era idolul și modelul curții, cu un rang în plus : ea se afla aproape de tron ; Franța aștepta de la ducele de Burgundia o guvernare așa cum și-o închipuiau înțelepții din Antichitate, dar a cărei austeritate ar fi fost temperată de grațiile acestor prințese, făcute să fie simțite mai degrabă decît filozofia soțului ei. Toată lumea știe cum s-au spulberat aceste speranțe. Așa a fost soarta lui Ludovic al XIV-lea, să-și vadă pierind în Franța întreaga familie, datorită unor decese premature : soția sa, la patruzeci și cinci de ani ; fiul său unic, la cincizeci ² ; iar la un an după

politețe. Ducesa d'Orléans, pe atunci ducesă de Chartres, prințesa de Conti, Doamna Ducesă dezmințeau ceea ce susține marchizul de La Fare. Omul acesta, care în raporturile sale cu alții dovedea cea mai mare indulgență, a scris o carte care este aproape în întregime o satiră. Era nemulțumit de guvern : și-a petrecut viața într-o societate care-și făcea un merit din a condamna curtea ; iar societatea aceasta a făcut dintr-un om foarte amabil un istoric uneori nedrept (n.a.).

¹ Ludovic al XV-lea (n.t.).

² Într-un capitol intitulat *Domnișoara Chouin*, autorul *Memoirilor doamnei de Maintenon*, volumul IV, afirmă că „Monseniorul s-a îndrăgostit de una din propriile sale surori și, mai apoi, s-a căsătorit cu domnișoara Chouin“. Poveștile acestea, care s-au bucurat de popularitate, sînt cunoscute drept false de toți oamenii onești. Pentru a avansa atari anecdote ar trebui să fii nu numai contemporan cu ele, dar și în posesia unor dovezi. N-a existat nici cel mai mic semn că Monseniorul s-ar fi căsătorit cu doamna Chouin. A reînvia în felul acesta, după șaizeci de ani, zvonuri atît de vagi, atît de puțin verosimile și de discreditate nu înseamnă a scrie istoria, ci a compila la întâmplare scandaluri pentru a cîștiga bani. Pe ce bază a putut afirma acest autor, la pagina 244, că doamna ducesă de Burgundia i-ar fi spus prințului, soțul ei : „Dacă aș fi murit, ai fi făcut cel de al treilea volum al familiei duminale“ ? Autorul îi pune

ce l-am pierdut pe fiul său, i-am văzut duși în același loc de veci de la Saint-Denis, în luna aprilie a anului 1712, pe nepotul său, pe Delfinul duce de Burgundia, pe Delfină, soția acestuia, pe fiul lor mai mare, ducele de Bretania ; în timp ce ultimul dintre copiii lor, urcat mai apoi pe tron, era încă din leagăn grav bolnav. Ducele de Berry, fratele ducelui de Burgundia, i-a urmat doi ani mai târziu ; și, cam tot pe atunci, fiica acestuia a trecut din leagăn în mormânt.

Epoca aceasta de mare tristețe a făcut o impresie atât de profundă asupra inimilor încît pe vremea copilăriei lui Ludovic al XV-lea am văzut mai multe persoane vorbind despre aceste pierderi cu lacrimi în ochi. În mijlocul acestor morți precipitate cel mai de plîns dintre toți oamenii era acela care părea că va trebui să moștenească foarte curînd regatul.

Aceleași bănuieli care întovărășiseră moartea Doamnei și a celei a Mariei-Luiza, regina Spaniei, s-au iscat din nou, cu o neobișnuită violență. Excesul durerii publice aproape că ar fi ajuns să scuze calomnia, în cazul că aceasta ar fi fost de scuzat. E o nebunie să-ți închipui că atîtea persoane din familia regală ar fi putut fi ucise, lăsîndu-l viu pe rege, singurul în stare să le răzbune. Boala care i-a făcut să moară pe Delfinul duce de Burgundia, pe soția sa și pe fiul lor a fost un pojar epidemic. Boala aceasta a făcut să-și piadă viața la Paris, în mai puțin de o lună, peste cinci sute de oameni. La curte, domnul duce de Bourbon, nepotul prințului de Condé, ducele de La Trémouille, doamna de La Vrillière, doamna de Listenai i-au căzut victime. Marchizul de Godrin, fiul ducelui d'Antin, a murit de pojar în două zile. Soția sa, mai târziu contesă de Toulouse, era cît pe ce să moară. Boala aceasta a străbătut

să vorbească pe Ludovic al XIV-lea, pe toți principii, pe toți miniștrii, ca și cum i-ar fi auzit el. În Memoriile acestea se găsesc puține pagini care să nu fie pline de astfel de minciuni nerușinate, care-i revoltă pe toți oamenii de bine (n.a.).

întreaga Franță. În Lorena, ea i-a făcut să piară pe fiul mai mare al ducelui de Francisc Lorena, hărăzit să devină într-o zi împărat și să înalțe din nou casa de Austria.

Cu toate acestea, a fost de-ajuns ca un medic numit Boudin, un om petrecăreț, îndrăzneț și ignorant, să rostească aceste cuvinte : „Nu înțeleg deloc ce e cu bolile astea“ ; a fost de-ajuns, zic, pentru ca bănuielile calomnioase să nu mai contenească.

Filip, duce de Orléans, nepot al lui Ludovic al XIV-lea, avea un laborator și studia chimia precum și multe arte : aceasta constituia o dovadă incontestabilă. Zvonurile publice erau înspăimântătoare ; trebuia să fii fost contemporan cu ele ca să le poți crede. Mai multe scrieri precum și câteva nefericite lucrări de istorie asupra lui Ludovic al XIV-lea ar prelungi bănuielile dacă oamenii care cunosc lucrurile nu s-ar însărcina să le nimicească. Îndrăznesc să afirm că, impresionat dintotdeauna de nedreptatea pe care oamenii o au de suferit, am întreprins o mulțime de cercetări pentru a afla adevărul. Iată ce mi-a spus de mai multe ori marchizul de Canillac, unul dintre cei mai respectabili oameni ai regatului, legat în mod intim de prințul bănuț, de care mai târziu a avut multe motive să se plîngă. În mijlocul acestor zvonuri publice, marchizul de Canillac s-a dus să-l vadă în palatul său. L-a găsit întins pe jos, vărsînd lacrimi, înnebunit de disperare. Chimistul prințului, Homberg, s-a dus la Bastilia pentru a se constitui prizonier ; dar nimeni nu primise ordin să-l închidă ; a fost refuzat. Prințul (cine ar crede-o ?) cere el însuși, în culmea durerii, să fie închis : vrea ca pe cale juridică să i se scoată la lumină nevinovăția ; mama lui solicită împreună cu el această crudă justificare. Scrisoarea de detenție este expediată ; numai că nu este semnată ; și, în mijlocul acestei agitații a spiritelor, marchizul de Canillac e singurul care-și păstrează destul sînge rece pentru a-și da seama de consecințele unui demers atît

de disperat. El a făcut ca mama prințului să se opună acestei scrisori de detenție dezonorante. Monarhul, care o admisesse, și nepotul său, care o cerea, erau deopotrivă de nefericiți ¹.

¹ Autorul *Vieții ducelui de Orléans* este primul care a pomenit despre aceste bănuiele îngrozitoare: e vorba de un iezuit pe nume La Motte, același care a ținut niște predici la Rouen împotriva acestui prinț, pe vremea regenței lui și care s-a refugiat mai apoi în Olanda sub numele de La Hode. Cunoștea unele fapte publice. În volumul I, la pagina 112, el afirmă că „prințul, atît de pe nedrept bănuît, a cerut să se constituie prizonier”; ceea ce este adevărat. Iezuitul acesta nu era în măsură să știe cum s-a opus domnul de Canillac acestei acțiuni prea injurioase față de nevinovăția prințului. Toate celelalte anecdote pe care le relatează sînt neadevărate. Reboulet, care l-a copiat, afirmă după el, la pagina 143, volumul al VIII-lea, că „ultimul copil al ducelui și ducesei de Burgundia a fost salvat grație unei contra-otrăvi de Veneția”. Nu există nici o contra-otrăvă de Veneția care să se administreze în felul acesta, la întîmplare. Medicina nu cunoaște antidoturi generale care să poată vindeca boli ale căror cauze rămîn necunoscute. Toate poveștile răspîndite în public în epoca aceea nefericită nu sînt decît o sumă de erori populare.

La compilatorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* e un neadevăr fără prea mari consecințe să afirme că „ducele du Maine s-a luptat atunci cu moartea”; dar e o calomnie puerilă să spună că „autorul *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* acreditează mai degrabă aceste zvonuri decît le distruge”.

Istoria nu a fost nicicînd mai dezonorată prin minciuni mai absurde ca în aceste preținse Memorii. Autorul se prefacă că le-a scris în 1753. El crede a-și putea închipui că ducele și ducesa de Burgundia, precum și fiul acestora, au murit de variolă; el susține această inexactitate pentru a-și găsi un pretext ca să vorbească de inocularea care a fost făcută în mai 1756. În felul acesta, pe aceeași pagină, ajunge să vorbească în 1753 de ceea ce s-a întîmplat în 1756.

Literatura a fost infectată de atîtea soiuri de scrieri calomnioase, în Olanda s-au pus în vînzare atîtea false Memorii, atîtea imposturi asupra guvernului și cetățenilor, încît e o datorie să-i facem atenți pe cititori împotriva acestei mulțimi de pămfile (n.a.).

CAPITOLUL AL XXVIII-LEA

URMARE LA CAPITOLUL DE ANECDOTE

Ludovic al XIV-lea își suporta durerea în public ; se lăsa văzut ca de obicei ; dar, în secret, amarul atîtor nenorociri îi pătrundea în suflet și îl frămînta. Pierderile acestea din familia sa le simțea ca urmare a unui război nefericit, înainte de a fi sigur de pace, și într-un moment în care mizeria bîntuia tot regatul. Nici o clipă nu a fost văzut cedînd durerii.

Restul vieții sale a fost trist. Dezordinea finanțelor, pe care n-a putut să o remedieze, i-a îndepărtat sufletele supușilor. Încrederea totală arătată iezuitului Le Tellier, un om prea violent, a sfîrșit prin a-i revolta. Lucru demn de remarcat, publicul, care i-a iertat toate amantele, nu i-a iertat duhovnicul. În ultimii săi trei ani de viață, regele a pierdut în sufletul majorității supușilor săi tot ceea ce înfăptuise mareț și demn de amintire.

Lipsit de aproape toți copiii săi, afecțiunea, care sporea pentru ducele du Maine și pentru contele de Toulouse, fiii săi naturali, l-a împins să-i declare moștenitori ai coroanei, pe ei și pe urmașii lor, în lipsa unor prinți de sînge, printr-un edict care a fost înregistrat fără nici o obiecție în 1714. În felul acesta, el tempera prin legea naturală severitatea legilor de convenție care privează pe copiii născuți în afara căsătoriei de toate drepturile la moștenirea părintească. Regii se pot sustrage de la această lege. El a crezut că poate face pentru descendenți ceea ce făcuse în favoarea mai multor supuși ai săi. A crezut îndeosebi că poate institui pentru doi dintre fiii săi ceea ce făcuse să se treacă prin parlament, fără opoziție, pentru principii din casa de Lorena. În 1715 el a pus șemnul egalității între rangul bastarzilor săi și acela al prinților de sînge. Se cunoaște

procesul intentat ulterior de principii de sînge împotriva principilor legitimați. Aceștia din urmă și-au păstrat, pentru ei și pentru copiii lor, onorurile pe care li le dăduse Ludovic al XIV-lea. În ceea ce privește posteritatea acestora, totul va depinde de timp, de merit și de șansă.

Pe la mijlocul lunii august, Ludovic al XIV-lea, întorcîndu-se de la Marly, a fost apucat de boală care avea să-l facă să-și sfîrșească zilele. Picioarele au început să i se umfle; cangrena a început să se manifeste. Contele de Stair, ambasadorul Angliei, a pariat, așa cum este obiceiul în această țară, că regele nu va apuca sfîrșitul lunii septembrie. Ducele d'Orléans care, în timpul călătoriei de la Marly, fusese absolut singur, s-a trezit înconjurat atunci de întreaga curte. În ultimele zile ale bolii, un tămăduitor i-a administrat regelui un elixir care i-a reanimat forțele. A început din nou să mănînce, și tămăduitorul a dat asigurări că se va vindeca. Din clipa aceea, mulțimea care-l înconjura pe ducele de Orléans a început să se împutîneze. „Dacă regele mai mănîncă o dată, a spus ducele, n-o să mai avem pe nimeni în jurul nostru“. Numai că boala a fost mortală. Măsurile fuseseră luate pentru a se da ducelui d'Orléans regența absolută. Regele, prin testamentul depus la parlament, nu-i lăsase decît o regență foarte limitată; sau, mai curînd, îl instituise capul unui consiliu de regență în care ar fi deținut doar vocea preponderentă. Cu toate acestea, i-a spus: „Ți-am păstrat toate drepturile pe care ți le dă nașterea“¹. Aceasta însemna că regele nu credea că există vreo lege fundamentală care să dea, în timpul minoratului unui rege,

¹ *Memoriile doamnei de Maintenon*, volumul V, pagina 194, afirmă că Ludovic al XIV-lea voia să-l facă pe ducele du Maine locțiitor-general al regatului. Pentru a susține un lucru atît de ieșit din comun și de important trebuie să ai dovezi autentice. Ducele du Maine ar fi fost superior ducelui de Orléans: ar fi fost o răsturnare totală; de aceea, faptul e fals (n. ed. fr.).

o putere fără limite moștenitorului prezumtiv al regatului. Autoritatea supremă, de care se poate abuza, este primejdioasă ; dar autoritatea împărțită este și mai primejdioasă. Ludovic al XIV-lea și-a închipuit că fiind atît de deplin ascultat în cursul vieții, va fi și după moarte, uitînd că parlamentul casase testamentul tatălui său.

(1 septembrie 1715). Altminteri toată lumea știe cu cîtă măreție sufletească a privit moartea ce se apropia, spunînd doamnei de Maintenon : „Îmi închipuisem că e mai greu să mori“ ; iar servitorilor săi, dîndu-le în liniște ordine asupra multor lucruri, ba chiar asupra pompei funebre : „De ce plîngeți ? Credeați că sînt nemuritor ?“ Cine are mulți martori la propria sa moarte o înfruntă totdeauna cu curaj. Ludovic al XIII-lea, în timpul ultimei sale boli, a pus pe muzică cîntecul *De profundis* care urma să se execute pentru el. Curajul de spirit cu care Ludovic al XIV-lea și-a privit sfîrșitul a fost lipsit de acea ostentație care-l întovărășise întreaga viață. Curajul acesta a mers pînă la a-și recunoaște greșelile. Succesorul său a păstrat totdeauna scrise la căpătiul patului cuvintele remarcabile pe care monarhul i le-a spus ținîndu-l îmbrățișat în pat : cuvintele acestea nu sînt cîtuși de puțin acelea pe care le relatează istoriile. Iată-le copiate exact :

„Curînd, vei deveni regele unui regat mare. Îți recomand cu cea mai mare tărie să nu uiți niciodată obligațiile pe care le ai față de Dumnezeu. Amintește-ți că îi datorezi tot ceea ce ești. Încearcă să păstrezi pacea cu vecinii. Mie mi-a plăcut prea mult războiul ; să nu mă imiți în privința aceasta, după cum să nu mă imiți în prea marile cheltuieli pe care le-am făcut. Acceptă sfaturile în toate chestiunile și caută să-l cunoști pe cel mai bun pentru a-l urma întotdeauna. Ușurează poporul pe cît vei putea de repede și fă ceea ce am avut nenorocirea de a nu putea face eu însumi, etc.“.

Discursul acesta este foarte departe de meschinăriile ce i se impută în unele Memorii.

I s-a reproșat că în ultimii ani ai vieții a purtat asupra lui relicve. Sentimentele regelui au fost totdeauna mari, dar duhovnicul său, care nu era un om mare, îl făcuse să se supună acestor practici puțin convenabile și care astăzi nu mai sînt în uz, pentru a-l supune și mai mult sugestiilor sale ; și, de altminteri, relicvele acestea, pe care avusese slăbiciunea să le poarte, îi fuseseră date de doamna de Maintenon.

Deși viața și moartea lui Ludovic al XIV-lea au fost glorioase, regele nu a fost regretat pe cît ar fi meritat-o. Dragostea de ceva nou, apropierea unei epoci de minoritate, în care fiecare își închipuia că va face avere, disputa în jurul *Constituției*, care produsese o iritație în toate spiritele, toate acestea au contribuit ca știrea morții lui să fie primită cu ceva mai mult decît indiferență. Am putut vedea același popor care, în 1686, ceruse cerului cu lacrimi în ochi vindecarea regelui său bolnav, urmîndu-i acum convoiul funebru cu alte sentimente. Se pretinde că regina-mamă îi spusese într-o zi, pe vremea cînd era foarte tînăr : „Fiul meu, caută să semeni cu bunicul, nu cu tatăl tău“. Regele a întrebât de ce : „Pentru că, a răspuns ea, la moartea lui Henric al IV-lea se plîngea, iar la aceea a lui Ludovic al XIII-lea s-a rîs“¹.

Deși i-au fost imputate unele meschinării, unele durități în zelul împotriva jansenismului, prea multă mîndrie față de străini în momentele lui de succes, slăbiciune față de mai multe femei, prea marea severitate în lucrurile personale, războaie prea ușor declanșate,

¹ Am văzut mici corturi înălțate pe drumul spre bazilica Saint-Denis. Lumea bea, cînta, rîdea. Sentimentele cetățenilor din Paris molipsiseră tot poporul de jos. Iezuitul Le Tellier era principala cauză a acestei bucurii generale. I-am auzit pe mai mulți privitori spunînd că ar fi trebuit să se dea foc caselor iezuiților cu făcliile care iluminau ceremonia funebă (n.a.).

incendierea Palatinatului, persecuțiile împotriva reformatorilor : totuși marile lui calități și fapte, puse în cele din urmă în cumpănă, au prevalat asupra erorilor. Timpul, care maturizează părerile oamenilor, și-a pus pecetea pe reputația lui Ludovic al XIV-lea ; și, în ciuda a tot ceea ce s-a scris împotriva sa, numele lui nu va fi rostit niciodată fără respect și fără a resimți în legătură cu el ideea unui secol pe veci memorabil. Dacă îl privim pe acest prinț în viața lui personală, îl vedem într-adevăr prea plin de propria sa măreție, dar afabil, neacordându-i mamei sale nici un rol în guvernare, dar împlinindu-și față de ea datoriile de fiu, și respectînd față de soția sa toate aparențele bunei-cuviințe : tată bun, stăpîn bun, totdeauna cuviincios în public, muncitor în camera de lucru, exact în treburile publice, gîndind just, vorbind bine, și amabil cu demnitate.

Am mai avut și altă dată¹ ocazia să observ că nu a pronunțat niciodată cuvintele ce i se atribuie atunci cînd primul gentilom al camerei și marele maestru al garderobei și-au disputat onoarea de a-l servi : „Dar ce contează care din valeții mei mă servește ?” Niște cuvinte atît de grosolane nu puteau ieși din gura unui om atît de politicos și de atent, cum era el, și care nu se potrivește aproape deloc cu ceea ce i-a spus într-o zi ducelui de La Rochefoucauld în legătură cu datoriile acestuia : „De ce nu vorbiți cu prietenii dumneavoastră ?” Cuvinte cu totul diferite și care valorau mult prin ele însele, și care au fost întovărășite de un dar de cincizeci de mii de scuzi.

De asemeni, nu este adevărat că ar fi scris ducelui de La Rochefoucauld : „Vă felicit, în calitate de prieten, în legătură cu slujba de mare-maestru al garderobei, pe care v-o ofer în calitate de rege.” Istoricii îi fac onoarea acestei scrisori, fără să-și dea seama cît e de

¹ În volumul de *Anecdote*, tipărit în 1748 (n. ed. fr.).

nedelicat, cât e chiar de dur pentru cineva să spună celui căruia îi e stăpîn că îi este stăpîn. E o frază care ar fi la locul ei dacă ar fi fost scrisă de un rege unui supus al său rebel : ar fi putut fi spusă de Henric al IV-lea ducelui de Mayenne înainte de a se împăca pe deplin cu el. Secretarul cabinetului, Rose, a scris această scrisoare ; și regele a avut prea mult bun-gust pentru a o expedia. Același bun-gust l-a făcut să suprime inscripțiile pompoase pe care Charpentier, membru al Academiei franceze, le-a pus pe tablourile lui Lebrun de la galeria din Versailles : *Incredibila trecere a Rhinului, Miraculoasa cucerire a orașului Valenciennes* etc. Regele și-a dat seama că *Trecerea Rhinului, Cucerirea orașului Valenciennes* spuneau mai mult. Charpentier avusese dreptate să împodobească cu inscripții în limba franceză monumentele patriei sale ; numai spiritul de linguşire stricase totul.

Au fost adunate o serie de răspunsuri, de vorbe rostite de Ludovic al XIV-lea, dar care se reduc la puțin lucru. Se pretinde că, atunci cînd s-a hotărît să abolească în Franța calvinismul, ar fi zis : „Bunicul meu îi iubea pe hughenoti și nu se temea de ei ; tatăl meu nu-i iubea și se temea de ei ; eu nu-i iubesc, dar nici nu mă tem de ei.“

În 1658, dîndu-i domnului de Lamoignon, pe atunci raportor la Consiliul de Stat, locul de prim-prezident al parlamentului din Paris, i-a spus : „Dacă aş fi cunoscut un om mai bine intenționat și un supus mai demn, l-aş fi ales“. S-a folosit cam de aceiași termeni și față de cardinalul de Noailles, atunci cînd i-a dat arhiepiscopia Parisului. Meritul acestor cuvinte îl constituie faptul că ele erau adevărate și că inspirau virtutea.

Se pretinde că într-o zi, la Versailles, un predicator indiscret a făcut aluzie la el : o îndrăzneală care nu e îngăduită nici măcar față de o persoană particulară, darămite față de un rege. Ni s-au dat asigurări că Lu-

dovic al XIV-lea s-a mulțumit să-i spună : „Părinte, îmi place să mă împărtășesc dintr-o predică, dar nu-mi place să mi se țină“. Cuvîntul acesta, dacă a fost rostit sau nu, poate sluji drept lecție.

Totdeauna se exprima cu noblețe și cu precizie, învățîndu-se în public să vorbească și să se poarte ca un suveran. Atunci cînd ducele de Anjou a plecat pentru a domni în Spania, i-a spus, pentru a sublinia unirea care de acum înainte va lega cele două națiuni : „Pireneii nu mai există“.

Negreșit că nimic nu ne face să-i cunoaștem mai bine caracterul decît următorul Memoriu, pe care îl avem scris în întregime de mîna sa ¹.

„Adeseori, regii sînt siliți să facă lucruri împotriva propriilor lor înclinații și care rănesc bunătatea lor firească. Ei trebuie să prefere să facă plăcere și adeseori sînt siliți să pedepsească, pierzîndu-i pe unii oameni cărora în mod natural le doresc binele. Interesul statului trebuie să aibă întîietate. Regii trebuie să-și reprime înclinațiile și să nu ajungă în situația de a-și reproșa, în vreo chestiune importantă, că ar fi putut proceda mai bine ; numai că pe mine unele interese personale m-au împiedicat să fac aceasta și mi-au deturnat privirea care trebuia să urmărească doar măreția, binele și puterea statului. Adeseori există situații dificile ; altele sînt delicate și e greu să le descurci ; nu ai idei precise despre ele. Atîta timp cît se întîmplă astfel, poți să nu te hotărăști ; dar de îndată ce ți-ai fixat atenția asupra vreunui lucru și îți închipui că vezi cea mai bună soluție, trebuie să o adopți pe aceasta. E ceea ce m-a făcut să izbutesc de multe ori în ceea ce am întreprins. Greșelile pe care le-am comis și care m-au îndurerat nespuse au fost făcute din complzență și pentru că m-am lăsat cu prea multă nepă-

¹ El se află depus în biblioteca regelui de mai mulți ani (notă a lui Voltaire la ediția din 1756).

sare dus de părerile altora. Nimic nu e mai periculos decît slăbiciunea, indiferent de ce natură ar fi ea. Pentru a putea să comanzi altora, trebuie să te ridici deasupra lor ; și după ce ai ascultat ceea ce ți se spune din toate părțile, trebuie să te hotărăști printr-o judecată care să se producă fără vreo idee preconcepută și gîndindu-te totdeauna să nu poruncești sau să execuți ceva care să fie nedemn de tine, de caracterul pe care-l ai, nici de măreția statului. Principii care au intenții bune și oarecari cunoștințe cu privire la problemele lor, fie datorită studiului, fie datorită unei mari siguranțe de a se dovedi capabili, găsesc lucruri atît de diferite prin care se pot face cunoscuți, încît trebuie să aibă o grijă deosebită și o siguranță universală pentru toate. Trebuie să se păzească de ei înșiși, să se ferească de propriile lor înclinații, să fie totdeauna atenți la propria lor fire. Meseria de rege e mare, nobilă și măgulitoare, atunci cînd te simți demn de a te achita cum trebuie de toate lucrurile la care ea te obligă ; dar nu e lipsită de necazuri, de oboseli, de griji. Incertitudinea te face să-ți pierzi uneori nădejdea ; și atunci cînd ai examinat o problemă atît cît se cuvine, trebuie să te hotărăști să adopți hotărîrea pe care o crezi cea mai bună.

Atunci cînd ai în vedere statul, lucrezi pentru tine ; binele unuia produce gloria celuiilalt ; atunci cînd primul este fericit, glorios și puternic, cel care constituie cauza e prin aceasta încărcat de glorie și, prin urmare, e mai în măsură decît supușii săi să guste, în raport cu sine însuși și cu ei, tot ceea ce e mai plăcut în viață. Atunci cînd ai greșit, trebuie să repari această eroare cît mai degrabă cu putință, și fără să ții seama de vreun considerent, nici măcar de bunătate.

În 1671, a încetat din viață un om care deținea slujba de secretar de stat, ocupînd departamentul relațiilor cu străinii. Era un om capabil, dar nu fără de-

fecte ; continua să ocupe cu cinste acest post, care e foarte important.

M-am gândit de mai multe ori cui să-i dau această slujbă ; și după ce am examinat atent, am găsit că acela care ar fi îndeplinit-o cel mai bine trebuia să fie un om care a servit multă vreme într-o ambasadă¹.

L-am chemat să vină. Alegerea mea a fost aprobată de toată lumea ; ceea ce nu se întâmplă chiar oricând. La întoarcere, i-am dat slujba aceea. Nu-l cunoșteam decît după reputație și după însărcinările pe care i le dădusem și pe care le îndeplinise bine ; dar slujba pe care i-am dat-o s-a dovedit prea mare și prea extinsă pentru el. N-am profitat de toate avantajele pe care le-aș fi putut avea, și toate acestea din complezență și bunătate. În cele din urmă, a trebuit să-i ordon să se retragă, pentru că tot ceea ce trecea pe la el își pierdea măreția și forța pe care trebuia să le aibă oricine execută ordinele unui rege al Franței. Dacă m-aș fi hotărît să-l îndepărtez mai devreme, aș fi evitat unele inconveniente care mi s-au întâmplat și nu mi-aș mai reproșa faptul că datorită complezenței mele pentru el statul a fost păgubit. Am dat acest amănunt pentru a oferi un exemplu de ceea ce am afirmat mai sus.“

Monumentul acesta atît de prețios și, pînă în clipa de față, necunoscut, vorbește pentru posteritate în favoarea rectitudinii și măreției sufletului regelui. S-ar putea chiar spune că se judeca prea sever, că nu avea să-și reproșeze nimic în cazul domnului de Pomponne, din moment ce serviciile aduse de acest ministru și reputația de care se bucura determinaseră alegerea regelui, confirmată de aprobarea tuturor ; și, dacă își găsește o vină în faptul de a-l fi ales pe domnul de Pomponne, care cel puțin a avut norocul de a servi în epoca cea mai glorioasă, ce trebuia să mai spună despre

¹ Domnul de Pomponne (n.a.).

domnul de Chamillard, al cărui ministeriat a fost așa de nefericit și de universal condamnat ?

Regele a scris mai multe memorii în același stil, atît pentru a-și da socoteala sie însuși, cît și pentru instruirea Delfinului, ducele de Burgundia. Reflecțiile acestea au venit după ce s-au întîmplat unele lucruri. S-ar fi apropiat și mai mult de perfecțiunea la care merita să aspire, dacă și-ar fi putut forma o filosofie superioară politicii obișnuite și prejudecăților ; filosofie care în decursul atîtor secole o vedem atît de arareori pusă în practică de către suverani și pe care e scuzabil ca regii să nu o cunoască, din moment ce o mulțime de persoane particulare o ignoră.

Iată o parte din instrucțiunile pe care le-a dat nepotului său, Filip al V-lea, cînd acesta a plecat în Spania. Le-a scris în grabă, cu unele neglijențe care dezvăluie sufletul regelui mai virtos decît un discurs studiat. În ele se pot vedea părintele și regele.

„Iubește-i pe spanioli și pe toți supușii legați de coroanele și de persoana ta. Nu-i prefera pe cei care te flatează mai mult ; stimează-i pe cei care, în favoarea binelui, îndrăznesc să-ți displacă. Aceștia sînt adevărații tăi prieteni.

Fă-i fericiți pe supușii tăi ; și, în acest scop, nu purta război decît atunci cînd ești silit și numai atunci cînd vei fi gîndit și vei fi cumpănit bine justificarea lui în consiliu.

Încearcă să restabilești finanțele ; ai grijă de Indii și de flotă ; gîndește-te la comerț, trăiește într-o mare unire cu Franța ; nimic nefiind mai bun pentru cele două puteri ale noastre decît această uniune căreia nimeni nu-i va putea rezista ¹.

¹ Se vede că, în această privință, s-a înșelat (n.a.).

Dacă ești silit să duci războaie, așează-te în fruntea armatelor tale.

Gîndește-te să-ți refaci trupele pretutindeni și începe cu cele din Flandra.

Nu părăsi niciodată treburile publice de dragul plăcerilor ; dar fă-ți un fel de regulă care să-ți lase răgaz pentru libertate și distracții.

Aproape că nici o distracție nu e mai nevinovată decît vînătoarea și petrecerea în casele de țară, cu condiția să nu fie prea costisitoare.

Acordă o mare atenție treburilor publice atunci cînd ți se vorbește de ele ; ascultă mult la început, fără a hotări nimic.

Cînd vei dobîndi mai multe cunoștințe, amintește-ți de faptul că tu trebuie să decizi ; dar oricîtă experiență ai avea, ascultă totdeauna toate părerile și toate raționamentele consiliului tău, înainte de a lua această hotărîre.

Fă tot ceea ce e cu putință pentru a-i cunoaște bine pe oamenii cei mai de seamă, pentru a te putea servi de ei la momentul potrivit.

Caută ca vice-regii și guvernatorii tăi să fie totdeauna spanioli.

Poartă-te bine cu toată lumea ; nu spune niciodată nimănui ceva supărător : dar deosebește-i pe oamenii de calitate și de merit.

Arată recunoștință răposatului rege, precum și tuturor celor care au fost de părere să te aleagă să-i urmezi.

Ai o mare încredere în cardinalul Porto-Carrero și arată-i recunoștința pe care i-o datorezi pentru felul în care s-a purtat.

Cred că trebuie să faci ceva deosebit pentru ambasadorul care a fost foarte fericit să te cheme și să te salute primul în calitate de supus.

Nu-l uita pe Bedmar, care e un om de merit, capabil să te servească.

Ai deplină încredere în ducele d'Harcourt ; e un om priceput și cinstit, și nu-ți va da decît sfaturi potrivite cu tine.

Supraveghează-i pe toți francezii.

Tratează-i bine pe servitori, dar nu le acorda prea multă familiaritate și, încă mai puțin, încredere. Servește-te de ei atîta vreme cît se poartă bine : concediază-i la cea mai mică greșală pe care o vor săvîrși și nu-i susține niciodată împotriva spaniolilor.

Nu întreține relații cu regina văduvă, decît acelea de care nu te poți lipsi. Fă în așa fel încît să plece din Madrid și să nu părăsească Spania. Oriunde va fi, supraveghează-i purtarea și împiedic-o să se amestece în treburile publice. Consideră-i suspecti pe cei care vor avea legături prea strînse cu ea.

Iubește-ți totdeauna rudele. Amintește-ți neconținut durerea pe care au încercat-o părăsindu-te. Păstrează strînse legături cu ele, atît în chestiunile mari cît și în cele mărunte. Cere-ne nouă ceea ce ai nevoie sau ceea ce dorești și nu se găsește în țara ta ; noi vom face același lucru cu tine.

Nu uita niciodată că ești francez și ceea ce poate să ți se întîmple. Cînd vei fi asigurat succesiunea Spaniei prin copii, vizitează-ți regatele, du-te la Neapole și în Sicilia : treci prin Milano și vino în Flandra¹ ; va fi un prilej să ne revedem : între timp, vizitează Catalonia, Aragonul și alte locuri. Vezi ce se poate face pentru Ceuta.

Aruncă totdeauna bani poporului atunci cînd vei ajunge în Spania și îndeosebi cînd vei intra în Madrid.

Nu părea mirat de figurile neobișnuite pe care le vei întîlni. Nu-ți bate niciodată joc de ele. Fiecare țară are

¹ Această frază e de ajuns pentru a contrazice o mulțime de istorici care, pe baza unor Memorii inexistente scrise în Olanda, au relatat despre un pretins tratat (semnat de Filip al V-lea înainte de plecarea sa), prin care acest prinț ceda bunicului său Flandra și ducatul Milanului (n.a.).

obiceiurile ei specifice ; curînd te vei deprinde cu ceea ce la început ți se va părea mai surprinzător.

Evită pe cît vei putea să acorzi favoruri celor care oferă bani pentru a le obține. Dă-le cu chibzuință și cu generozitate ; nu primi niciodată daruri, cel puțin cînd nu e vorba de fleacuri. Dacă uneori nu vei putea să eviți primirea lor, dă daruri și mai mari celor care ți-au dat daruri, după ce vei fi lăsat să treacă mai multe zile.

Păstrează-ți o casetă pentru a pune în ea ceea ce vei avea personal și a cărei cheie să o ai doar tu.

Închei prin a-ți da cel mai important sfat pe care pot să ți-l dau. Nu te lăsa guvernat de alții. Fii stăpînul ; nu avea niciodată favoriți sau prim-miniștri. Ascultă, consultă-ți consiliul, dar hotărăște tu. Dumnezeu, care te-a făcut rege, te va lumina pe cît îți va fi necesar, atîta vreme cît vei avea bune intenții.“¹

Ludovic al XIV-lea poseda mai multă rectitudine de spirit și demnitate decît țîșniri de inteligență ; și, de altminteri, nimeni nu pretinde ca un rege să rostească lucruri memorabile, ci să le înfăptuiască. Ceea ce e

¹ Regele Spaniei a profitat de aceste sfaturi : era un prinț virtuos.

Autorul *Memoriilor doamnei de Maintenon*, volumul V, pagina 200 și următoarele, îl acuză de a fi organizat o „cină scandalosă cu prințesa des Ursins, a doua zi după moartea primei sale soții, și de a fi voit să se căsătorească cu această doamnă“, pe care o copleșește de oprobriu. Observați că Anne-Marie de La Trémouille, prințesă des Ursins, doamnă de onoare a răposatei regine, avea pe atunci mai mult de șaptezeci de ani și că se afla la cincizeci și cinci de ani după prima ei căsătorie și la patruzeci de ani după cea de a doua. Basmeele astea populare, care nu merită decît uitarea, devin calomnii culpabile atunci cînd ajung să fie tipărite și cînd unii vor să defăimeze numele celei mai respectabile, fără a aduce cea mai neînsemnată dovadă (n.a.).

necesar oricărui om care deține un rang înalt e de a nu nemulțumi pe nimeni de prezența sa și de a se face plăcut tuturor celor care se apropie de el. Nu se poate face în orice clipă bine ; dar oricînd se pot spune lucruri plăcute. Ludovic al XIV-lea își făcuse din aceasta un fericit obicei. Între el și curtea sa se stabilise o legătură continuă din tot ceea ce maiestatea poate avea plăcut, fără a se degrada cîtuși de puțin, și din tot ceea ce rivna de a servi și de a place poate avea mai fin, fără să pară josnicie. Îndeosebi cu femeile era de o atenție și de o politețe care o sporea pe aceea a curtenilor săi ; niciodată n-a pierdut ocazia de a spune oamenilor lucruri care să le flateze amorul-propriu, trezindu-le spiritul de emulație și lăsîndu-le o amintire îndelungată.

Într-o zi, doamna ducesă de Burgundia, pe atunci încă foarte tînără, văzînd la un supeu un ofițer care era foarte urît, a glumît mult și cu voce tare, pe seama urîteniei acestuia. „Eu, doamnă, spuse regele cu voce și mai tare, îl găsesc unul dintre cei mai frumoși bărbați din regatul meu ; pentru că e unul dintre cei mai bravi.“

Un ofițer general, un om cam repezit și care nu-și îndulcise firea nici măcar la curtea lui Ludovic al XIV-lea, își pierduse un braț într-o luptă și s-a plîns regelui care totuși îl recompensase pe cît se putuse pentru un braț tăiat : „Aș fi vrut să-l fi pierdut și pe celălalt, a spus el, și să nu mai slujesc pe maiestatea-voastră“. „Aș fi foarte supărat pentru dumneata și pentru mine“, i-a răspuns regele ; și vorbele acestea au fost urmate de o favoare pe care i-a acordat-o. Era atît de departe de a rosti vorbe neplăcute, care, în gura unui prinț constituie vorbe ucigătoare, încît nu-și îngăduia nici cele mai nevinovate și mai inofensive ironii, în vreme ce persoanele particulare fac tot timpul ironiile cele mai crude și mai funeste.

Îi plăceau și se pricepea la lucrurile ingenioase, la impromptu-uri, la cîntece distractive ; ba chiar uneori

compunea pe loc mici parodii pe melodii la modă, precum aceasta :

*Chez mon cadet de frère
Le chancelier Serrant
N'est pas trop nécessaire ;
Et le sage Boisfranc
Est celui qui sait plaire. ¹*

Și ceastăaltă, pe care a compus-o concediind într-o zi consiliul :

*Le conseil à ses yeux a beau se présenter,
Sitôt qu'il voit sa chienne il quitte tout pour elle ;
Rien ne peut l'arrêter
Quand la chasse l'appelle. ²*

Aceste bagatele servesc cel puțin să arate că distracțiile spiritului constituiau una din plăcerile curții, că regele lua parte la aceste plăceri și că, în viața particulară, știa să trăiască la fel ca orice om, tot așa de bine cum pe scena lumii știa să se înfățișeze ca monarh.

Scrisoarea pe care a adresat-o arhiepiscopului de Reims, în legătură cu marchizul de Barbezieux, deși scrisă într-un stil extrem de neglijent, face mai multă cinste firii sale decît ar fi făcut inteligenței cele mai ingenioase gînduri. Îi dăduse acestui tinăr locul de secretar de stat la război, pe care-l deținuse marchizul de Louvois, tatăl său. Curînd, nemulțumit de comportarea noului secretar de stat, el vrea să-l îndrepte fără a-l jigni prea tare. Pentru aceasta, se adresează unchiului

¹ La fratele meu mai mic / Nu prea e nevoie / De cancelarul Serrant ; / În timp ce înțeleptul Boisfranc / E cel care știe să se facă agreabil (n.t.).

² În zadar s-a înfățișat consiliul înaintea sa / De îndată ce și-a văzut căteaua, a lăsat totul pentru ea ; / Nimic nu-l poate opri / Atunci cînd îl cheamă vinătoarea (n.t.).

acestui, arhiepiscopul de Reims, și-l roagă să-i atraga nepotului său atenția. În scrisoare, regele se dovedește un stăpîn care cunoștea totul ; vorbește un părinte.

„Știu, spune el, ce datorez memoriei domnului de Louvois¹ ; dar dacă nepotul dumneavoastră nu-și schimbă comportarea, voi fi silit să iau o hotărîre. Îmi va părea rău, dar va trebui să iau una. Nepotul dumneavoastră nu e lipsit de talente, dar nu se folosește de ele cum trebuie. Dă prea ades supeuri principilor, în loc să muncească ; neglijează treburile statului pentru distracțiile proprii ; îi face pe ofițeri să aștepte prea mult în anticameră ; le vorbește de sus și uneori aspru.“

Iată ce-mi aduc eu aminte despre această scrisoare, pe care pe vremuri am văzut-o în original. Ea ne face să vedem că Ludovic al XIV-lea n-a fost guvernat de miniștrii săi așa cum s-a crezut ; și că știa să-și guverneze miniștrii.

Îi plăceau laudele ; și e de dorit ca un rege să le iubească, pentru că atunci se silește să le merite. Numai că Ludovic al XIV-lea nu le primea totdeauna, atunci cînd erau exagerate. Atunci cînd Academia noastră, care îi dădea totdeauna seama de subiectele pe care le propunea pentru premiile sale, i l-a adus la cunoștință pe acesta : *Care dintre toate virtuțile unui rege merită să fie preferată ?*, regele s-a roșit și n-a vrut ca un astfel de subiect să fie tratat. A suportat prologurile lui Quinault ; numai că aceasta s-a petrecut în cea mai frumoasă epocă a gloriei sale, într-o epocă în care beția unei întregi națiuni o scuza pe a sa. Vergiliu și Horațiu, din recunoștință, iar Ovidiu, dintr-o josnică slăbiciune, l-au

¹ Cuvintele acestea dezminț categoric infama calomnie a lui La Beaumelle, care îndrăznește să afirme că „marchizul de Louvois se temuse că Ludovic al XIV-lea îl va otrăvi“.

Dealtminteri, scrisoarea aceasta trebuie să continue să se afle printre manuscrisele lăsate de domnul Chauvelin, ministrul Justiției (n.a.).

copleșit pe Augustus cu elogii și mai tari și, dacă ne gîndim la proscritții, mult mai puțin meritate.

Dacă Corneille ar fi spus în camera cardinalului de Richelieu vreunua din oamenii acestuia : Spuneți-i domnului cardinal că mă pricep la versuri mai bine decît el, ministrul nu i-ar fi iertat aceasta niciodată ; și totuși Despréaux i-a spus așa regelui, cu voce tare, într-o dispută iscată de un vers pe care regele îl găsea bun, și pe care Despréaux îl condamnă. „Are dreptate, a spus regele ; se pricepe mai bine decît mine.“

Ducele de Vendôme avea în anturajul său pe Villiers, unul dintre acei oameni de petreceri care-și fac un merit dintr-o libertate împinsă pînă la cinism. Îl găzduia la Versailles în apartamentul său. Cei mai mulți îi spuneau Villiers-Vendôme. Omul acesta condamnă în gura mare toate gusturile lui Ludovic al XIV-lea, în muzică, în pictură, în arhitectură, în grădinărit. Atunci cînd regele planta un boschet, cînd mobila un apartament, cînd construia o fîntînă, Villiers găsea totul prost și se exprima în termeni lipsiți de orice măsură. E ciudat, spunea regele, că Villiers a ales casa mea pentru a veni să-și bată joc de tot ceea ce fac. Întîlnindu-l într-o zi în grădină, i-a spus arătîndu-i una din noile lucrări : — Ei bine ! asta nu are norocul să-ți placă ? — Nu, răspunse Villiers. — Și, totuși, reluă regele, mulți oameni nu sînt chiar așa de nemulțumiți de ea. — Se poate, a continuat Villiers, fiecare cu părerea lui. Regele, izbucnind în rîs, răspunse : — Nu poți place la toată lumea.

Într-o zi, în timp ce Ludovic al XIV-lea juca tric-trac, a survenit o lovitură îndoielnică. Au urmat discuții ; curtenii însă tăceau. Sosește contele de Grammont. — Judecă dumneata, i-a spus regele. — Sire, zise contele, maiestatea-voastră nu are dreptate. — Bine, dar cum de spui că nu am dreptate înainte de a afla despre ce e vorba ? — Ei, sire, nu vă dați seama că oricît de puțin

îndoielnică ar fi fost lovitura asta, toți domnii aceștia tot v-ar fi dat câștig de cauză ?

Ducele d'Antin s-a distins în acel secol printr-o artă deosebită, nu de a spune lucruri măgulitoare, ci de a le înfăptui. Regele se duce să se culce la Petit-Bourg și critică acolo o alee de arbori care ascundea vederea râului. Ducele d'Antin pune să fie tăiați acești arbori în timpul nopții. Regele, trezindu-se, s-a arătat mirat nemaivăzînd arborii aceia pe care-i condamnase. „Pentru că i-ați condamnat, maiestatea-voastră nu-i mai vede“, răspunde ducele.

De asemeni, am povestit în altă parte că același duce d'Antin văzînd că un copac destul de mare, aflat la capătul canalului de la Fontainebleau, displăcea regelui, a ales momentul în care acesta se plimba ; și, totul fiind pregătit, a făcut să i se dea ordinul de a-l tăia, pentru ca într-o clipă toată lumea să-l vadă tăiat în întregime. Acestea sînt caracteristicile unui curtean ingenios, nu ale unui lingșitor.

Ludovic al XIV-lea a fost acuzat de un orgoliu insuportabil, pentru că baza statuii sale din Place des Victoires este înconjurată de sclavi înlănțuiți. Numai că nu el e cel care a pus să se înalțe această statuie, nici pe aceea din Place de Vendôme. Cea din Place des Victoires este monumentul măreției sufletești și al recunoștinței primului mareșal de La Feuillade pentru suveranul său. A cheltuit cinci sute de mii de livre care astăzi valorează aproape un milion : iar orașul a adăugat încă pe atît pentru a regulariza piața. De asemeni, cred că lumea nu a avut dreptate imputînd lui Ludovic al XIV-lea fastul acestei statui și nevăzînd în actul de generozitate al mareșalului decît vanitate și dorință de lingșire.

Nu se vorbisea decît de sclavii aceștia ; numai că ei reprezintă viciile înfrîinate, după cum reprezintă națiunile învinse ; duelurile abolite, erezia distrusă ; inscripțiile o dovedesc îndeajuns. De asemeni, ele celebrează jonc-

țiunea mărilor, pacea de la Nijmegen ; ele vorbesc despre binefaceri mai mult decît despre fapte de arme. Dealtminteri e un vechi obicei al sculptorilor să așeze sclavi la picioarele statuilor de regi. Ar fi mai bine să înfățișeze acolo oameni liberi și fericiți ; dar, în sfîrșit, pot fi văzuți sclavi la picioarele blîndului Henric al IV-lea și ale lui Ludovic al XIII-lea, la Paris ; la Livorno pot fi văzuți sclavi sub statuia lui Ferdinand de Medicis, care n-a subjugat nici o națiune ; pot fi văzuți la Berlin sub statuia unui elector care i-a respins pe suedezi, dar n-a realizat nici o cucerire.

Vecinii Franței, dar și francezii înșiși, l-au făcut pe nedrept răspunzător pe Ludovic al XIV-lea de acest obicei. Inscripția *Viro immortalis, Omului nemuritor*, a fost considerată un act de idolatrie, ca și cum acest cuvînt ar fi însemnat altceva decît nemurirea gloriei. Inscripția lui Viviani, pe casa sa din Florența, *Aedes a deo datae, Casă dată de un zeu*, ar trebui să fie și mai idolatră : ea nu e totuși decît o aluzie la porecla de *Dieudonné* și la versul lui Vergiliu, *deus nobis haec otia fecit*¹ (*Egloga* I, versul 6).

Cît privește statuia din Place Vendôme, ea a fost înălțată de oraș. Inscripțiile în latinește, care-i împodobesc cele patru laturi ale postamentului, sînt niște lingușiri mai grosolane decît cele din Place des Victoires. Pe ele se poate citi că Ludovic al XIV-lea n-a recurs la arme decît fără vrerea sa. El însuși a dezmințit în mod solemn, pe patul morții, această formulă de adulație, rostind cîteva cuvinte de care lumea își va aminti mai multă vreme decît de aceste inscripții, pe care el însuși le-a ignorat și care nu sînt decît rodul josniciei unor oameni de litere.

Regele destinase clădirile din această piață bibliotecii sale publice. Piața era prea vastă ; inițial avea trei laturi,

¹ Aceste răgazuri ni le-a îngăduit zeul (lat.) (n.t.).

care erau acelea ale unui imens palat, cu zidurile deja înălțate, când, în 1701, nenorocirile acelor vremi au silit orașul să construiască locuințe pentru particulari pe ruinele palatului început. De aceea, nici Luvrul n-a fost terminat ; de aceea, fântîna și obeliscul pe care Colbert voia să le înalțe în fața portalului lui Perrault nu au apărut decît în desene ; de aceea, frumosul portal de la Saint-Gervais a rămas nedeazăluit ; și cele mai multe monumente ale Parisului provoacă regrete.

Națiunea ar fi dorit ca Ludovic al XIV-lea să fi preferat Luvrul și capitala palatului de la Versailles, pe care ducele de Créqui îl numea un favorit fără nici un merit. Posteritatea admiră cu recunoștință ceea ce s-a făcut măreț pentru public ; dar admirația se împletește cu critica atunci când vede ce este superb și defectuos în ceea ce Ludovic al XIV-lea a realizat la reședința lui de la țară.

Din tot ceea ce am spus mai sus rezultă că acestui rege îl plăceau în toate măreția și gloria. Un prinț care, făcînd lucruri tot atît de mari ca și el, ar continua să fie simplu și modest, ar fi primul dintre regi, iar Ludovic al XIV-lea cel de al doilea.

Dacă pe patul morții s-a căit că a declanșat prea ușor războaie, se cuvine să spunem că nu judeca după cele petrecute ; căci, din toate războaiele, cel mai drept și mai indispensabil, cel din 1701, a fost și cel mai nefericit.

Din căsătorie, în afară de Monsenior, a avut doi fii și trei fiice, toți morți la vîrsta copilăriei. Iubirile sale au fost mai fericite : numai doi dintre copiii săi naturali au murit în leagăn ; alți opt au trăit, au fost legitimați, iar cinci au avut urmași. Mai există o domnișoară, atașată de doamna de Montespan, o fată care nu a fost recunoscută și pe care a măritat-o cu un gentilom din apropiere de Versailles, numit La Quene.

A fost bănuită, cu multă dreptate, a fi fiica lui, o călugăriță din mănăstirea Moret. Avea tenul foarte brun și dealtminteri îi și semăna ¹. Regele i-a dat o zestre de douăzeci de mii de scuzi, plasînd-o în această mănăstire. Ideea pe care și-o făcuse despre propria ei naștere a determinat-o pe călugăriță să se simtă într-atît de mîndră, încît starețele ei se plîngeau. Într-o călătorie efectuată la Fontainebleau, doamna Montespan s-a dus la mănăstirea Moret ; și, voind să inspire mai multă modestie acestei călugărițe, a făcut tot ceea ce a putut pentru a-i scoate din cap ideea care o făcea atît de mîndră : „Doamnă, i-a răspuns ea, faptul că o doamnă de rangul dumneavoastră își dă osteneala de a veni aici anume pentru a-mi spune că nu sînt fiica regelui mă convinge că sînt“. Călugărițele de la Moret continuă să-și amintească de această întîmplare.

Atîtea amănunte ar putea descuraja pe un filosof ; dar curiozitatea, această slăbiciune atît de obișnuită oamenilor, încetează de a mai fi o slăbiciune atunci cînd are drept obiect vremuri și oameni care sîuscită atenția posterității.

CAPITOLUL AL XXIX-LEA

GUVERNAREA INTERIOARĂ. JUSTIȚIA. COMERȚUL. POLIȚIA. LEGILE. DISCIPLINA MILITARĂ. MARINA ETC.

Pe oamenii publici care au făcut bine veacului lor se cuvine să-i considerăm din punctul de la care au plecat, pentru a putea vedea mai bine schimbările pe

¹ Autorul a văzut-o vizitînd-o împreună cu domnul de Caumartin, intendent de finanțe, care avea dreptul de a pătrunde în interiorul mănăstirii (n.a.).

care le-au adus în patria lor. Posteritatea le datorează o veșnică recunoștință pentru exemplele pe care le-au oferit, chiar și atunci cînd acestea sînt depășite. Singura lor recompensă o constituie această glorie dreaptă. Este sigur că dragostea de această glorie l-a însuflețit pe Ludovic al XIV-lea atunci cînd, începînd să guverneze prin sine însuși, a vrut să-și reformeze regatul, să-și înfrumusețeze curtea și să perfecționeze artele.

Nu numai că și-a impus legea de a lucra în mod regulat cu fiecare dintre miniștrii săi, dar orice om cunoscut putea să obțină de la el o audiență particulară, și orice cetățean avea libertatea de a-i prezenta reclamații și proiecte. Jalbele erau primite mai întîi de un maestru al jalbelor care le transmitea cu cîte o apostilă; apoi erau transmise la birourile miniștrilor. Proiectele erau examinate în consiliu atunci cînd meritau să fie, și, nu o dată, autorii lor au fost admiși să discute cu miniștrii propunerile făcute, în prezența regelui. În felul acesta, între tron și națiune s-a putut vedea o corespondență care a continuat să subziste în ciuda puterii absolute.

Ludovic al XIV-lea s-a format prin muncă și s-a obișnuit el însuși să muncească; iar munca aceasta era cu atît mai istovitoare cu cît era pentru el mai nouă, iar ispita distracțiilor îl putea abate mai cu ușurință de la ea. Primele depeșe adresate ambasadurilor săi au fost scrise de el. Mai apoi, cele mai importante scrisori au fost adeseori scrise sub formă de ciorne de mîna lui, și nici una dintre cele scrise în numele regelui nu a rămas necită de el.

După căderea lui Fouquet, abia izbutise Colbert să pună ordine în finanțe, și regele a restituit poporului tot ce-i era îndatorat în materie de impozite din 1647 pînă în 1656, și îndeosebi trei milioane de impozite directe. Au fost anulate cam cinci sute de mii de scuzi de drepturi oneroase pe an. De aceea, abatele de Choisy

pare ori prost informat ori nedrept atunci cînd afirmă că nu au fost micșorate cîtuși de puțin sumele încasate. E cert că ele au fost reduse prin aceste renunțări și mărite prin buna administrare.

Grație efortului primului președinte de Bellièvre, dar și generozității ducesei d'Aiguillon și a mai multor cetățeni, a fost înființat spitalul general. Regele l-a mărit și a pus să se construiască spitale în principalele orașe ale regatului.

Marile drumuri, pînă atunci de nefolosit, au încetat de a mai fi neglijate și, încetul cu încetul, au devenit ceea ce sînt astăzi sub Ludovic al XV-lea, admirația străinilor. Ori pe unde ieși din Paris, azi călătorești în jur de cincizeci pînă la șaiszeci de leghe în orice direcție pe drumuri solide, mărginite de arbori. Drumurile construite de vechii romani erau mai durabile, dar nu atît de largi și de frumoase.

Geniul lui Colbert s-a îndreptat îndeosebi în domeniul comerțului, care era puțin cultivat și ale cărui mari principii nu erau cunoscute. Englezii și, mai mult decît ei, olandezii efectuau pe vasele lor aproape întreg comerțul Franței. Olandezii îndeosebi încărcau în porturile noastre mărfurile produse în Franța, și le distribuiau în toată Europa. Începînd din 1662, regele a scutit pe supușii săi de un impozit numit *dreptul de navlu*, pe care-l plăteau toate vasele străine; și a oferit francezilor toate facilitățile pentru a transporta ei înșiși mărfurile cu mai puțină cheltuială. Atunci a luat naștere comerțul maritim. A fost înființat consiliul de comerț, care mai există și astăzi, iar regele îl prezida la fiecare cincisprezece zile.

Porturile Dunkerque și Marsilia au fost declarate porturi libere și, curînd, avantajul acesta a atras comerțul din Levant spre Marsilia și pe cel din nord spre Dunkerque.

S-a format o companie a Indiilor occidentale în 1664, iar cea a Marilor Indii a fost înființată în același an. Înainte de această dată, luxul Franței era tribut ar industriei olandeze. Partizanii vechii economii timide, ignorante și restrînse au vociferat în zadar împotriva unui comerț în care se schimbă neconținut banii care nu dispar pe niște efecte care se consumă. Ei nu se gîdeau că mărfurile acestea din Indii, devenite necesare, ar fi fost plătite și mai scump în străinătate. E adevărat că în Indiile orientale sînt trimiși mai mulți bani gheață decît se scot din ele și că, prin aceasta, Europa sărăcește. Dar banii aceștia vin din Peru și din Mexic ; ei constituie prețul mărfurilor noastre duse la Cadix, iar în Franța rămîne mai mult din banii aceștia decît absorb Indiile orientale.

Regele a dat companiei mai mult de șase milioane din moneda noastră actuală. El a invitat persoanele bogate să se intereseze de ea. Reginele, principii și întreaga curte au furnizat două milioane în numerarul din acea vreme. Curțile superioare au dat un milion două sute de mii de livre ; financiarul, două milioane ; corpul negustorilor, șase sute cincizeci de mii de livre. Toată națiunea își urma stăpînul.

Compania aceasta continuă să subziste ; căci deși olandezii au cucerit orașul Pondichéry în 1694, iar comerțul cu Indiile lîncezește de atunci, el a căpătat un nou avînt sub regența ducelui de Orléans. Pondichéry a devenit atunci rival cu Batavia ; și compania aceasta a Indiilor, întemeiată cu atîta greutate de marele Colbert, reapărută în zilele noastre ca urmare a unor zguduri neobișnuite, a devenit, în decurs de cîțiva ani, una din principalele resurse ale regatului. Regele a înființat atunci și o companie a Nordului, în 1669 : a depus fonduri pentru ea, ca și pentru cea a Indiilor. S-a constatat atunci că negoțul nu aduce prejudicii rangului, din moment ce familiile cele mai mari s-au inte-

resat de aceste stabilimente, după exemplul monarhului.

Compania Indiilor occidentale n-a fost mai puțin incurajată decât celelalte : regele a furnizat o zecime din toate fondurile.

A dat treizeci de franci pentru o tonă de produse exportate și patruzeci pentru una de produse importate. Toți cei care au construit vase în porturile regatului au primit câte cinci livre pentru fiecare tonă pe care nava lor o putea conține.

E cu atât mai surprinzător că abatele de Choisy a cenzurat toate aceste stabilimente în Memoriile sale, care trebuiesc citite cu suspiciune¹. Astăzi noi ne dăm seama de tot ceea ce ministrul Colbert a realizat pentru binele regatului ; dar pe atunci nu era așa : el lucra pentru niște ingrași. La Paris, lumea a fost mult mai nemulțumită din cauza suprimării unor rente ale primăriei, cumpărate la prețuri scăzute după 1656, și a deprecierei la care au ajuns biletele de economii împărțite cu dărnicie sub precedentul minister, decât să fie sensibilă la binele general pe care îl făcea. Oamenii erau mai mult burghezi decât cetățeni. Puțini aveau în vedere avantajul public. Se știe cât de grav fascinează ochii și slăbește mintea interesul personal ; nu vorbesc doar de interesul unui negustor, ci de cel al unei companii, al unui oraș. Răspunsul grosolan al unui comerciant, pe nume Hazon și care, consultat de acest mi-

¹ Abatele Castel de Saint-Pierre se exprimă în felul următor în manuscrisul său intitulat *Anale politice*, pagina 105 : „Colbert, un om extrem de muncitor, neglijând companiile de comerț maritim și preocupându-se mai mult de științele interesante și de artele frumoase, a luat umbra drept trup“. Dar Colbert a fost atât de departe de a neglija comerțul maritim, încât chiar el l-a înființat : nicidecum vreun ministru nu a luat mai puțin umbra drept trup. Ar însemna să contrazici un adevăr recunoscut de întreaga Franță și de Europa.

Nota aceasta a fost scrisă în luna august 1756 (n.a.).

nistru, i-a răspuns : „Ați găsit trăsura răsturnată într-o rină și ați răsturnat-o în cealaltă“, continua să fie citat cu complezență în tinerețea mea ; și anecdota aceasta se găsește și la Moréri. A trebuit ca spiritul filosofic, introdus extrem de târziu în Franța, să fi reformat prejudecățile poporului pentru ca să se facă deplină dreptate memoriei acestui om mare. Era la fel de precis ca și ducele de Sully și avea un orizont mult mai larg. Primul nu știa decât să menajeze, celălalt știa să întemeieze mari stabilimente. După pacea de la Vervins, Sully n-a avut altceva de făcut decât să mențină o economie exactă și severă ; pe cînd Colbert a fost silit să găsească în mare grabă resurse imense pentru războiul din 1667 și pentru cel din 1672. Henric al IV-lea secula economia lui Sully : magnificența lui Ludovic al XIV-lea contraria totdeauna sistemul lui Colbert.

Și cu toate acestea, în vremea sa aproape totul a fost reparat sau creat. Reducerea dobînzii la cinci la sută, împrumuturi de la rege și de la persoane particulare au constituit în 1665 dovada sensibilă a unei abundente circulații. Voia să îmbogățească Franța și să o populeze. Căsătoriile la sate au fost încurajate printr-o scutire a impozitului direct aplicat oamenilor de rînd timp de cinci ani, pentru cei care s-ar fi căsătorit la vîrsta de douăzeci de ani ; și orice tată de familie care avea zece copii era scutit pe viață, pentru că dădea statului prin munca copiilor săi mai mult decât ar fi dat plătind impozitul. Această reglementare ar fi trebuit să rămînă pentru totdeauna neatinsă.

Începînd din 1663 și pînă în 1672, fiecare an al acestui minister a fost marcat de înființarea unei manufacturi. Postavurile fine care mai înainte erau aduse din Anglia, din Olanda, au fost fabricate la Abbeville. Regele dădea manufacturilor ca avans cîte două mii de livre. pentru fiecare război de țesut, precum și gratificații considerabile. În anul 1669 se puteau număra în

întreg regatul patruzeci și patru de mii două sute de războaie de țesut lina. Manufacturile de mătase perfecționate au produs marfă de mai mult de cincizeci de milioane în banii din acei ani ; și nu numai că beneficiul realizat era mult pe deasupra achizițiilor de mătăsuri necesare, dar cultura duzilor i-a adus pe fabricanți în situația de a se dispensa de mătăsurile străine necesare țesăturii stofelor.

Începînd din 1666 au început să se fabrice oglinzi tot atît de frumoase ca și în Veneția, care furnizase dintotdeauna oglinzi în întreaga Europă ; și, curînd, au fost făcute unele a căror mărime și frumusețe n-au putut fi imitate nicăieri în altă țară. Covoarele turcești și persane au fost depășite la Savonnerie. Tapiseriile de Flandra au ajuns mai prejos decît cele de la Gobelins. Vasta întreprindere de la Gobelins cuprindea pe atunci opt sute de muncitori ; trei sute dintre ei locuiau acolo : cei mai buni pictori conduceau lucrul, atît după propriile lor desene cît și după acelea ale vechilor maeștri italieni. Tot în cadrul manufacturii din Gobelins se fabricau și acele piese de asamblat un fel de mozaic admirabil ; iar arta marchetăriei a fost dusă la perfecție.

În afară de această frumoasă manufactură de tapiserii din Gobelins, mai exista una la Beauvais. Primul manufacturier din acest oraș a avut șase sute de muncitori ; și regele i-a dat în dar șazeci de mii de livre.

O mie șase sute de fete au fost ocupate la lucrările de dantele : au fost aduse treizeci de lucrătoare frunțase din Veneția și două sute din Flandra și li s-au dat treizeci și șase de mii de livre ca încurajare.

Fabricile de postav din Sedan, cele de tapiserii de la Aubusson, degenerate sau ruinate, au fost restabilite. Stofele bogate, în care mătasea se împletește cu aurul și cu argintul, au început să se fabrice la Lyon și la Tours, în noi întreprinderi.

Se știe că ministerul a achiziționat în Anglia secretul acestei mașini ingenioase cu care se fabrică ciorapii de zece ori mai repede decât cu acul. Tabla, oțelul, faianța frumoasă, pielea marochinată, care fuseseră totdeauna aduse de departe, au fost lucrate în Franța. Numai că mulți calviniști care cunoșteau secretul tablei și al oțelului au dus cu ei secretul și au împărtășit multor altor națiuni străine acest avantaj.

Regele cumpăra în fiecare an pentru o sumă de opt sute de mii de livre, în valoarea de azi, obiecte de gust care erau fabricate în regatul său și pe care le dădea în dar.

Orașul Paris era departe de a fi ceea ce este astăzi. Nu exista nici iluminare, nici siguranță, nici curățenie. A trebuit să se asigure continuă curățire a străzilor; luminarea, pe care o realizează în fiecare noapte cinci mii de felinare; pavarea întregului oraș, construirea a două noi porturi, refacerea celorlalte, paza continuă, pe jos și călare, a securității cetățenilor. Regele s-a ocupat de toate acestea, afectând fonduri pentru cheltuielile trebuincioase. În 1667 a instituit un magistrat ocupat numai cu supravegherea poliției. Majoritatea marilor orașe din Europa abia au izbutit să imite aceste exemple, mult mai târziu, și fără ca vreunul să-l poată egala. Nici un oraș nu e pavat ca Parisul, iar Roma nu e nici măcar luminată.

Totul începea să tindă în asemenea măsură spre perfecțiune, încât cel de al doilea locțiitor de poliție pe care l-a avut Parisul a dobândit în acest post o reputație care l-a situat în rândul celor care au făcut cinste secolului său: era un om în stare să îndeplinească orice slujbă. Ulterior a intrat în minister; și ar fi fost un bun general în armată. Locul de locțiitor de poliție era sub nivelul originii și meritelor sale; și totuși acest post l-a făcut să dobândească un nume mult mai mare decât

ministerul plin de dificultăți și trecător pe care l-a ocupat spre sfârșitul vieții.

Trebuie observat aici că domnul d'Argenson nu a fost nici pe departe singurul din vechiul ordin al cavalierilor care a exercitat magistratura. Franța e aproape singura țară din Europa în care vechea nobilime a ales de multe ori cariera magistraturii¹. Aproape toate celelalte state, datorită unui rest de barbarie gotică, continuă să ignore ceea ce este măreț în această profesiune.

După 1661, regele n-a conținut să construiască la Luvru, la Saint-Germain, la Versailles. Urmîndu-î exemplul, persoanele particulare au înălțat la Paris mii de edificii superbe și comode. Numărul lor a sporit așa de mult, încît ulterior în jurul Palatului Regal și al bisericii Saint-Sulpice s-au format în Paris două noi orașe, mult superioare celui vechi. Tot în vremea aceea s-a inventat acea magnifică comoditate pe care o constituie trăsurile împodobite cu oglinzi și suspendate pe arcuri; în așa fel încît un cetățean din Paris se plimba prin marele oraș cu mai mult lux decît primii generali romani cînd se duceau triumfători la Capitoliu. Folosirea acestor trăsuri, care a început la Paris, a fost curînd adoptată în întreaga Europă; devenită comună, a încetat de a mai fi un lux.

Ludovic al XIV-lea avea o înclinație spre arhitectură, pentru grădini, pentru sculptură; iar înclinația aceasta se îndrepta în toate spre ceea ce e măreț și nobil. De îndată ce controlorul general Colbert a căpătat în 1664 direcția construcțiilor care, propriu-zis, este ministerul artelor², a început să secondeze proiectele stăpînului

¹ Aici, în sensul mai vechi, nediferențiat, de slujbă în serviciul statului (n.t.).

² Abatele de Saint-Pierre, în ale sale *Anale politice*, la pagina 104 a manuscrisului, afirmă că „aceste lucruri dovedesc numărul mare de trîntori; gustul lor pentru trîndăvie, care ajunge să întrețină și să hrănească alte soiuri de trîntori...; că tocmai asta

său. În primul rînd trebuia lucrat la terminarea Luvru-
lui. François Mansard, unul dintre cei mai mari arhi-
tecți pe care i-a avut Franța, a fost ales să construiască
vastele edificii ce se proiectau. El nu a vrut să ia asu-
pră-și lucrările, fără a avea libertatea de a reface ceea
ce i se părea defectuos în execuție. Această neîncredere
de sine, care ar fi adus cu sine prea multe cheltuieli, l-a
făcut să fie îndepărtat. A fost chemat de la Roma ca-
valerul Bernini¹, al cărui nume devenise celebru datorită
colonadei care înconjoară piața bazilicii San Pietro, a
statuiei ecvestre a lui Constantin cel Mare și datorită
fîntinii Navonna. I s-au pus la dispoziție trăsuri pentru
efectuarea călătoriei. A fost condus la Paris ca un om
care venea să onoreze Franța. În afară de cinci ludo-
vici pe zi, timp de opt luni, cît a rămas în țară, i s-au

e în clipa de față națiunea italiană, unde artele acestea sînt duse
la o înaltă perfecțiune ; italienii sînt calici, trintori, leneși, infu-
murați, ocupați cu nerozii etc.“.

Observațiile acestea grosolane și scrise într-un stil grosolan
nu sînt nici măcar juste. Italienii au izbutit cel mai bine în dome-
niul artelor sub familia dei Medici, în timp ce Veneția era cea
mai războinică și mai bogată republică. Era epoca în care Italia
a produs mari războinici și artiști iluștri în toate genurile ; și,
tot astfel, artele au fost în cel mai mare grad perfecționate în
anii înfloritori ai lui Ludovic al XIV-lea. Abatele de Saint-Pierre
s-a înșelat în multe privințe, făcîndu-ne să regretăm că, la el,
rațiunea nu a secundat bunele intenții (n.a.).

¹ *Gian Lorenzo Bernini* (1598—1680), marele sculptor italian,
a fost invitat în Franța de către Ludovic al XIV-lea pentru a
executa mai multe lucrări, îndeosebi pentru a desăvîrși fațada de
răsărit a palatului Luvru. Deși artistul a stat la Paris cîteva luni,
în cursul anului 1665, și a fost primit cu onoruri neobișnuite,
șederea lui nu a dus la o colaborare fructuoasă, în final regele pre-
ferînd proiectul lui Claude Perrault, care a și fost adus la îndepli-
nire în anii următori. Venirea lui Bernini la Paris marchează un
moment de contrast extrem de interesant între barocul roman pe
care-l ilustra artistul și stilul „clasic“ al curții franceze, care va
rămîne predominant în toate construcțiile de pe vremea lui
Ludovic al XIV-lea (n.t.).

dat în dar cincizeci de mii de scuzi, împreună cu o bursă de două mii și una de cinci sute pentru fiul său. Generozitatea lui Ludovic al XIV-lea față de Bernini a fost mai mare decât magnificența lui Francisc I față de Rafael. Drept recunoștință, ulterior, Bernini a executat la Roma, statuia ecvestră a regelui, care poate fi văzută la Versailles¹. Dar atunci când a ajuns la Paris cu atîta pompă, asemeni singurului om demn de a lucra pentru Ludovic al XIV-lea, a fost foarte surprins văzînd desenul fațadei Luvrului, pe latura dinspre Saint-Germain l'Auxerrois, care, după ce a fost executat, a devenit unul dintre cele mai auguste monumente de arhitectură din cîte sînt pe lume. Claude Perrault dăduse acest desen, executat de Louis Levau și Dorbay. El a inventat mașinile cu care s-au putut transporta blocuri de piatră de cincizeci și două de picioare lungime, care alcătuiesc frontonul acestei maiestuoase clădiri. Uneori te duci să cauți foarte departe ceea ce ai deja la tine. Nici un palat din Roma n-are o intrare comparabilă cu aceea a Luvrului, care se datorează acestui Perrault, pe care Boileau a îndrăznit a vroi să-l ridiculizeze. Vițele acelea de vie atît de renumite sînt, după cîte spun cei care le-au vizitat, mult inferioare singurului castel de la Maisons, pe care-l construisese François Mansard cu bani atît de puțini. Bernini a fost recompensat în mod magnific, dar nu a meritat această recompensă : el a dat numai desene care nu au fost executate.

După ce a construit acest palat al Luvrului, a cărui terminare era atît de dorită, după ce a făcut un oraș la Versailles în apropiere de castelul care a costat atîtea

¹ Statuia aceasta, trimisă ulterior de Bernini de la Roma, nu s-a bucurat nici ea de aprecierea curții. A fost așezată la marginea parcului, lângă colina Satory, după ce a fost transformată de François Girardon într-o statuie a lui *Marcus Curtius sacrificîndu-se pentru patrie* (n.t.).

milioane, după ce a înălțat Trianonul, castelul Marly și după ce a înfrumusețat atâtea alte edificii, regele a pus să se construiască observatorul, început în 1666, ulterior înființării Academiei de științe. Dar monumentul cel mai glorios prin utilitatea sa, prin măreție și prin dificultate a fost acel canal din Languedoc care a unit cele două mări și care dă în portul Cette, construit pentru a-i primi apele. Întreaga lucrare a fost începută încă din 1664 și a fost continuată fără întrerupere pînă în 1681. Fundația Invalizilor, precum și capela acestei clădiri, cea mai frumoasă din Paris. Așezămîntul de la Saint-Cyr, ultimul dintre numeroasele lucrări construite de acest monarh, ar fi de ajuns doar ele pentru a i se binecuvînta amintirea¹. Patru mii de soldați, precum și un număr mare de ofițeri, care-și găsesc într-unul din aceste mari azile o consolare pentru bătrînețe și un ajutor pentru rănilor și nevoile lor, două sute cincizeci de fiice de nobili care primesc în celălalt o educație demnă de ele sînt tot atîtea glasuri care-l slăvesc pe Ludovic al XIV-lea. Așezămîntul de la Saint-Cyr va fi depășit de cel pe care Ludovic al XV-lea l-a înălțat de curînd pentru educația a cinci sute de gentilomi; dar, departe de a face ca Saint-Cyr să fie uitat, el îl readuce în minte: ceea ce s-a desăvîrșit este arta de a face binele.

Ludovic al XIV-lea a vrut să realizeze și lucruri mai mari și în același timp de o utilitate mai generală, dar care erau mai greu de executat: anume să reformeze legile. I-a pus să lucreze la aceasta pe cancelarul Séguier, pe Lamoignon, pe Talon, pe Bignon și îndeosebi pe consilierul de stat Pussort. Uneori asista și el la întrunirile lor. Anul 1667 a însemnat deopotrivă epoca primelor sale legi și a cuceririlor. Ordonanța civilă a apărut mai întîi, apoi codul apelor și pădurilor, apoi statutele pentru toate manufacturile; ordonanța penală, codul co-

¹ Abatele de Saint-Pierre critică acest așezămînt, pe care aproape toate națiunile l-au imitat (n.a.).

mercial, cel al marinei, toate acestea au urmat aproape de la un an la altul. S-a elaborat chiar și o jurisdicție nouă, stabilită în favoarea negrilor din coloniile noastre, o specie de oameni care nu se bucuraseră încă de drepturile umanității.

O cunoaștere aprofundată a jurisprudenței nu constituie pentru un suveran o obligație; dar regele cunoștea principalele legi: le poseda spiritul și știa când să le susțină sau când să le atenueze oportun. Adeseori judeca procesele supușilor săi, nu numai în consiliul secretarilor de stat, dar și în cel care se numește *Consiliul părților*. Ne-au rămas de la el două sentințe celebre, în care vocea sa a decis împotriva lui însuși.

În prima, în 1680, era vorba de un proces între el și mai multe persoane particulare din Paris care construiseră pe terenurile sale. Regele a vrut ca acele case să le rămână, împreună cu terenurile care-i aparțineau lui și pe care li le-a cedat.

Cealaltă judecată se referea la un persan, numit Roupli, ale cărui mărfuri fuseseră confiscate în 1687 de către comisiile fermelor sale. Decizia lui a fost să i se restituie totul și, la aceasta, a adăugat un dar de trei mii de scuzi. Roupli s-a întors în patria sa plin de admirație și recunoștință. Când, mai târziu, l-am văzut la Paris pe ambasadorul persan, Mehemet Rizabeg, ne-am dat seama că știa de mult despre acest lucru din zvonurile publice.

Abolirea duelurilor a fost unul dintre cele mai mari servicii aduse patriei. Pe vremuri, luptele acestea fuseseră autorizate de regi, chiar și de parlamente, dar și de Biserică; și, deși erau interzise de pe vremea lui Henric al IV-lea, obiceiul acesta funest continua să existe mai mult ca oricând. Celebrul duel de la La Frette, între patru contra patru, în 1663, l-a determinat pe Ludovic al XIV-lea să nu mai ierte. Fericita lui severitate a temperat încetul cu încetul națiunea noas-

tră, ba chiar și națiunile vecine, care s-au conformat obiceiurilor noastre pașnice, după ce le adoptaseră pe cele rele. În ziua de azi în Europa sînt de o sută de ori mai puține dueluri decît pe vremea lui Ludovic al XIII-lea.

Legislator al poporului său, Ludovic al XIV-lea a fost și legislatorul armatei. E ciudat, dar înainte de el îmbrăcămîntea uniformă a trupelor era complet necunoscută. Încă din primul an al administrației sale, el a dat ordin ca fiecare regiment să fie distins de celălalt prin culoarea vestmintelor sau prin diferite semne ; o reglementare care a fost adoptată curînd de toate națiunile. El a fost cel care a instituit corpul brigadierilor¹ și care a ridicat corpurile din care e alcătuită casa regelui la nivelul la care se află în clipa de față. Din gărzile cardinalului Mazarin a făcut o companie de mușchetari și a fixat la cinci sute de oameni numărul celor două companii, cărora le-a dat uniforma pe care o poartă și astăzi.

Sub domnia lui s-a desființat rangul de conetabil ; iar după moartea ducelui d'Epemnon, s-a desființat și cel de colonel-general al infanteriei ; aceștia erau prea stăpîni ; regele a voit să fie el stăpîn, și a fost. Mareșalul de Grammont, simplu comandant de regiment al gărzilor franceze sub ducele d'Epemnon și subordonat acestui colonel-general, a ascultat doar de ordinele regelui și a fost primul care a purtat titlul de colonel al gărzilor. Ludovic al XIV-lea i-a instalat el însuși pe acești colonei în fruntea acestui regiment, dîndu-le cu mîna sa un grumăjer de aur cu o suliță, iar mai tîrziu, cînd nu s-au mai folosit sulițe, un espton². A înființat corpurile de grenadieri, mai întîi în număr de patru de fiecare compa-

¹ În *Analele* sale, abatele de Saint-Pierre nu pomeniște de înființarea corpului de brigadieri și omite tot ceea ce Ludovic al XIV-lea a făcut pentru disciplina militară (n.a.).

² Suliță foarte mică, în formă de țepușă, inițial purtată de ofițerii inferiori de infanterie, ca semn distinctiv (n.t.).

nie, în cadrul regimentului regelui, creat de el ; ulterior a format cîte o companie de grenadieri în fiecare regiment de infanterie ; a dat două gărzilor franceze ; în clipa de față există cîte una de fiecare bataliōn. El a sporit mult corpul dragonilor și le-a dat un colonel-general. Nu trebuie uitată înființarea, în 1667, a crescătoriilor de cai de prăsilă, complet abandonate mai înainte și care au constituit o resursă importantă pentru redresarea cavaleriei. O resursă importantă, care ulterior a fost din nou neglijată.

Folosirea baionetei așezată în vîrfurile puștii a fost stabilită de el. Înainte fusese întrucîtva folosită, dar numai cîteva companii luptau cu această armă. Nu era folosită uniform, și soldații nu făceau exerciții cu ea ; totul era lăsat la voia generalului. Sulițele treceau drept arma cea mai redutabilă. Primul regiment care a avut baionete și care a fost instruit să le folosească a fost regimentul pușcașilor, înființat în 1671.

Felul în care artileria este folosită în clipa de față se datorează în întregime regelui. El a întemeiat școli la Douai, apoi la Metz și la Strasbourg ; și regimentul de artilerie a ajuns să fie încadrat cu ofițeri, aproape toți în stare să conducă bine un asediu. Toate depozitele regatului erau pline și, în fiecare an, se distribuiau din ele opt sute de mii de încărcături de praf de pușcă. Regele a format un regiment de bombardieri și unul de husari : înainte de el, husarii nu erau cunoscuți decît în armatele dușmane.

În 1688, a înființat treizeci de regimente de miliții, aprovizionate și echipate de către comunități. Milițiile acestea se instruiău pentru război, fără a abandona munca cîmpului.

În majoritatea garnizoanelor de frontieră au fost organizate companii de cadeți : aceștia învățau acolo matematicile, desenul, precum și toate exercițiile, dar îndeplineau și slujba de soldați. Instituția aceasta a durat

zece ani. Pînă la urmă, s-a plictisit de tineretul acesta prea greu de disciplinat ; dar corpul de ingineri pe care l-a format regele și căruia i-a dat forme de reglementare pe care le urmează și astăzi este o instituție care va continua să existe întotdeauna. Sub domnia lui, arta de a fortifica punctele întărite a fost dusă la desăvîrșire de mareșalul de Vauban și de elevii acestuia, care l-au întrecut pe contele de Pagan. Regele a construit sau a reparat o sută cincizeci de puncte fortificate.

Pentru a întreține disciplina militară, a creat inspectori generali, apoi directori, care dădeau socoteală de starea trupelor ; din rapoartele lor se putea vedea în ce măsură comisarii de război își făcuseră datoria.

A întemeiat ordinul Sfintului Ludovic, recompensă de onoare, de multe ori mai rîvnită decît averea. Hotelul Invalizilor a reprezentat o culme a preocupărilor sale de a merita să fie bine slujit.

Grație acestei preocupări, începînd din 1672 a avut o sută optzeci de mii de oameni de trupă regulată și care, sporindu-și forțele atunci cînd numărul și puterea inamicului creșteau, au făcut ca regele să dispună în cele din urmă de patru sute cincizeci de mii de oameni sub arme, socotind și trupele de marină.

Înainte de el nu se mai văzuseră armate atît de puternice. Doar unindu-se, dușmanii lui i-au putut opune forțe tot atît de considerabile. El a arătat ceea ce putea Franța singură ; și totdeauna a dobîndit mari succese și a dispus de mari resurse.

Ludovic al XIV-lea a fost primul care, în timp de pace, a dat o imagine și o lecție completă de război. A reunit la Compiègne, în 1698, șaptezeci de mii de oameni și a executat toate operațiile unei campanii. A făcut-o pentru instruirea celor trei nepoți ai săi. Din această lecție militară, luxul a făcut o sărbătoare somptuoasă.

Aceeași atenție pe care a acordat-o formării unor armate terestre numeroase și bine disciplinate, înainte chiar de a fi în război, și-a îndreptat-o și spre stăpânirea mărilor. Inițial, puținele vase pe care cardinalul Mazarin le lăsase să putrezească în porturi au fost reparate. Au fost cumpărate altele din Olanda, din Suedia ; și începînd cu cel de la treilea an al guvernării sale, și-a trimis forțele maritime să facă exerciții la Gigeri, pe țărmul Africii. Încă din 1665, ducele de Beaufort curăță mările de pirați, iar doi ani mai tîrziu, Franța posedă în porturile ei șaizeci de vase de război. Nu a fost decît un început : dar în timp ce se fac noi reglementări și noi eforturi, regele își face deja simțită întreaga forță. Nu mai vrea să consimtă ca vasele sale să coboare pavilionul în fața celui al Angliei. În zadar consiliul regelui Carol al II-lea insistă în fața acestui drept pe care forța, industria și timpul îl dăduseră englezilor. Ludovic al XIV-lea îi scrie contelui d'Estrades, ambasadorul său : „Regele Angliei și cancelarul său pot vedea de ce forță dispun ; dar nu pot vedea inima mea. Pentru mine nimic nu contează față de onoare“.

Regele nu vorbea decît despre ceea ce era în stare să facă ; și, într-adevăr, uzurparea englezilor a cedat în fața dreptului natural și a fermității lui Ludovic al XIV-lea. Pe mare, totul a fost egal între cele două națiuni. În timp ce urmărea egalitatea cu Anglia, el și-a impus superioritatea în fața Spaniei. I-a făcut pe amiralii spanioli să coboare pavilionul în fața pavilionului său, în virtutea întîietății solemne acordate în 1662.

În tot acest timp, se lucrează în toate părțile la edificarea unei flote în stare să justifice aceste sentimente de orgoliu. Se construiesc orașul și-portul Rochefort, la vărsarea riului Charente. Se înrolează, se înscriu mateloți care să seryească fie pe vasele comerciale, fie în marina regală. Curînd numărul celor înscriși ajunge la șaizeci de mii.

În porturi sînt înființate consilii de construcție pentru a da vaselor forma cea mai avantajoasă. Cinci arsenale de marină sînt construite la Brest, la Rochefort, la Toulon, la Dunkerque, la Hâvre-de-Grace. În anul 1672, regele dispune de șaizeci de vase de linie și patruzeci de fregate. În 1681 se ajunge la o sută optzeci și opt de vase de război, socotind și mahonele ; iar în portul Toulon se află treizeci de galere, armate sau gata de a fi. Unsprezece mii de oameni de trupă regulată servesc pe vase ; galerele au trei mii de oameni. O sută șaizeci și șase de mii de oameni se află înscriși pentru diversele servicii ale marinei. În anii următori, în acest serviciu s-au înregistrat mii de gentilomi sau de fii de familie îndeplinind slujba de soldat pe vase și învățînd în porturi tot ceea ce pregătește pentru arta navigației și a manevrării : sînt gărzile marine ; ei erau pe mare ceea ce pe uscat erau cadeții. Fuseseră înființați în 1672, dar în număr restrîns. Corpul acesta a urmat școala din care au ieșit cei mai buni ofițeri de vase.

În corpul marinei nu existaseră încă mareșali ai Franței ; o dovadă a faptului că această parte esențială a forței Franței fusese neglijată. Primul mareșal a fost Jean d'Estrées, în 1681. Se pare că una din marile preocupări ale lui Ludovic al XIV-lea a fost să anime în toate domeniile acel spirit de emulație fără de care toate lîncezesc.

În cursul tuturor bătăliilor navale pe care le-au purtat flotele franceze, avantajul a fost totdeauna de partea lor, pînă la bătălia de la La Hougue, în 1692, atunci cînd contele de Tourville, urmînd ordinele curții, a atacat cu patruzeci și patru de vase o flotă de nouăzeci de vase engleze și olandeze : a trebuit să cedeze în fața numărului ; a pierdut paisprezece vase de primă mărime, care au eşuat sau au fost incendiate pentru a nu fi lăsate în mîna inamicului. În ciuda acestui eşec, forțele maritime s-au impus întotdeauna ; dar ele au decăzut în

timpul războiului de succesiune. Ulterior, cardinalul Fleury le-a neglijat în răstimpul unei fericite perioade de pace, cînd ar fi fost singura perioadă propice pentru a le restabili.

Aceste forțe navale serveau la protejarea comerțului. Coloniile din Martinica, din San-Domingo, din Canada, care mai înainte lîncezeau, au început să înflorească, dar cu un profit pe care nimeni nu-l nădăjduse pînă atunci ; căci între 1635 și 1665 aceste așezări fuseseră o povară.

În 1664, regele trimite o colonie la Cayenne ; curînd apoi alta în Madagascar. El caută pe toate căile să remedieze neajunsurile și nefericirea care rezultaseră pentru Franța din neglijarea atît de îndelungată a mării, în timp ce vecinii săi alcătuiseră imperii la capătul lumii.

Din această simplă privire se pot vedea schimbările pe care Ludovic al XIV-lea le-a adus statului ; schimbări utile, din moment ce continuă să existe. Miniștrii săi îl secondau cu mult zel. Desigur că lor li se datorează toate detaliile, întreaga execuție ; dar regelui i se datorează planul general. E cert că magistrații n-ar fi reformat legile, că ordinea nu ar fi fost introdusă în finanțe, nici disciplina în armată, și nici poliția generală în regat ; că nu ar fi existat flotă, că artele n-ar fi fost încurajate, totul în deplin acord și simultan și cu perseverență, sub diferiți miniștri, dacă nu s-ar fi aflat un stăpîn care să urmărească în genere toate aceste idei mari și să dorească cu toată fermitatea să le ducă la îndeplinire.

Niciodată el nu a despărțit propria-i glorie de profitul Franței și nici nu și-a privit regatul cu ochiul cu care un stăpîn își privește pămîntul din care scoate tot ce poate pentru a-și duce viața doar în desfătări. Orice rege care iubește gloria urmărește binele public ; cînd, prin 1698, pentru informarea ducelui de Burgundia, a ordonat ca fiecare intendent să facă o descriere detaliată

a provinciei sale, nu-l mai avea nici pe Colbert, nici pe Louvois. Prin această descriere se putea avea o notiță exactă asupra regatului și o numărătoare justă a populației. Lucrarea a fost folositoare, deși nu toți intendenții au avut capacitatea și atenția domnului de Lamoignon de Bâville. Dacă ideile regelui ar fi fost îndeplinite pentru toate provinciile așa cum au fost îndeplinite de acest magistrat pentru numărătura din Languedoc, această culegere de memorii ar fi fost unul dintre cele mai frumoase monumente ale secolului. Unele au fost bine întocmite ; dar a lipsit un plan, căci nu tuturor intendenților li s-a dat același ordin. Ar fi fost de dorit ca fiecare dintre ei să dea pe coloane o situație a numărului de locuitori din fiecare circumscripție, a nobililor, a cetățenilor, a muncitorilor, a meșteșugarilor, a muncitorilor manuali, a vitelor de toate speciile, a pământurilor bune, mediocre și slabe, a întregului cler, călugări și preoți de mir, a veniturilor lor, a veniturilor orașelor, ale comunelor.

*Toate aceste obiecte sînt confundate în majoritatea Memoriilor care au fost scrise : în ele, materiile sînt puțin aprofundate și puțin exacte ; trebuie căutate de multe ori cu trudă informațiile de care avem nevoie și pe care un ministru trebuie să le aibă la îndemînă și sub privire pentru a descoperi cu ușurință forțele, nevoile și resursele. Proiectul era excelent, dar o execuție mai uniformă ar fi fost de mai mare folos.

Iată, în general, ce a făcut și a încercat să facă Ludovic al XIV-lea pentru a duce națiunea sa la înflorire. Cred că toate aceste lucrări și eforturi nu pot fi privite fără un sentiment de recunoștință și fără să fii însuflețit de dragostea pentru binele public care le-a inspirat. Să ne gîndim la ce era regatul pe vremea Frondei și ce este el în zilele noastre. Ludovic al XIV-lea a făcut mai mult bine națiunii sale decît douăzeci dintre regii care l-au precedat la un loc ; și a făcut mult mai puțin decît

ar fi putut face. Războiul, care s-a încheiat cu pacea de la Ryswick, a însemnat începutul minării celui mare comerț pe care-l inaugurase ministrul său, Colbert ; iar războiul de succesiune a dus-o la capăt.

Dacă pentru a înfrumuseța Parisul, pentru a termina Luvrul, ar fi folosit sumele imense cheltuite pe apeductele și lucrările de la Maintenon, pentru a duce apa la Versailles, lucrări întrerupte și devenite inutile ; dacă ar fi cheltuit la Paris a cincea parte din cât l-a costat fortărea naturii la Versailles, Parisul ar fi pe toată întinderea sa tot atât de frumos pe cât e în zona Tuilerii și Pont-Royal și ar fi devenit cel mai magnific oraș din univers.

E mult faptul că a reformat legile, dar disputele nu pot fi anihilate grație justiției. Regele s-a gândit să uniformizeze jurisprudența ; ea este uniformizată în procesele penale, în cele comerciale, în procedură : ar putea fi în privința legilor care reglementează averile cetățenilor. Un mare inconvenient îl constituie faptul că același tribunal are a se pronunța asupra a mai mult de o sută de cutume diverse. O serie de drepturi cu privire la pământ, fie echivoce, fie oneroase, fie stînjenitoare pentru societate, continuă să existe ca niște rămășițe ale guvernării feudale care a încetat de a mai exista : sînt niște dărîmături ale unei clădiri gotice ruinate.

Aceasta nu înseamnă că am pretinde ca diversele ordine ale statului să fie supuse aceleiași legi. Ne dăm bine seama că tradițiile nobilimii, ale clerului, ale magistraților, ale cultivatorilor trebuie să fie deosebite ; dar este, fără îndoială, de dorit ca fiecare ordin să-și aibă legea sa uniformă în tot regatul ; ca tot ceea ce e drept sau adevărat în provincia Champagne să nu fie socotit fals sau nedrept în Normandia. Uniformitatea în orice gen de administrație constituie o virtute ; numai că dificultățile realizării unei lucrări atât de mari l-au înspăimîntat pe rege.

Ludovic al XIV-lea ar fi putut mai ușor să treacă peste periculoasa resursă a percepților, la care l-a silit să recurgă sistemul său de a anticipa aproape întotdeauna asupra veniturilor sale, așa cum se va vedea în capitolul despre finanțe.

Dacă nu și-ar fi închipuit că era de-ajuns voința sa pentru a face ca un milion de oameni să-și schimbe religia, Franța n-ar fi pierdut atîția cetățeni¹. În ciuda atîtor zguduiiri și pierderi, țara aceasta continuă să fie totuși una dintre cele mai înfloritoare de pe pămînt, pentru că tot binele pe care l-a făcut Ludovic al XIV-lea continuă să existe, iar răul, pe care era greu să nu-l săvîrșească în vremuri atît de agitate, a fost îndreptat. În cele din urmă, posteritatea, care-i judecă pe regi, și pe ale cărei judecăți ei trebuie să le aibă totdeauna înaintea ochilor, va recunoaște, cumpănind virtuțile și slăbiciunile acestui monarh, că deși a fost lăudat excesiv în cursul vieții, a meritat să fie lăudat pe veci și că a fost demn de statuia care i-a fost înălțată la Montpellier, cu o inscripție latină, al cărei înțeles e : *Lui Ludovic cel Mare după moartea sa*. Don Ustariz, om de stat care a scris despre finanțele și comerțul Spaniei, îl numește pe Ludovic al XIV-lea *un om prodigios*.

Toate schimbările pe care le-am văzut mai sus în guvernare și în toate ordinele statului, au produs în mod necesar un mare număr de schimbări în moravuri. Spiritul de răzvrătire, de violență și de rebeliune, care-i stăpînea pe cetățeni de pe vremea lui Francisc al II-lea, s-a transformat în rîvna de a-l sluji pe prinț. Seniorii marilor domenii nemaifiind cantonați pe ele, guvernații de provincii nemaivînd posturi importante de oferit, s-au gîndit cu toții să merite doar bunăvoința suveranului ; iar statul a devenit un tot regulat ale cărei lini duc, toate, la centru.

¹ A se vedea, ceva mai încolo, capitolul al XXXVI-lea, *Despre calvinism* (n.a.).

Acest fapt a scăpat curtea de răzmerițele și de conspirațiile care tulburaseră statul vreme de atîția ani. Sub administrația lui Ludovic al XIV-lea nu a existat decît o singură conjurație, aceea urzită în 1674 de La Truaumont ; un gentilom normand cufundat în desfriu și în datorii, și îmbrățișată de un om din casa de Rohan, cu rangul de mare vînător cu copoii, un om foarte curajos dar cam imprudent. Trufia și duritatea cu care l-a tratat marchizul de Louvois îl iritaseră în asemenea măsură, încît, ieșind de la o audiență avută la acesta, a intrat plin de emoție și scos din fire la domnul de Caumartin și, aruncîndu-se pe un șezlong, a spus : Va trebui ca ori eu, ori acest... Louvois să moară. Caumartin a luat această enervare doar drept o minie trecătoare : numai că, a doua zi, același tînăr întrebîndu-l ce crede despre populația din Normandia care depindea de guvern, el a întrevăzut niște intenții primejdioase. Timpurile Frondei au trecut, i-a spus el ; crede-mă, ai să te nenorocеști, și n-o să te regrete nimeni. Cavalerul nu l-a crezut : s-a aruncat cu ochii închiși în conspirația lui La Truaumont. În complotul acesta nu a mai intrat decît un cavaler de Préaux, nepotul lui La Truaumont care, sedus de unchiul său, și-a sedus amantă, marchiza de Villiers. Scopul și speranța lor nu erau, și nu puteau fi, să-și facă un partid în țară : ei au pretins doar să vîndă și să predea olandezilor cetatea Quilleboeuf și să-i lase pe dușmani să pătrundă în Normandia. A fost mai degrabă un act de trădare laș și prost urzit decît o conspirație. Supliciu! tuturilor vinovaților a fost singurul eveniment pe care l-a produs această crimă nesăbuită și inutilă, de care astăzi lumea abia dacă-și mai aduce aminte.

Dacă s-au mai produs și oarecari revolte în unele provincii, acestea au fost doar răzmerițe populare lipsite de forță, care au fost reprimare ușor. Chiar și hughenotii au rămas liniștiți pîră în momentul în care a început să

li se dărîme templele. În cele din urmă, regele a izbutit să facă dintr-o națiune pînă atunci turbulentă un popor pașnic, care nu a fost primejdios decît pentru dușmani, după ce, în decurs de mai bine de o sută de ani, își fusese sie însuși. Moravurile s-au îmblînzit fără a aduce vreun prejudiciu curajului.*

Casele pe care toți seniorii le-au construit sau le-au cumpărat la Paris, precum și soțiile lor, care și-au dus în ele o existență plină de demnitate, au format școli de politețe care i-au îndepărtat încetul cu încetul pe tineri de viața de cîrciumă care a continuat să fie multă vreme la modă, neducînd decît la destrăbălarea cutezătoare. Moravurile depind de lucruri așa de mărunte, încît simplul obicei de a umbla călare prin Paris menținea o dispoziție pentru certurile frecvente, care au încetat în clipa cînd obiceiul acesta a fost abolit. Decența, care se datorează îndeosebi femeilor care adună la ele acasă societatea, a făcut ca inteligențele să devină mai agreabile, iar lectura le-a făcut în cele din urmă mai solide. Trădările și marile crime, care nu-i dezonoarează pe oameni în perioada de răzmerițe și de tulburări, aproape că au încetat de a mai fi întîlnite. Ororile comise de marchiza de Brinvilliers și de complicea ei, Voisin, au constituit simple furtuni trecătoare, pe un cer altminteri senin; și ar fi tot atît de absurd să condamni o națiune după crimele răsunătoare ale unor persoane particulare pe cît ar fi să o canonizezi după felul în care a fost reformat ordinul trapiștilor¹.

Toate diversele stări ale vieții puteau fi recunoscute mai înainte după defectele care le caracterizează. Militarii și tinerii care se destinau meșteșugului armelor

¹ Aluzie la reformele drastice introduse de abatele Armand-Jean Le Bouthillier de Rancé la mînăstirea cisterciană Notre-Dame-de-la-Trappe, ceea ce i-a adus o mare faimă, ulterior întreținută de biografia, nu lipsită de accente romanești, pe care i-a închinat-o Chateaubriand (n.t.).

aveau o vivacitate năvalnică ; oamenii din justiție, o gravitate neîmbietoare, la care nu puțin contribuia obiceiul de a umbla totdeauna îmbrăcați în robă, chiar și cînd se duceau la curte. Același lucru se întîmpla cu universitățile și cu medicii. Negustorii continuau să poarte mici robe atunci cînd se adunau și cînd se duceau la miniștri, și, pe vremea aceea, cei mai mari comercianți erau niște oameni grosolani ; dar casele, spectacolele, locurile publice de plimbare, unde lumea începea să se adune pentru a gusta o existență mai plăcută, a făcut încetul cu încetul ca aspectul exterior al tuturor acestor cetățeni să devină aproape asemănător. Astăzi, pînă și în fundul unei prăvălii ne putem da seama că politețea a cuprins toate condițiile sociale. Provinciile au început să se resimtă cu timpul de toate aceste schimbări.

În cele din urmă, s-a ajuns ca luxul să fie introdus doar în domeniul gustului și al comodităților. Mulțimea de paji și de servitori în livrea a dispărut, pentru a introduce mai multă dezinvoltură în interiorul caselor. Pompa zadarnică și fastul exterior au fost lăsate acelor națiuni la care oamenii nu știu încă să se arate în public și unde este ignorată arta de a trăi.

Extrema ușurință introdusă în legăturile dintre oameni, afabilitatea, simplitatea, cultura spiritului au făcut din Paris un oraș care, în privința desfătării de a trăi, se situează probabil cu mult pe deasupra Romei și a Atenei, în epoca lor de splendoare.

Această mulțime de ajutoare mereu prompte, mereu îndreptate spre toate științele, spre toate artele, gusturile și nevoile ; atîtea lucruri folositoare temeinice, laolaltă cu atîtea lucruri plăcute, îmbinate cu franchețea aceea specifică parizienilor, toate acestea au determinat pe mulți străini să călătorească sau să facă un popas în această patrie a societății. Dacă unii oameni născuți aici au plecat, au fost cei care, chemați în alte țări datorită talentelor lor, constituie o mărturie spre onoarea țării

lor ; sau sînt un rebut al națiunii care încearcă să profite de considerația pe care aceasta o inspiră ; apoi sînt emigranții care preferă patriei lor religia și care caută în alte părți mizeria sau averea, după exemplul părinților lor, izgoniți din Franța de acea fatală injurie ce a fost adusă rămășițelor marelui Henric al IV-lea atunci cînd a fost anulată legea sa perpetuă, numită *Edictul de la Nantes* ; în sfîrșit, sînt unii ofițeri nemulțumiți de minister, acuzați care au fugit de formele riguroase ale unei justiții uneori rău administrate ; ceea ce se întîmplă în toate țările din lume.

S-au plîns unii de faptul că la curte nu s-a mai văzut așa de multă măreție de spirit ca pe vremuri. Într-adevăr, nu au mai existat nici tirani, ca pe vremea Frondei și sub Ludovic al XIII-lea, sau în secolele precedente ; numai că adevărata măreție s-a regăsit în mulțimea de nobili, care fusese multă vreme înjosită mai înainte de stăpîni prea puternici. Se văd gentilomi, cetățeni care, pe vremuri, s-ar fi considerat onorați dacă ar fi fost servitorii acestor seniori, deveniți egalii acestora, și foarte ades superiorii lor în serviciul militar ; și cu cît serviciul în orice gen prevalează asupra titlurilor, cu atît un stat este mai înfloritor.

Secolul lui Ludovic al XIV-lea a fost comparat cu cel al lui Augustus, dar nu pentru că puterea și isprăvile personale ar fi comparabile. Roma și Augustus erau de zece ori mai importanți în lume decît Ludovic al XIV-lea și Parisul ; numai că trebuie să ne amintim că Atena a fost egală Imperiului Roman, în toate lucrurile al căror preț nu depinde de forță și de putere. Trebuie apoi să ne gîndim că în clipa de față nu există nimic pe lume care să se asemene cu vechea Romă și cu Augustus, în timp ce întreaga Europă în totalitatea ei este cu mult superioară Imperiului Roman. Pe vremea lui Augustus nu exista decît o singură națiune, iar astăzi sînt mai multe, civilizate, războinice, luminate, care posedă unele

arte pe care grecii și romanii nu le cunoșteau ; și, de aproximativ un veac încoace, dintre națiunile acestea nici una nu posedă o strălucire mai mare, în toate genurile, ca națiunea formată întrucîtva de Ludovic al XIV-lea.

CAPITOLUL AL XXX-LEA

FINANȚE ȘI REGLEMENTĂRI

Dacă s-ar compara administrația lui Colbert cu toate administrațiile precedente, posteritatea l-ar iubi pe omul acesta căruia un popor lipsit de minte a vrut să-i sfîșie trupul după ce a murit. Francezii îi datorează cu certitudine industria și comerțul lor și, prin urmare, acea bogăție ale cărei resurse scad uneori în timp de război, dar care se reînnoiesc totdeauna cu abundență în timp de pace. Cu toate acestea, în 1702, erau unii care aveau ingratitudea de a arunca asupra lui Colbert lincezeala care începea să se facă simțită în nervii statului. Un oarecare Bois-Guillebert, locțiitor-general la tribunalul regal din Rouen, a tipărit în acel moment o carte, în două mici volume, *Amănunte asupra Franței* și a pretins că totul a început să decadă începînd din 1660. Or, a fost tocmai invers. Franța n-a fost nicicînd mai înfloritoare ca în epoca dintre moartea cardinalului Mazarin și războiul din 1689 ; și, chiar și în timpul acestui război, corpul statului, deși începuse să fie bolnav, s-a menținut grație vigorii pe care Colbert i-o răspîndise în toate mădularele. Autorul *Amănuntelor* a pretins că, după 1660, bunurile imobile ale regatului au scăzut cu o mie cinci sute de milioane. Nimic mai fals și mai puțin verosimil. Cu toate acestea, argumentele lui înșelătoare au făcut ca acest ridicol paradox să pătrundă în mintea celor care au vrut să se lase convinși de el. Așa se întîmplă că în

Anglia, în cele mai înfloritoare vremuri, se pot vedea o sută de ziare care demonstrează că statul e ruinat.

În Franța era mai ușor decît în alte părți să defăimezi în ochii poporului ministerul finanțelor. Ministerul acesta e cel mai odios, pentru că impozitele sînt totdeauna odioase ; de altminteri, în genere în domeniul finanțelor domneau tot atîtea prejudecăți și tot atîta ignoranță ca și în domeniul filosofiei.

Lumea și-a dat seama de aceasta așa de tîrziu, încît chiar și în zilele noastre, în 1718, parlamentul întrunit a fost auzit spunîndu-i ducelui d'Orléans că „valoarea intrinsecă a mărcii de argint este de douăzeci și cinci de livre“ ; ca și cum ar fi existat și o altă valoare reală intrinsecă decît cea a greutății și a titlului ; iar ducele d'Orléans, cît era el de inteligent, nu a fost îndeajuns spre a releva această confuzie a parlamentului.

Colbert a ajuns să se ocupe de finanțe grație științei și a geniului. Asemeni ducelui de Sully, a început prin a pune capăt abuzurilor și jafurilor, care erau enorme. Încasările au fost simplificate pe cît s-a putut mai mult ; și, grație unor economii aproape miraculoase, el a mărit tezaurul regelui, micșorînd impozitul direct aplicat oamenilor de rînd. Prin memorabilul edict din 1664 s-a putut vedea că în fiecare an s-a dat un milion, în moneda de atunci, pentru încurajarea manufacturilor și a comerțului maritim. A neglijat atît de puțin satele, abandonate pînă atunci rapacității perceptorilor, încît mai mulți negustori englezi adresîndu-se domnului Colbert de Croissy, fraatele său și ambasador la Londra, în 1667, pentru a livra Franței vite din Irlanda și alimente sărate pentru colonii, controlorul general a răspuns că de patru ani Franța are vite și alimente sărate cît să vîndă și în străinătate.

Pentru a se ajunge la această fericită administrație, a fost necesară înființarea unei camere de justiție, precum și o serie de mari reforme. Colbert a fost obligat să reducă cu ceva mai mult de opt milioane rentele asupra

oraşului, cumpărate la preţ scăzut, pe care le-a rambursat.

Aceste diverse schimbări au pretins darea unor edicte. Parlamentul avea dreptul, de pe vremea lui Francisc I, de a le verifica. S-a propus ca edictele să fie înregistrate doar la camera de conturi; numai că vechiul obicei a prevalat. Regele însuşi s-a dus în parlament pentru a verifica edictele sale în 1664.

Regele continua să-şi amintească de Frondă, de decretul de proscriere împotriva unui cardinal, primul său ministru, de alte decrete prin care fuseseră confiscati banii familiei regale, fuseseră jefuite mobilele şi banii cetăţenilor legaţi de coroană. Întrucît toate aceste excese începuseră prin muştrări la adresa edictelor cu privire la veniturile statului, regele a ordonat în 1667 ca parlamentul să nu-şi exprime muştrările decît cam cu o săptămînă mai tîrziu, după ce a înregistrat aceste edicte cu supunere. Edictul acesta a fost reînnoit în 1673. Iată de ce în cursul întregii sale administraţii, Ludovic al XIV-lea nu a avut de înduraţ nici o muştrare din partea nici unei curţi de justiţie, cu excepţia celei din anul fatal 1709, cînd parlamentul din Paris i-a reproşat zadarnic răul pe care ministrul finanţelor îl făcea statului prin variaţia preţului aurului şi argintului.

Aproape toţi cetăţenii au fost convinşi că dacă parlamentul s-ar fi mărginit totdeauna să înştiinţeze pe suveran, în cunoştinţă de cauză, despre nenorocirile şi nevoile poporului, despre primejdia impozitelor şi pericolul şi mai mare al vînzării acestor impozite unor percepatori care-l înşelau pe rege şi oprimeau poporul, obiceiul acesta al muştrărilor ar fi constituit o resursă sacră a statului, o frînă faţă de aviditatea financiarilor şi o lecţie continuă pentru miniştri. Numai că straniile abuzuri ale unui remediu atît de salvator l-au iritat în asemenea măsură pe Ludovic al XIV-lea, încît el a văzut doar abuzurile şi a proscris remediu. Indignarea pe care a continuat să o

păstreze în adîncul sufletului a mers atît de departe încît în 1669 (13 august), el s-a mai dus o dată la parlament pentru a revoca privilegiile nobilimii pe care le acordase tuturor curţilor superioare, în 1664, pe cînd era minor.

Dar, în ciuda acestui edict, înregistrat în prezenţa regelui, a rămas obiceiul de a-i lăsa să se bucure de privilegiul de a fi nobili pe toţi cei ai căror părinţi au exercitat în decurs de douăzeci de ani o slujbă de judecători la o curte superioară sau au murit în timp ce deţineau această slujbă.

Umilind în felul acesta un corp de magistraţi, el a vrut să încurajeze nobilimea, care apără patria, şi pe agricultori, care o hrănesc. Deja prin edictul din 1666 acordase o pensie de două mii de franci, care fac aproape patru în ziua de azi, oricărui gentilom care ar avea doisprezece copii, şi o mie celui care ar avea zece. Jumătate din această gratificaţie era asigurată tuturor locuitorilor oraşelor scutiţi de impozitul pe persoană ; iar dintre cei care trebuiau să plătească acest impozit, orice tată de familie care avea sau avusese zece copii era scutit de orice impunere.

E adevărat că ministrul Colbert nu a înfăptuit tot ceea ce ar fi putut face, ba chiar mai puţin decît ar fi voit. Oamenii nu erau pe atunci destul de luminaţi ; şi, într-un regat mare, există totdeauna mari abuzuri. Impozitul personal arbitrar pentru oamenii de rînd, mulţimea drepturilor, vama plătită într-o provincie şi alta, care face ca o parte a Franţei să fie străină faţă de alta, ba chiar duşmană, inegalitatea măsurilor de la un oraş la altul, alte douăzeci de maladii ale corpului politic nu au putut fi vindecate.

Cea mai mare greşeală ce i se impută acestui ministru e că nu a îndrăznit să încurajeze exportul grîului. De multă vreme grîul nu mai era vîndut în străinătate. Cultura fusese neglijată în epoca zbuciumată a ministerului lui Richelieu ; ea a fost neglijată şi mai mult în timpul

războaielor civile ale Frondei. O foamete, în 1661, a desăvîrșit ruina satelor, o ruină pe care natura, ajutată de muncă, e totdeauna gata să o repare. În acel an nefericit, parlamentul din Paris a dat un decret care părea just în principiu, dar care prin urmările sale a fost aproape tot atît de funest ca și toate decretelor smulse acestui corp în cursul războiului civil. A fost interzis negustorilor, sub amenințarea celor mai aspre pedepse, să contracteze orice fel de asociație pentru comerțul cu grîne și tuturor persoanelor particulare să le adune în depozite. Ceea ce era bun în cursul unei foamete trecătoare devenea rău în decursul timpului și-i descuraja pe toți agricultorii. Într-o vreme de criză, stăpînită de prejudecăți, a casa un astfel de decret ar fi provocat revolta populației.

Ministerul n-a mai avut altă resursă decît să cumpere la prețuri mari în străinătate același grîu pe care francezii îl vînduseră mai înainte în anii de belșug. Poporul a fost hrănit, dar aceasta a costat scump statul, iar ordinea pe care Colbert o introdusese în finanțe a făcut ca pierderea să nu fie grea.

Teama de a nu se ajunge din nou la foamete a închis porturile noastre pentru exportul de grîu. Fiecare intențent în provincia sa a ajuns să-și facă un merit din opoziția față de transportul grînelor în provincia vecină. În anii buni, grîul nu a putut fi vîndut decît pe baza unei cereri adresate consiliului. Această măsură administrativă fatală părea scuizabilă prin experiența trecutului. Întregul consiliu se temea ca negoțul de grîu să nu-l silească să cumpere din nou, cu mari cheltuieli, de la alte națiuni un articol de consum atît de necesar, pe care interesul și lipsa de prevedere a agricultorilor l-ar fi făcut să fie vîndut pe nimic.

Atunci, cei care munceau cîmpul, mai timizi decît consiliul, s-au temut să nu se ruineze creîndu-și o marfă pe care nu sperau să obțină un profit bun : și pămîntul n-a mai fost cultivat tot așa de bine cum ar fi trebuit

să fie. Toate celelalte ramuri ale administrației fiind înfloritoare, ele l-au împiedicat pe Colbert să remedieze neajunsurile celei mai importante.

Aceasta e singura pată a ministerului său : ea e mare ; dar ceea ce o scuză, ceea ce dovedește cât e de greu să distrugi prejudecățile în administrația franceză și cât e de dificil să faci binele e faptul că această greșală, simțită de toți cetățenii perspicaci, nu a fost reparată de nici un ministru în decurs de o sută de ani întregi, pînă în momentul memorabil al anului 1764, cînd un controlor general mai luminat a scos Franța dintr-o mizerie profundă, redînd comerțului cu grînele libertatea, cu unele restricții aproape asemănătoare celor care sînt în uz în Anglia.

Pentru a face față cheltuielilor necesitate deopotrivă de război, de construcții și de distracții, Colbert a fost silit să restabilească, cam prin 1672, ceea ce voise mai înainte să abolească pentru totdeauna ; impozitele *en partie*¹, rentele, sarcinile noi, sporirea salariilor ; în sfîrșit, tot ceea ce venise pentru un timp în ajutorul statului și îl înglobează în datorii pentru secole.

A fost obligat să întreaacă măsura ; căci, din toate instrucțiunile care ne rămîn de la el, se vede convingerea că bogăția unei țări nu constă decît în numărul locuitorilor, în cultura pămîntului, în munca industrială și în comerț : se vede că regele, posedînd doar puține domenii personale și nefiind decît administratorul bunurilor supușilor săi, nu poate fi cu adevărat bogat decît grație impozitelor ușor de perceput și egal repartizate.

S-a temut în asemenea măsură să dea statul pe mîna percepătorilor încît, la citva timp după dizolvarea camerei de justiție pe care o erijase împotriva lor, a emis un decret al consiliului care stabilea pedeapsa cu moartea împotriva celor care ar avansa bani asupra noilor impo-

¹ A se vedea nota de la p. 21.

zite. Prin acest decret cominatoriu, care nu a fost tipărit niciodată, a vrut să înpăimînte lăcomia oamenilor de afaceri. Dar curînd apoi, a fost silit să se servească de ei, fără măcar să mai revoce decretul : regele avea mare nevoie de bani și trebuiau folosite mijloace prompte.

Invenția aceasta, adusă în Franța din Italia de către Caterina de Medicis, corupsese în asemenea măsură guvernul prin ușurința funestă pe care o oferă, încît, după ce a fost suprimată în epoca fericită a lui Henric al IV-lea, și-a făcut din nou apariția în cursul întregii domnii a lui Ludovic al XIII-lea și a infectat îndeosebi ultimii ani ai lui Ludovic al XIV-lea.

În cele din urmă, Sully a îmbogățit statul grație unei economii înțelepte, pe care o urma un rege tot atît de chibzuit pe cît de viteaz, un rege soldat în fruntea armatei sale și tată de familie cu poporul său. Colbert a susținut statul, în ciuda luxului unui stăpîn fastuos, care risipea totul pentru a-și face domnia cît mai strălucitoare.

Se știe că la moartea lui Colbert ¹, atunci cînd regele și-a propus să-l pună pe Pelletier în fruntea finanțelor, Le Tellier i-a spus : „Sire, nu e bun pentru această slujbă. — De ce ? a întrebat regele. — Nu e îndeajuns de aspru, i-a spus Le Tellier. — Dar, a replicat regele, tocmai asta nu vreau, ca poporul meu să fie tratat cu asprime.“ Într-adevăr, acest nou ministru era un om bun și drept ; dar, în 1688, cînd Franța s-a cufundat din nou în război și a trebuit să lupte împotriva ligii de la Augsburg, adică aproape împotriva întregii Europe, s-a trezit copleșit de o sarcină pe care chiar Colbert o găsisese prea grea : expedientul facil și nefericit de a lua un împrumut și de a crea rente a fost prima lui resursă. Apoi, a vrut să diminueze luxul, ceea ce într-un regat plin de manufacturi înseamnă reducerea industriei și a circulației, și nu se potrivește decît unei națiuni care-și cumpără articolele de lux din străinătate.

¹ În 1683 (n. ed. fr.).

S-a dat un ordin ca toate mobilele de aur masiv, care pe atunci se întâlneau în număr mare la marii seniori și care constituiau o dovadă de abundență, să fie duse la Monetărie. Regele a dat exemplu : el s-a privat de toate mesele de argint, de candelabre, de marile canapele de argint masiv și de toate celelalte mobile, care erau capodopere de cizelură lucrate de Ballin, om unic în genul său, și executate cu toatele după desenele lui Lebrun. Costaseră zece milioane : s-au scos din ele trei milioane. Mobilele de argint aurit ale persoanelor particulare au produs alte trei milioane. Resursa rămânea slabă.

Apoi s-a comis una din acele enorme greșeli pe care ministerul nu a reparat-o decît în zilele noastre ; anume, de a altera monedele, de a le da o compoziție inegală, scudului dîndu-i-se o valoare neproportională cu *quart*¹-ul ; s-a întîmplat ca, dat fiind că și aceste monede erau mai puternice iar scuzii mai slabi, ele au ajuns să fie duse în străinătate și bătute ca scuzi, obținîndu-se ciștiguri prin readucerea în Franța. Trebuie ca o țară să fie foarte bună prin ea însăși pentru a continua să existe cu toată vigoarea după ce a avut de suportat atît de des asemenea zguduiri. Priceperea lipsea : finanțele erau, pe atunci, ca și fizica, o știință de conjecturi vane. Perceptorii erau niște șarlatani care înșelau ministerul ; acest fapt a costat statul optzeci de milioane. Pentru a repara un asemenea prejudiciu e nevoie de douăzeci de ani de strădanii.

Așadar, în jurul anilor 1691 și 1692, finanțele statului păreau sensibil tulburate. Cei care atribuiau slăbirea surselor de bogăție cheltuielilor făcute de Ludovic al XIV-lea pentru construcțiile sale, pentru arte și pentru distracții, nu știu că, dimpotrivă, cheltuielile care încurajează industria îmbogățesc un stat. Doar războiul duce în mod necesar la sărăcirea tezaurului public, cel puțin în cazul

¹ *Quart*, monedă de argint valorînd un sfert de scud, sau 15—16 soli (n.t.).

în care jefuirea învinșilor nu-l face să se umple. De pe vremea vechilor romani, nu cunosc nici o națiune care să se fi îmbogățit doar prin victorii. În secolul al XVI-lea, Italia era bogată doar prin comerț. Olanda n-ar fi supraviețuit multă vreme, dacă s-ar fi limitat să jefuiască flota cu argint a spaniolilor, și Marile Indii n-ar fi fost sursa bogăției ei. Anglia a sărăcit totdeauna din cauza războaielor, chiar și când a distrus flotele franceze ; și numai comerțul a îmbogățit-o. Algerienii, care aproape că nu posedă decât ceea ce câștigă din piraterie, sînt un popor extrem de sărac.

În cazul națiunilor europene, războiul, după cîtiva ani, îl face pe învingător la fel de nefericit ca și învinsul. E o prăpastie în care se innămolesc toate canalele abundenței. Banii peșin, acest principiu a tot ceea ce e bine și al tuturor relelor, obținuți cu atîta dificultate în provincii, ajung în casele a o sută de antreprenori, în casele a o sută de partizani care avansează fonduri și, prin aceste avansuri, cumpără dreptul de a jefui națiunea în numele suveranului. Atunci, persoanele particulare încep să privească guvernul ca pe dușmanul lor, își ascund banii ; iar lipsa circulației provoacă lîncezirea regatului.

Nici un remediu grabnic nu poate înlocui o reglementare fixă și stabilă, în ființă de multă vreme, și care răspunde din timp nevoilor neprevăzute. În 1695 ¹ a fost înființată capitația. După pacea de la Ryswick, ea a fost suprimată, pentru a fi restabilită ulterior. În 1696, controlorul general Pontchartrain a vîndut cărți de înnoibilare pentru două mii de scuizi : cinci sute de persoane

¹ În volumul IV, pagina 136, din *Memoriile doamnei de Maintenon*, se spune că acest impozit „a adus mai mult decât sperau fermierii“. Niciodată nu a existat vreun monopol al capitației. Se afirmă că „lacheii din Paris s-au dus la primărie pentru a se ruga să fie impuși“. Povestea aceasta ridiculă se anulează singură : totdeauna stăpînii au plătit impozitele pentru servitorii lor (n.a.).

particulare le-au cumpărat ; dar soluția a fost trecătoare, în timp ce rușinea a rămas. Toți nobilii, vechi și noi, au fost siliți să-și înregistreze emblemele și să plătească permisiunea de a-și sigila scrisorile cu armele proprii. Perceptorii s-au ocupat de această afacere și au avansat banii. Ministerul n-ar fi recurs aproape niciodată la asemenea soluții mărunte într-o țară care le-ar fi putut oferi altele, mai mari.

Guvernul nu a îndrăznit să impună zeciuiala decît în 1710 ; dar această zeciuială, venind după atîtea impozite oneroase, a părut un impozit atît de dur, încît nu a fost pretins în mod strict. Guvernul n-a scos nici douăzeci și cinci de milioane pe an, la patruzeci de franci marca.

Colbert schimbase prea puțin valoarea numerară a monedelor. Mai bine e să nu o schimbi deloc. Argintul și aurul, cele două garanții de schimb, trebuie să fie niște măsuri invariabile. A ridicat valoarea numerară a mărcii de argint de la douăzeci și șase de franci, la care o găsisse, la douăzeci și șapte și la douăzeci și opt ; iar după el, în ultimii ani ai lui Ludovic al XIV-lea, această denumire a fost extinsă la patruzeci de livre ideale : o soluție fatală, prin care regele era ușurat o clipă, pentru a fi ruinat mai apoi ; căci, în loc de o marcă de argint, nu i s-a mai dat decît aproape jumătate. Cel care datora douăzeci și șase de livre în 1668 dădea o marcă, iar cel care datora patruzeci nu dădea în 1710 decît aproape aceeași marcă. Diminuările care au urmat au tulburat și puținul care mai rămăsese din comerț, mai mult decît o făcuse mărirea.

S-ar fi putut găsi o soluție în hîrtia de credit ; numai că această hîrtie trebuie să fie înființată într-un moment de prosperitate, pentru a se putea menține în vremuri nefericite.

Începînd din 1706, ministrul Chamillard a început să plătească în hîrtie monedă, în hîrtii de subzistență, de ustensile ; și, cum această monedă de hîrtie nu era pri-

mită în caseta regelui, ea s-a văzut discreditată aproape imediat după ce a apărut. Ministerul a fost silit să continue a face împrumuturi oneroase, să consume cu anticipație patru ani de venituri ale coroanei.

Totdeauna s-au făcut afaceri așa-zis extraordinare : s-au creat slujbe ridicule, cumpărate totdeauna de cei care vor să se pună la adăpost de impozitul pe persoane aplicat oamenilor de rînd : căci în Franța impozitul acesta constituie o umilință, și oamenii fiind născuți orgolioși, momeala scutirii de această rușine îi păcălește totdeauna ; iar garanțiile foarte mari legate de aceste noi slujbe invită să fie cumpărate în vremuri grele, pentru că nimeni nu se mai gîndește că ele vor fi suprimate în vremuri ceva mai bune. Astfel, în 1707, a fost născocită demnitatea de consilier căruțaș și misit de vinuri al regelui, și aceasta a adus suma de o sută optzeci de mii de livre. Au fost inventați grefierii regali, subdelegați ai intendenților provinciilor. Au fost inventați consilieri ai regelui controlori la stivuirea lemnelor, consilieri de poliție, slujba de bărbieri-perucherii, controlori-inspectorii ai untului proaspăt, funcționari care încearcă untul sărat. Astăzi, extravagantele acestea trezesc rîsul, dar pe atunci provocau lacrimi.

Controlorul-general Desmarests, nepot al ilustrului Colbert, i-a urmat lui Chamillard în 1708, fără a putea remedia un rău pe care totul îl făcea să fie incurabil.

Natura a conspirat cu soarta pentru a ruina statul. Iarna aspră a anului 1709 l-a silit pe rege să restituie populației nouă milioane de impozite pe cap de om de rînd într-un moment în care nu avea cu ce să-și plătească soldații. Sărăcia produselor alimentare a fost atât de gravă încît pentru hrana armatei s-au cheltuit patruzeci și cinci de milioane. Cheltuielile din anul acela s-au ridicat la suma de două sute douăzeci și unu de milioane, în timp ce venitul obișnuit al regelui nu aducea decît patruzeci și nouă. Așadar, a trebuit să fie ruinat statul

pentru ca dușmanii să nu pună stăpînire pe el. Dezordinea a sporit în asemenea măsură și a fost atît de puțin remediată, încît multă vreme după încheierea păcii, la începutul anului 1715, regele a fost silit să negocieze treizeci și două de milioane în bilete, pentru a obține opt milioane în numerar. În cele din urmă, la moartea sa, a lăsat datorii de două miliarde șase sute de milioane, la douăzeci și opt de livre marca, la atîta aflîndu-se redus pe atunci numerarul, ceea ce face aproximativ patru miliarde cinci sute de milioane în moneda noastră curentă în 1760.

E surprinzător, dar adevărat, că această datorie imensă n-ar fi constituit o povară chiar imposibil de suportat dacă ar fi existat pe atunci un comerț înfloritor, o hîrtie de credit stabilă și companii solide care să răspundă de această hîrtie, ca în Suedia, ca în Anglia, ca în republica Veneției și în Olanda ; căci atunci cînd un stat puternic nu-și este îndatorat decît sie însuși, încrederea și circulația sînt de ajuns pentru a face față plăților ; numai că Franța era departe de a avea suficiente resorturi ca să pună în mișcare o mașinărie atît de mare și de complicată, a cărei greutate o strivea.

În cursul domniei sale, Ludovic al XIV-lea a cheltuit optsprezece miliarde ; ceea ce revine, în medie pe an, la trei sute treizeci de milioane de azi, compensînd reciproc sporurile și diminuările numerare ale monedelor.

Sub administrația marelui Colbert, veniturile ordinare ale coroanei nu se ridicau la mai mult de șaptesprezece milioane, la cursul de douăzeci și șapte de livre și mai apoi de douăzeci și opt de livre marca de argint. În felul acesta, surplusul a fost totdeauna obținut din afaceri extraordinare. Colbert, cel mai mare dușman al acestei funeste resurse, a fost obligat să recurgă la ea pentru a-l servi prompt pe rege. În timpul războiului din 1672, el a luat cu împrumut opt sute de milioane la valoarea actuală. Regelui îi rămîneau foarte puține din vechile

domenii ale coroanei. Ele sînt declarate inalienabile de toate parlamentele regatului și totuși aproape toate au fost alienate. În clipa de față, venitul regelui constă în acela al supușilor săi ; e o circulație continuă de datorii și de plăți. Sub numele de rente ale Primăriei, regele datorează pe un an cetățenilor mai multe milioane în numerar decît a putut vreodată să scoată vreun rege de pe domeniile coroanei.

Pentru a ne face o idee despre această nemaipomenită sporire a taxelor, a datoriilor, a bogățiilor, a circulației și, în același timp, a înșurcăturilor și necazurilor ce s-au abătut asupra Franței și a altor țări, să ne gîndim că, la moartea lui Francisc I, statul datora în jur de treizeci de mii de livre de rente perpetue pentru Primărie și că, în clipa de față, datorează mai mult de patruzeci și cinci de milioane.

Cei care au ținut să compare veniturile lui Ludovic al XIV-lea cu acelea ale lui Ludovic al XV-lea au descoperit, mărginindu-se doar la venitul fix și curent, că Ludovic al XIV-lea era mult mai bogat în 1683, anul morții lui Colbert, avînd un venit de o sută șaptesprezece milioane, decît urmașul lui, în 1730, cu aproape două sute de milioane ; și aceasta e foarte adevărat, dacă nu luăm în considerație decît rentele fixe și ordinare ale coroanei ; căci o sută șaptesprezece milioane în numerar, la o marcă de douăzeci și opt de livre, reprezintă o sumă mai mare decît două sute de milioane la o marcă de patruzeci și nouă de livre, sumă la care se ridică venitul regelui în 1730 ; și, în plus, trebuiesc puse la socoteală cheltuielile sporite prin împrumuturile coroanei ; dar și veniturile regelui, adică ale statului, au crescut ulterior, iar înțelegerea problemelor financiare s-a perfecționat pînă într-acolo încît, în timpul războiului ruinos din 1741, nici o clipă nu a survenit pierderea creditului. S-a ales soluția de a se face fonduri de amortisment, ca în Anglia : a trebuit să adoptăm în parte sistemul lor finan-

ciar, așa cum le-am adoptat și filosofia ; și, dacă într-un stat pur monarhic s-ar putea introduce în circulație aceste hîrtii care cel puțin dublează bogăția Angliei, administrația franceză ar dobîndi supremul ei grad de perfecțiune, dar o perfecțiune care, într-o monarhie, ar fi prea vecină cu abuzul ¹.

În 1683, se aflau circa cinci sute de milioane în numerar de argint, bătute în Franța ; iar în 1730, în felul în care se socotesc astăzi, erau în jur de o mie două sute. Numai că, sub ministerul cardinalului Fleury, numerarul a ajuns aproape dublu față de cel de pe vremea lui Colbert. S-ar părea deci că, față de epoca morții lui Colbert, Franța este mai bogată, în ceea ce privește banii aflați în circulație, doar cu o șesime. Dar ea e mult mai bogată în ceea ce privește materiile de argint și de aur lucrate și utilizate, aflate în folosință sau în articole de lux. În 1690, acestea nu se ridicau la mai mult de patru sute de milioane în moneda noastră de azi ; iar pe la 1730, ele deveniseră aproape egale cu banii aflați în circulație. Nimic nu vădește mai bine felul în care comerțul, ale cărui izvoare au fost deschise de Colbert, a sporit atunci cînd canalele sale, închise din cauza războaielor, au fost redeschise. Industria s-a perfecționat, în ciuda emigrării atîtor artiști pe care revocarea edictului de la Nantes i-a făcut să se risipească ; și industria aceasta sporește pe zi ce trece. Națiunea este în stare de lucruri atît de mari, ba chiar de lucruri și mai mari decît sub Ludovic al XIV-lea, deoarece geniul și comerțul se întăresc întotdeauna cînd sînt încurajate.

Cînd vedem îndestularea persoanelor particulare, nu-

¹ În al său *Jurnal politic*, abatele de Saint-Pierre afirmă, la articolul *Sistem*, că în Anglia și în Olanda nu există hîrtii în circulație în aceeași măsură în care există numerar : dar e dovedit că hîrtia în circulație e mult mai numeroasă și existența ei depinde doar de încredere (n.a.).

mărul nemaipomenit de mare de case plăcute construite la Paris și în provincii, mulțimea de echipaje, comoditățile, rafinamentele acelea pe care le numim *lux*, am crede că bogăția este de douăzeci de ori mai mare decât pe vremuri. Toate acestea sînt rodul unei munci ingenioase mai mult decât al bogăției. Pentru a avea o locuință plăcută, în ziua de azi costă mai puțin decât să ai o locuință proastă pe vremea lui Henric al IV-lea. O oglindă frumoasă ieșită din manufacturile noastre ne împodobește casa la un preț mai scăzut decât al micilor oglinzi ce se aduceau de la Veneția. Stofele noastre frumoase și somptuoase sînt mai puțin scumpe decât cele din străinătate, care nu se pot compara cu ele.

Într-adevăr, nu argintul și aurul procură o viață comodă, ci geniul. Un popor care nu ar poseda decât aceste metale ar fi foarte sărac : un popor care, fără aceste metale, ar folosi cum trebuie toate produsele pămîntului, ar fi cu adevărat un popor bogat. Franța are acest avantaj, împreună cu o cantitate mult mai mare de numerar decât îi este necesară pentru circulație.

Perfecționîndu-se la orăș, industria s-a perfecționat și la sate. Totdeauna va fi deplînsă soarta cultivatorilor. Așa se întîmplă în toate țările lumii, și murmururile acestea vin aproape întotdeauna din partea acelor oameni leneși și bogați care mai degrabă condamnă guvernul decât să plîngă poporul. E adevărat că aproape pretutindeni, dacă cei care-și petrec viața muncind cîmpul ar avea timp să murmure, s-ar ridica împotriva exacțiunilor prin care li se ia o parte din substanță. Ei ar detesta necesitatea de a plăti taxe pe care nu ei și le-au impus și de a duce în spinare povara statului fără să participe la avantajele celorlalți cetățeni. Nu ține de resortul istoriei examinarea felului în care poporul trebuie să-și aducă contribuția fără a fi călcat în picioare și nici descoperirea punctului exact, atît de greu de găsit, dintre punerea în aplicare a legilor și abuz, dintre impozit și jefuire ; în schimb,

istoria trebuie să arate că este cu neputință ca un oraș să fie înfloritor fără ca satele din jur să fie prospere ; căci, cu certitudine, aceste sate îl hrănesc. În toate orașele din Franța, la anumite zile fixe, se aud reproșurile celor cărora profesia le îngăduie să vocifereze în public împotriva tuturor felurilor de ramuri ale consumului cărora li se zice *lux*. Este evident că acest lux este alimentat de munca productivă a cultivatorilor ; o muncă totdeauna scump plătită.

Au fost plantate mai multe vii și au fost lucrate mai bine ; s-au creat numeroase soiuri de vinuri mai înainte necunoscute, precum cele de Champagne, cărora li s-au dat culoarea, seva și tăria celor din Burgundia și care sînt desfăcute în străinătate cu mare profit : sporirea sciurilor de vinuri a produs-o pe aceea a soiurilor de țuică. Cultura grădinilor, a legumelor, a fructelor a crescut în proporții nemăintîlnite, iar prin aceasta, comerțul de produse comestibile cu coloniile din America a fost mărit : plîngerile care dintotdeauna se făceau auzite cu privire la mizeria satelor au încetat atunci de a mai avea vreun temei. Dealtminteri, în aceste plîngeri vagi nu se mai disting cultivatorii, fermierii, de pâlmași. Aceștia trăiesc doar din munca brațelor lor ; și așa e în toate țările din lume, în care majoritatea trebuie să trăiască din propria ei trudă. Dar aproape că nu există vreun regat pe lume în care cultivatorul, fermierul, să fie mai îndestulat decît în unele provincii ale Franței ; și doar Anglia poate să-și dispute cu ea această situație avantajoasă. Impozitul proporțional direct aplicat oamenilor de rînd, înlocuind arbitrarul în unele provincii, a contribuit și mai mult la întărirea averii cultivatorilor care posedă pluguri, vii, grădini. Pâlmașul, muncitorul, trebuie să fie redus la strictul necesar pentru a munci : așa e natura omenească. Se cuvine ca o mulțime de oameni să fie săraci, dar nu și mizerabili.

Clasa de mijloc s-a îmbogățit datorită industriei.

Ministrii și oamenii din anturajul curții erau mai puțin bogați, pentru că banii sporind numericeste cu mai mult de jumătate, lefurile și pensiile au rămas aceleași, iar prețul mărfurilor a urcat la mai mult decât dublu : e ceea ce s-a întâmplat în toate țările din Europa. Drepturile, onorariile au rămas pretutindeni la vechiul nivel. Un elector, care-și primește investitura de la propriile sale state, nu plătește decât ceea ce plăteau predecesorii săi pe vremea împăratului Carol al IV-lea, în secolul al XIV-lea ; iar secretarului împăratului nu i se dă, cu ocazia acestei ceremonii, decât un scud.

Mult mai ciudat e faptul că, deși toate au crescut, valoarea numerară a monedei, cantitatea de materii în aur și în argint, prețul mărfurilor, plata soldaților a rămas la același nivel ca acum două sute de ani : se dau cinci solli în numerar infanteriștilor, așa cum li se dădea pe vremea lui Henric al IV-lea. Nici unul dintre toți oamenii aceștia neștiutori, care-și vînd atît de ieftin viața, nu are habar că, dată fiind creșterea numerarului și scumpirea mărfurilor, el primește cam cu două treimi mai puțin decât soldații lui Henric al IV-lea. Dacă ar ști, dacă ar cere o plată cu două treimi mai mare, ar trebui într-adevăr să li se dea : s-ar ajunge atunci ca toate puterile Europei să întrețină cu două treimi mai puține trupe ; forțele lor s-ar cumpăni în aceeași măsură : cultura pămîntului și manufacturile ar profita de aceasta.

Mai trebuie observat că, datorită sporirii ciștigurilor în comerț și a micșorării lefurilor în toate slujbele înalte cît privește valoarea reală, bogăția a scăzut față de vremurile de altă dată la cei mari și a crescut în ordinul de mijloc ; și însuși acest fapt a redus distanța dintre oameni. Pe vremuri, nu exista altă resursă pentru cei mici decât de a-i sluji pe cei mari : astăzi, industria a deschis mii de drumuri care nu se cunoșteau acum o sută de ani. În sfîrșit, indiferent de felul în care sînt administrate finanțele statului, Franța posedă un tezaur nepre-

țuit în munca a aproximativ douăzeci de milioane de oameni.

CAPITOLUL AL XXXI-LEA

DESPRE ȘTIINȚE

Secolul acesta fericit, care a văzut născându-se o revoluție în spiritul omenesc, nu părea hărăzit la aceasta ; căci, începînd cu filosofia, pe vremea lui Ludovic al XIII-lea, nu exista nici un semn că ea va ieși din haosul în care se afla scufundată. Inchiziția din Italia, din Spania, din Portugalia legase erorile filosofice de dogmele religioase : războaiele civile în Franța precum și disputele în jurul calvinismului nu erau mai proprii cultivării rațiunii omenești decît fanatismul de pe vremea lui Cromwell în Anglia. Atunci cînd un canonic din Thorn¹ reînnoie vechiul sistem planetar al caldeenilor, căzut în uitare de atîta vreme, iar acest adevăr era condamnat la Roma ; cînd congregația Sfîntului Oficiu, alcătuită din șapte cardinali, declarase nu numai eretică, dar și absurdă mișcarea pămîntului, fără de care nu există adevărată astronomie, cînd marele Galilei ceruse iertare la vîrsta de șaptezeci de ani pentru faptul de a fi avut dreptate, nu exista nici un semn că adevărul poate fi acceptat pe acest pămînt.

Cancelarul Bacon demonstrase de departe drumul care trebuie urmat : Galilei descoperise legile căderii corpu-

¹ Nicolaus Copernic (1473—1543), născut la Thorn, și a cărui operă *De revolutionibus orbium coelestium*, apărută în anul morții sale, susține ipoteza rotației Pămîntului în jurul Soarelui, pentru care a avut unii precursori în Antichitatea greacă, mai sigur printre pitagoreici (n.t.).

rilor : Toricelli începea să afle greutatea aerului care ne înconjoară : se făcuseră unele experiențe la Magdeburg. Grație acestor mărunte încercări, toate școlile se mențineau în absurd. Atunci a apărut Descartes, care a făcut contrariul a ceea ce trebuia făcut ; în loc să studieze natura, el a încercat s-o dibuiască. El a fost cel mai mare geometru al veacului său ; numai că geometria lasă spiritul așa cum l-a găsit. Spiritul lui Descartes era înclinat spre invenție. Primul dintre matematicieni n-a făcut aproape decât romane de filosofie. Un om care a disprețuit experiențele, care nu l-a citat niciodată pe Galilei, care a voit să construiască fără materiale n-a putut înălța decât un edificiu imaginar.

Ceea ce era mai romanesc în această filosofie a avut succes ; și puținul adevăr conținut în ea, împletit cu aceste noi himere, a fost dintru început combătut. Dar, în cele din urmă, aceste puține adevăruri au străbătut, grație metodei pe care Descartes a introdus-o : căci înaintea lui nu exista vreun fir în acest labirint, și el a oferit cel puțin unul, de care alții s-au servit chiar după ce el s-a rătăcit. A distruge himerele peripatetismului, fie și cu ajutorul altor himere, înseamnă mult. Cele două fantome au intrat în luptă una cu alta. Amîndouă s-au prăbușit una după alta, iar pe ruinele lor s-a înălțat în cele din urmă rațiunea. La Florența exista o academie de experiențe, numită *del Cimento*, înființată de cardinalul Leopold de Medicis, cam prin anul 1655. În această patrie a artelor, oamenii începuseră să-și dea seama că, din marele edificiu al naturii, nimic nu se putea înțelege decât examinîndu-l bucată cu bucată. După epoca lui Galilei și încă de pe vremea lui Torricelli, această academie a adus mari servicii.

În Anglia, sub întunecata administrație a lui Cromwell, cîțiva filosofi s-au adunat pentru a căuta în liniște unele adevăruri, în timp ce fanatismul oprima orice adevăr

văr. Carol al II-lea, rechemat pe tronul strămoșilor săi de națiunea lipsită de constanță și cuprinsă de căință, a dat scrisori patente acestei academii abia născute ; dar aceasta a fost tot ceea ce a dat guvernul. Societatea regală, sau mai degrabă societatea liberă din Londra, a lucrat pentru onoarea de a lucra. Din sânul ei au ieșit, în zilele noastre, descoperirile asupra luminii, asupra principiului gravitației, asupra aberației stelelor fixe, asupra geometriei transcendente, precum și o sută de alte invenții care ar putea face ca, într-o anume privință, secolul acesta să fie numit *secolul englezilor*, tot atât de bine ca și acela al lui Ludovic al XIV-lea.

În 1666, domnul Colbert, gelos pe această nouă glorie, a vrut ca și francezii să aibă parte de ea ; și, la rugămintea câtorva savanți, l-a determinat pe Ludovic al XIV-lea să binevoiască a înființa o academie de științe. Până în 1699, academia a fost liberă, asemeni Academiei din Anglia și asemeni Academiei Franceze. Grație unor pensii mari, Colbert a atras din Italia pe Domenico Cassini, pe Huyghens, din Olanda, și pe Røemer, din Danemarca. Røemer a izbutit să determine viteza razelor solare ; Huyghens a descoperit inelul și unul dintre sateliții lui Saturn, iar Cassini pe ceilalți patru. I se datorează lui Huyghens, dacă nu prima invenție a orologiilor cu pendulă, cel puțin adevăratele principii ale regularității mișcărilor lor, principii pe care le-a dedus dintr-o geometrie sublimă. Încetul cu încetul au fost dobândite cunoștințe ale tuturor părților adevăratei fizici, respingându-se orice sistem. Publicul a fost surprins văzând o chimie în care nu se căuta piatra filosofală, nici arta de a prelungi viața dincolo de limitele naturii ; o astronomie care nu prezicea evenimentele lumii, o medicină independentă de fazele lunii. Corupția a încetat de a mai fi socotită mama animalelor și a plantelor. De îndată ce

natura a fost mai bine cunoscută, nu au mai existat minuni.

Geografia s-a extins în mod surprinzător. Abia se construia Observatorul, din ordinul lui Ludovic al XIV-lea, și a și început să se stabilească, în 1669, un meridian de către Domenico Cassini și Picard. El a fost continuat spre nord, în 1683, de către Lahire ; iar Cassini l-a prelungit în cele din urmă pînă la extremitatea provinciei Roussillon. Este cel mai frumos monument al astronomiei, și el e de ajuns pentru a eterniza acest secol.

În 1672 au fost trimiși fizicieni la Cayenne pentru a face observații folositoare. Călătoria aceasta a fost originea primă a cunoașterii turtirii pămîntului, demonstrată ulterior de marele Newton ; și a pregătit călătoriile mult mai celebre, care au ilustrat, mai apoi, domnia lui Ludovic al XIV-lea.

În 1700, Tournefort a fost trimis în Orientul apropiat. El s-a dus să culeagă plante care să îmbogățească grădinile regale, pe vremuri lăsate în părăsire, mai apoi readuse la mare cinste și care astăzi au devenit demne de curiozitatea Europei. Biblioteca regală, deja numeroasă, s-a îmbogățit sub Ludovic al XIV-lea cu mai mult de treizeci de mii de volume ; iar exemplul acesta este atît de bine urmat în zilele noastre, încît ea conține de pe acum mai bine de o sută optzeci de mii. El a redeschis școala de drept, închisă de o sută de ani. În toate universitățile din Franța a pus un profesor de drept francez. Se pare că nici n-ar trebui să existe și alții, și că legile bune romane, încorporate în cele ale țării, ar trebui să alcătuiască un singur corp de legi ale națiunii.

Sub domnia lui s-au înființat jurnalele. Toată lumea știe că *Journal des savants*, al cărui început datează din 1665, este părintele tuturor lucrărilor de acest gen de

care e plină Europa în clipa de față și în care s-au strecurat multe abuzuri, cum se întâmplă cu lucrurile cele mai utile.

Academia de Litere, formată mai întâi, în 1663, din câțiva membri ai Academiei Franceze, pentru a transmite posterității printr-o serie de medalii faptele lui Ludovic al XIV-lea, a devenit folositoare pentru public de îndată ce a încetat de a se ocupa numai de acest monarh și a început să se ocupe cu studiul Antichității și cu o critică judicioasă a opiniilor și faptelor. În istorie, ea a făcut cam același lucru pe care l-a făcut Academia de Științe în fizică; a risipit multe erori.

Spiritul de înțelepciune și de critică, care se transmitea treptat, a nimicit pe nesimțite multe superstiții. Acestei rațiuni născîndu-se i se datorează declarația regelui din 1672, care interzicea tribunalelor să admită simplele acuzații de vrăjitorie. Sub Henric al IV-lea și sub Ludovic al XIII-lea nimeni n-ar fi îndrăznit așa ceva; și dacă, după 1672, au mai existat unele acuzații împotriva unora care ar fi făcut farmece, îndeobște judecătorii i-au condamnat pe acuzați doar ca profanatori, care de altminteri foloseau otrăvuri ¹.

¹ În 1609, în jurisdicția parlamentului din Bordeaux au fost condamnați șase sute de vrăjitori, și cei mai mulți au fost arși pe rug. În lucrarea sa *Demonolatria*, Nicolas Remi descrie nouă sute de sentințe pronunțate în decurs de cincisprezece ani împotriva vrăjitorilor, numai în Lorena. Celebrul preot Louis Gaufridi, ars pe rug la Aix, în 1611, mărturisise că e vrăjitor, și judecătorii îl crezuseră.

E o rușine că părintele Lebrun, în al său *Tratat de practici superstițioase*, continuă să admită vrăjitoriile autentice: la pagina 524 ajunge să spună chiar că „parlamentul din Paris recunoaște vrăjitoriile”; se înșeală: „parlamentul recunoaște profanările, farmecele, dar nu și efectele supranaturale provocate de diavol”. Cartea dominicanului Calmet asupra vampirilor și a vedeniilor a fost considerată o aiureală; dar ea arată măsura în care spiritul omeneșc este înclinat spre superstiție (n.a.).

Mai înainte, se obișnuia foarte frecvent ca vrăjitorii să fie supuși la o probă, aruncându-i în apă legați cu funii ; dacă rămîneau la suprafață, erau considerați nevinovați. Mai mulți judecători din provincie porunciseră supunerea la asemenea probe, și ele au continuat în popor încă multă vreme. Orice cioban era vrăjitor ; iar la orașe erau folosite talismanele, inelele cu stele. Efectele bețelor de alun, cu care se credea că pot fi descoperite izvoarele, comorile și hoții, erau considerate sigure și continuă să se bucure de mult credit în mai multe provincii ale Germaniei. Aproape toată lumea își făcea horoscoape. N-auzeai vorbindu-se decît de efecte magice ; aproape toate acestea erau niște închipuiri. Asupra lor au scris cu seriozitate o serie de savanți, de magistrați. Printre autorii aceștia se putea distinge și o clasă de demonografi. Existau reguli pentru a-i discerne pe adevărații magicieni și pe adevărații posedați de cei falși : în sfîrșit, pînă aproape de zilele noastre, din Antichitate în toate domeniile aproape că nu se adoptase decît erorile.

În asemenea măsură erau înrădăcinate în mintea oamenilor ideile superstițioase încît, în 1680, cometele continuau să producă spaimă. Puțini erau cei care îndrăzneau să combată această temere populară. Jacques Bernouilli¹, unul dintre cei mai mari matematicieni ai Europei, răspunzînd partizanilor prejudecății, în legătură cu această cometă, a afirmat că o coamă de cometă nu poate fi un semn al miniei divine, pentru că această coamă este veșnică ; dar că o coadă ar putea fi. Și totuși,

¹ Jacques Bernouilli (1654—1705), matematician, aparținînd unei familii ilustre de oameni de știință din Anvers, refugiată la Basel din pricina persecuțiilor religioase. Jacques Bernouilli a dezvoltat calculul diferențial și calculul integral și a contribuit la pregătirea calculului variațiunilor (n.t.).

nici capul nici coada nu sînt veşnice. A trebuit ca Bayle¹ să scrie o carte celebră împotriva acestei prejudecăţi populare, o carte pe care progresele raţiunii au făcut-o în clipa de faţă mai puţin amuzantă decît fusese în acea vreme.

Pe atunci nu se credea că suveranii ar avea vreo obligaţie faţă de filosofi. Şi totuşi, e adevărat că acest spirit filosofic, care a cucărit aproape toate ştraturile sociale, cu excepţia oamenilor de jos, a contribuit mult la punerea în valoare a drepturilor suveranilor. Dispute care pe vremuri ar fi dus la excomunicări, la interdicţii, la schisme, n-au avut nici un efect de acest gen.

Trebuie recunoscut că spiritul acesta rezonabil care începe să domine educaţia, în marile oraşe, n-a putut împiedica să se producă violenţele fanaticilor din Ceveni, nici demenţa populaţiei de jos a Parisului în jurul unui mormînt, la Saint-Médard, nici să potolească certurile pe cît de înverşunate, pe atît de frivole între oameni care ar fi trebuit să fie înţelepţi; dar, înainte de secolul lui Ludovic al XIV-lea, dispute de acest fel ar fi provocat tulburări în viaţa statului; miracolele de la Saint-Médard ar fi fost acreditate de cetăţenii cei mai de vază, iar fanatismul, limitat la munţii Ceveni, s-ar fi răspîndit şi în oraşe.

În secolul lui Ludovic al XIV-lea, toate genurile ştiinţei şi ale literaturii au fost epuizate; şi atît de mulţi

¹ *Pierre Bayle* (1647—1706), scriitor francez. Născut dintr-o familie protestantă, a trecut la catolicism pentru a reveni la vechea credinţă în urma unui proces de conştiinţă. A fost profesor de istorie şi filosofie la Sedan, dar a trebuit să părăsească Franţa în urma persecuţiilor şi să se refugieze la Rotterdam. Opera sa capitală este *Dicţionarul istoric şi critic* (1696—1697), o lucrare de filosofie a istoriei, de exegeză teologică şi etică, prin care devine un precursor nu totdeauna recunoscut al *Enciclopediei* şi al liberilor gînditori din veacul următor. Voltaire a fost influenţat fundamental de contactul cu opera lui Bayle atît în ceea ce priveşte ideile, cît şi atitudinea generală a spiritului (n.t.).

scriitori au extins luminile spiritului uman, încît aceia care în alte vremuri ar fi trecut drept miracole au rămas pierduți în mulțime. Gloria lor e puțin lucru datorită marelui lor număr, dar gloria secolului este, prin aceasta, și mai mare.

CAPITOLUL AL XXXII-LEA

DESPRE ARTELE FRUMOASE

În Franța, filosofia sănătoasă nu a făcut progrese atît de mari ca în Anglia sau ca la Florența ; iar dacă Academia de Științe a adus servicii spiritului uman, ea nu a făcut ca Franța să se situeze mai presus de celelalte națiuni. Toate marile invenții și marile adevăruri ne-au venit de aiurea.

Dar, în elocvență, în poezie, în literatură, în cărțile de morală și de amuzament, francezii au fost legislatorii Europei. În Italia, gustul a încetat de a mai exista. Pretutindeni adevărata elocvență era ignorată, religia era predată în chip ridicol de la catedre, iar procesele erau pledate în același fel în barouri.

Predicatorii îi citau pe Vergiliu și pe Ovidiu ; avocații, pe Sfîntul Augustin și pe Sfîntul Ieronim. Nu se găsise încă un geniu care să dea limbii franceze întorsăturile, bogăția, proprietatea stilului și a demnității. Doar cîteva versuri de Malherbe te făceau să-ți dai seama că limba franceză era capabilă de măreție și de forță ; dar asta era totul. Chiar acele genii care scriseră foarte bine în latinește, precum președintele De Thou sau cancelarul de L'Hospital, nu mai erau aceiași atunci cînd mînuiau propria lor limbă, devenită refractară în mîinile lor. Limba franceză nu se recomanda pe atunci decît printr-o oarecare naivitate care constituise

singurul merit al lui Joinville, al lui Amyot, al lui Marot, al lui Montaigne, al lui Régnier, al *Satirei Menipee*¹. Naivitatea aceasta era mult dependentă de neregularitate, de grosolanie.

Jean de Lingendes, episcop de Mâcon, astăzi necunoscut, pentru că nu și-a tipărit lucrările, a fost primul orator care a vorbit în marele stil. Predicile și orațiunile sale funebre, deși pline încă de rugina timpului, au constituit modelul oratorilor care l-au imitat și l-au depășit. Discursul funebru pentru Carol-Emanuel, duce de Savoia, supranumit în țara sa *cel Mare*, rostit de Lingendes, în 1630, era plin de trăsături atât de mari de elocvență încît, mult mai tirziu, Fléchier a luat de la el întregul exordiu, precum și textul și mai multe pasaje importante, pentru a-și împodobi cu ele faimoasa sa orațiune funebră rostită pentru viconte de Turenne.

În vremea aceea, Balzac dădea prozei bogăție și armonie. E drept că scrisorile sale sînt niște predici umflăte; el îi scria primului cardinal de Retz: „Ați luat în mînă sceptrul regilor și livreaua trandafirilor“. Îi scria de la Roma lui Boisrobert, vorbindu-i de parfumuri: „Mă refugiez în camera mea înotînd printre parfumuri“. Cu toate aceste defecte, el fermeca auzul. Elocvența are o putere atât de mare asupra oamenilor încît, pe vremea sa, Balzac a fost admirat pentru că a descoperit acea păticea a artei ignorată și necesară care constă în alegerea armonioasă a cuvintelor, ba chiar pentru că a utilizat-o adeseori într-un mod neobișnuit.

Voiture a dat o oarecare idee despre grațiile ușoare ale acestui stil epistolar, care nu e cel mai bun, din moment ce constă doar în amuzament. E vorba de un simplu caraghioslic în cele două tomuri de scrisori ale

¹ Pamflet politic îndreptat împotriva Ligii (1594); scris de mai mulți autori protestanți într-un stil plin de vioiciune, de umor și pe alocuri de vulgaritate, el a contribuit la victoria lui Henric al IV-lea (n.t.).

sale, dintre care nici măcar una nu e instructivă, nici măcar una nu pornește de la inimă, dar care zugrăvesc moravurile vremii și caracterele oamenilor ; e vorba mai degrabă de un abuz decît de o folosire a spiritului.

Limba începea să se purifice și să dobîndească o formă constantă. Aceasta se datora Academiei Franceze și îndeosebi lui Vaugelas¹. Traducerea sa din Quintus Curtius, care a apărut în 1646, a fost prima carte bună scrisă într-un stil pur ; și în care se găsesc puține expresii și întorsături de limbă care să fi îmbătrînit.

Olivier Patru, care l-a urmat îndeaproape, a contribuit mult ca să reglementeze, să purifice limbajul ; și, deși nu era considerat un avocat profund, i se datorează totuși ordinea, claritatea, buna-cuviință, eleganța discursului, merite absolut necunoscute în barou înainte de el.

Una dintre lucrările care au contribuit cel mai mult la formarea gustului națiunii și la a-i da un spirit de justete și de precizie a fost culegerea de *Maxime* ale lui François duce de La Rochefoucauld. Deși în această carte aproape că nu există decît un singur adevăr, anume că *amorul-propriu este mobilul tuturor acțiunilor*, această idee este prezentată în atîtea aspecte variate, încît apare mereu surprinzătoare. E vorba mai puțin de o carte și mai mult de niște materiale pentru a împodobi o carte. Această mică culegere a fost citită cu aviditate ; ea a obișnuit lumea să gîndească și să-și închidă ideile într-o formă vie, precisă și delicată. Nimeni nu avusese acest merit înaintea lui, în Europa, de la nașterea literelor încoace.

Dar prima carte de geniu care a apărut în proză a

¹ Claude Favre, baron de Pérouges, senior de Vaugelas (1585—1650), scriitor, membru al Academiei Franceze (1634) ; printre mai multe lucrări, a dat o traducere neterminată din Quintus Curtius, apărută postum, în 1653 (n.t.).

fost culegerea de *Scrisori provinciale*¹, în 1656. Toate felurile de elocvență se află în ea. Nu există nici măcar un cuvânt care, după o sută de ani, să se fi resimțit de schimbările care adeseori alterează limbile vii. Epoca fixării limbajului trebuie pusă în legătură cu această lucrare. Episcopul de Luçon, fiul celebrului Bussy², mi-a spus că, întrebându-l pe domnul de Meaux ce lucrare i-ar fi plăcut mai mult să o scrie, dacă nu le-ar fi scris pe ale sale, Bossuét i-a răspuns : *Scrisorile provinciale*. Ele și-au pierdut mult din savoare atunci când ordinul iezuiților a fost desființat³, iar obiectul disputelor lor și-a pierdut importanța.

Bunul-gust care domnește de la un capăt la celălalt al acestei cărți precum și vigoarea ultimelor scrisori nu corectează de la început stilul dezlinat, difuz, incorect și discusut, care de multă vreme era stilul aproape al tuturor scriitorilor, predicatorilor și avocaților.

Unul dintre primii care au desfășurat la un amvon o inteligență totdeauna elocventă a fost părintele Bourdaloue, cam prin anul 1668. A fost o nouă lumină. După el, au urmat și alți oratori de amvon, precum părintele Massillon, episcop de Clermont, care au risipit în discursurile lor mai multă frumusețe, mai multe zugrăviri

¹ Scrisori anonime, pe diferite teme religioase, îndreptate împotriva iezuiților și redactate de Blaise Pascal; după ce au circulat separat, au fost adunate într-un opuscul (1656—1657). Deși au fost puse la index chiar în același an, au exercitat o mare influență asupra fixării prozei clasice franceze (n.t.).

² *Roger de Rabutin, conte de Bussy* (1618—1693), cunoscut sub numele de Bussy-Rabutin; văr cu doamna de Sévigné. Dintre numeroasele sale lucrări au rămas *Memoriile* (1696), precum și o amplă corespondență (1697), ambele foarte importante pentru reconstruirea spiritului acelor vremuri (n.t.).

³ De fapt, Voltaire are în vedere expulzarea iezuiților din Franța în urma decretului regelui Ludovic al XV-lea, din noiembrie 1764, urmat de acte similare în toate statele în care domnea casa de Bourbon. Abolirea ordinului s-a produs mai târziu, în 1773, printr-o bulă a papei Clement al XIV-lea (n.t.).

mai fine și mai pătrunzătoare ale moravurilor acelui veac ; dar nimeni nu l-a făcut să fie uitat. În stilul său mai curînd nervos decît înflorit, fără nici un fel de imaginație în expresie, el părea a fi voit mai degrabă să convingă decît să impresioneze, și niciodată să se gîndească să placă.

Poate că ar fi de dorit ca, izgonind de pe amvon prostul-gust care-l înjosea, să se elimine și obiceiul de a predica asupra unui text. Într-adevăr, a vorbi mult timp pe baza unui citat de unul sau două rînduri, a te osteni să-ți reglezi exact întreg discursul după acest rînd e o treabă care pare un joc prea puțin demn de gravitatea acestei funcții. Textul devine un soi de deviză, sau mai curînd de enigmă, pe care discursul o dezvoltă. Niciînd grecii și romanii nu au cunoscut asemenea procedee. Ele au început odată cu decadența literelor, iar trecerea timpului le-a consacrat.

Obişnuința de a împărți totdeauna în două sau trei puncte niște lucruri care, asemeni moralei, nu pretind nici o diviziune, sau care ar cere mai multe, cum e cazul controversei, continuă să fie un obicei stînjenitor, pe care părintele Bourdaloue l-a găsit introdus și căruia i s-a conformat.

El fusese precedat de Bossuet, ulterior episcop de Meaux. Acesta, care a devenit un om atît de mare, promisese pe vremea cînd era foarte tînăr să se căsătorească cu domnișoara Desvieux, fată cu calități excepționale. Talentele sale pentru teologie și pentru acel gen de elocvență care-l caracterizează, s-au vădit atît de timpuriu, încît părinții și prietenii săi l-au făcut să se hotărască a se dedica exclusiv bisericii. Însăși domnișoara Desvieux l-a împins în această direcție, preferînd gloria pe care avea s-o dobîndească fericirii de a trăi cu el. Încă de foarte tînăr, Bossuet a ținut predici în fața regelui și a reginei-mame, în 1662, cu mult înainte ca părintele Bourdaloue să fie cunoscut. Discursurile sale,

susținute de o activitate nobilă și emoționantă, primele dintre cele ce putuseră fi auzite la curte și care se apropiu de sublim, au avut un succes atât de mare încât regele a pus să se scrie, în numele său, tatălui lui Bossuet, intendent la Soissons, pentru a-l felicita că are un asemenea fiu.

Cu toate acestea, atunci când Bourdaloue și-a făcut apariția, Bossuet n-a mai fost considerat primul predicator. Se dedicase orațiunilor funebre, gen de elocvență care cere imaginație și o măreție plină de maiestate, ceea ce depinde întrucâtva de poezie, de la care trebuie să împrumutăm totdeauna câte ceva, deși cu discreție, atunci când tindem spre sublim. Discursul funebru din 1667 rostit pentru regina-mamă l-a făcut să dobândească episcopatul de Condom : numai că discursul acesta nu era încă demn de el și nu a fost tipărit, după cum nu au fost imprimate nici predicile. Elogiul funebru al reginei Angliei, văduva lui Carol I, pe care l-a rostit în 1669, a părut aproape tuturor drept o capodoperă. Subiectele acestor piese de elocvență sînt fericite în proporție directă cu nenorocirile pe care morții le-au avut de îndurat. E într-un anume fel exact ca în tragedii, unde marile nenorociri ale principalelor personaje sînt ceea ce interesează cel mai mult. Elogiul funebru al Doamnei ¹, răpită în floarea vîrstei, și moartă în brațele lui, a avut cel mai mare și mai neobișnuit succes, cel de a face curtea să plîngă cu lacrimi. A fost silit să se oprească după aceste cuvinte : „O, noapte dezastruoasă ! noapte îngrozitoare, în toiul căreia a răsunat deodată, ca bubuitul unui tunet, știrea uluitoare : Doamna moare, Doamna a murit, etc.". Auditoriul a izbucnit în hohote de plîns, iar vocea oratorului a fost întreruptă de suspine și plînsese.

Francezii au fost singurii care au reușit în acest gen de elocvență. Același om, după cîtva timp, a în-

¹ Henrieta de Anglia (n.t.).

ventat un alt gen, care aproape că nu putea avea succes decât atunci când era folosit de el. Bossuet a aplicat arta oratorică la istoria însăși, care pare a o exclude. Al său *Discurs asupra istoriei universale*, alcătuit pentru educația Delfinului, n-a avut nici model, nici imitatori. Dacă sistemul pe care-l adoptă, pentru a împăca cronologia evreilor cu aceea a altor națiuni, a fost contrazis de unii savanți, stilul său n-a aflat decât admiratori. Lumea a fost surprinsă de forța aceea maiestuoasă cu care Bossuet descrie moravurile, guvernarea, creșterea și căderea marilor imperii; și de trăsăturile acelea rapide ale unui adevăr plin de energie cu care zugrăvește și judecă națiunile.

Aproape toate lucrările care onorează secolul lui Ludovic al XIV-lea erau scrise în genuri necunoscute Antichității. *Telemah* se numără printre acestea. Fénelon¹, discipolul, prietenul lui Bossuet, iar mai apoi, fără să vrea, rivalul și adversarul său, a alcătuit această carte neobișnuită care este în același timp și roman și poem, și care înlocuiește versificația cu o proză cadentă. Pare-se că a vrut să trateze romanul așa cum domnul de Meaux tratase istoria, dându-i o demnitate și farmece necunoscute, și îndeosebi extrăgînd din aceste ficțiuni o morală folositoare oamenilor, morală cu totul neglijată în aproape toate născocirile fabuloase. S-a crezut că Fénelon a compus această carte pentru a servi drept teme și lecții ducelui de Burgundia și celorlalți copii din familia regală franceză, al căror preceptor a fost; așa după cum Bossuet alcătuisese *Istoria universală* pentru educația Monseniorului. Numai că nepotul său,

¹ François de Selegnac de La Mothe-Fénelon (1651—1715); prelat și scriitor francez; a fost preceptor al ducelui de Burgundia. Elev al lui Bossuet, a arătat destulă indulgență față de quietism în calitate de episcop de Cambray. Autor, printre altele, al romanului *Aventurile lui Telemah*, ale cărui principii educative contrazic în multe privințe politica lui Ludovic al XIV-lea (n.t.).

marchizul de Fénelon, care moștenise virtuțile acestui bărbat vestit, și care a fost ucis în bătălia de la Rocoux, m-a asigurat de contrariul. Și într-adevăr, nu s-ar fi cuvenit ca primele lecții pe care un preot le-a dat copiilor din familia regală franceză să fie iubirile lui Calypso și ale lui Eucharis.

Fénelon a scris această carte în momentul în care a fost exilat în arhiepiscopia sa din Combray¹. Cititor neobosit al scriitorilor din Antichitate, născut cu o imaginație vie și sensibilă, el își făcuse un stil care nu-i aparținea decât lui și care curgea îmbelșugat din izvor. Am văzut manuscrisul original : nu are nici măcar zece ștersături. L-a compus în trei luni, în mijlocul nefericitelor sale controverse în jurul quietismului, nedîndu-și seama cît de superioară este această recreare față de ocupațiile sale. Se pretinde că un servitor i-ar fi sustras o copie pe care a dat-o la tipar. Dacă e așa, arhiepiscopul de Cambrai își datorează acestui act de necredință întreaga reputație pe care a dobîndit-o în Europa ; dar tot lui îi datorează și faptul de a fi fost dizgrațiat pentru totdeauna de la curte. S-a crezut că în *Telemah* s-ar putea descoperi o critică indirectă a guvernării lui Ludovic al XIV-lea. Sésostris, care triumfa cu prea mult fast ; Idomeneu, care a introdus luxul la Salente și care uita de nevoile oamenilor, au părut niște portrete ale regelui, deși, la urma urmelor, e imposibil ca cineva să aibă ceea ce-i prisosește fără să existe o supraabundență în artele care produc articole de primă necesitate. În ochii nemulțumiților, marchizul de Louvois părea înfățișat sub numele de Protésilas, un om înfumurat, dur, disprețuitor, dușman al marilor comandanți care slujeau statul, nu pe el, ministrul.

Aliații, care, în timpul războiului din 1688, se uni-

¹ *Telemah* a fost tipărit abia în 1699. Fénelon se afla de doi ani în exil. Numai că romanul fusese scris cam prin anul 1694 (n. ed. fr.).

seră împotriva lui Ludovic al XIV-lea, iar mai tirziu aveau să-i zguduie tronul în timpul celui din 1701, s-au bucurat recunoscîndu-l în același Idomeneu, a cărui trufie revolta pe toți vecinii acestuia. Aluziile din carte au făcut o impresie profundă grație stilului armonios care însinuează într-un mod atît de delicat moderația și împăcarea. Străinii, precum și francezii înșiși, obosiți de atîtea războaie, au găsit o răutăcioasă consolare văzînd o satiră într-o carte scrisă pentru a deprinde virtutea. Edițiile ei au fost nenumărate. Eu am văzut patrușprezece în limba engleză. Este drept că, după moartea acestui monarh atît de temut, de invidiat, de respectat de către toată lumea, și atît de detestat de unii, atunci cînd răutatea omenească a încetat de a se mai satisface cu pretensele aluzii care-i cenzurau purtarea, unii judecători cu un gust mai sever l-au tratat pe *Telemah* cu oarecare asprime. Ei au blamat lungimile, amănuntele, aventurile prea puțin legate, descrierile de viață cîmpenească prea repetate și prea uniforme; dar cartea aceasta a fost totdeauna considerată unul dintre cele mai frumoase monumente ale unui secol înfloritor.

Printre producțiile într-un gen unic pot fi socotite și *Caracterele* lui La Bruyère. La scriitorii antici nu exista vreun model de astfel de lucrare, așa cum nu existase nici pentru *Telemah*. Un stil rapid, concis, nervos, expresii pitorești, o utilizare absolut nouă a limbii, dar care nu lezează regulile, au surprins publicul; iar aluziile atît de numeroase aflate în ea au desăvîrșit succesul. Cînd La Bruyère i-a arătat domnului de Malézieu lucrarea în manuscris, acesta i-a spus: „Aveți să vă atrageți mulți cititori și mulți dușmani“. Interesul acestei cărți a scăzut atunci cînd o generație întreagă, atacată în ea, a dispărut. Cu toate acestea, întrucît în ea se află unele lucruri pentru toate vremurile și pentru orice țară, e de crezut că niciodată nu va fi uitată. *Telemah* a dat naștere unor imitații, *Caracterele* lui La Bruyère

au produs și mai multe. Este mai ușor să zugrăvim mici tablouri cu lucrurile care ne frapază, decât să scriem o lungă lucrare de imaginație care să placă și, în același timp, să instruiască.

Arta delicată de a risipi grații pînă și în filosofie a reprezentat și ea ceva nou, și primul exemplu în acest sens a fost cartea despre *Lumi*; numai că a fost un exemplu periculos, pentru că adevărata podoabă a filosofiei este ordinea, claritatea și, mai ales, adevărul. Ceea ce ar putea împiedica această lucrare ingenioasă să fie așezată de posteritate în rîndul cărților noastre clasice este faptul că se întemeiază în parte pe himera vîrtejurilor lui Descartes.

La aceste noutăți trebuiesc adăugate acelea pe care le-a produs Bayle dînd un soi de dicționar de raționament. E prima lucrare de acest gen în care putem învăța să gîndim. Trebuie însă lăsate în categoria cărților oarecari toate acele articole din această culegere care nu conțin decît fapte mărunte nedemne atît pentru Bayle, cît și pentru un cititor serios, sau pentru posteritate. Dealtminteri, așezîndu-l pe Bayle aici, printre autorii care au onorat secolul lui Ludovic al XIV-lea, deși el s-a refugiat în Olanda, eu nu fac decît să mă conformez în această privință hotărîrii parlamentului din Toulouse care, declarînd testamentul său valabil în Franța, în ciuda rigorilor legii, afirmă în mod expres „că un astfel de om nu poate fi considerat un străin“.

Nu vom stăruî aici asupra mulțimii de cărți bune cărora le-a dat naștere acest secol; ne oprim doar la producțiile geniilor ieșite din comun sau noi care-l caracterizează și-l deosebesc de alte secole. De exemplu, elocvența lui Bossuet și a lui Bourdaloue nu era și nu putea fi cea a lui Cicero: era un gen și un merit cu totul nou. Dacă ceva se apropie de oratorul roman, acestea sînt cele trei memorii pe care Pellisson le-a compus pentru Fouquet. Ele sînt în același gen ca ma-

poritatea discursurilor lui Cicero, un amestec de probleme judiciare și de probleme de stat, tratate temeinic cu o artă care nu apare decît puțin și împodobite cu o elocvență emoționantă.

Am avut și istorici, dar nu un Titus Livius. Stilul *Conjurației din Veneția* se poate compara cu cel al lui Sallustiu. Se vede că abatele de Saint-Réal¹ l-a luat drept model și poate că l-a și depășit. Toate celelalte scrieri, de care am pomenit, par a fi niște creații noi. Îndeosebi prin ele se distinge epoca aceasta ilustră; căci în ceea ce privește savanții și comentatorii, secolele al șaisprezecelea și al șaptesprezecelea au produs o mulțime; dar în nici un gen adevăratul geniu nu se dezvoltase încă.

Oare cine ar crede că toate lucrările bune în proză n-ar fi existat probabil niciodată, dacă n-ar fi fost precedate de poezie? Și totuși aceasta este soarta spiritului uman la toate națiunile: versurile au fost pretutindeni primele odrasle ale geniului și primii maeștri de elocvență.

Popoarele sînt ceea ce e fiecare om în parte. Platon și Cicero au început prin a face versuri. Încă nu se putea cita vreun pasaj nobil și sublim de proză franceză, cînd lumea ajunsese să știe pe de rost puținele stanțe frumoase pe care le-a lăsat Malherbe: și se prea poate ca, fără Pierre Corneille, geniul prozatorilor să nu se fi putut desfășura.

Omul acesta e cu atît mai admirabil cu cît, atunci cînd a început să dea tragediile sale, el nu era înconjurat decît de modele foarte proaste. Ceea ce trebuia și mai mult să-i bareze drumul cel bun era faptul că aceste modele proaste erau apreciate; și, ca o culme a

¹ Charles Vichard abate de Saint-Réal (1639—1692), istoriograf al casei de Savoia, a scris îndeosebi o lucrare polemică *Despre folosirea istoriei*, care a exercitat o oarecare influență asupra concepțiilor lui Voltaire (n.t.).

descurajării, erau favorizate de cardinalul de Richelieu, protectorul oamenilor de litere, nu al bunului-gust. El recompensa pe scriitorii amăriți, care de obicei știu să fie slugarnici ; și, printr-o mândrie atît de la locul ei în alte cazuri, el voia să coboare pe scriitorii în care simțea cu oarecare necaz un adevărat geniu și care arareori se supune dependenței sale. Foarte rar se întîmplă ca un om puternic, atunci cînd el însuși este artist, să protejeze în mod sincer pe artiștii buni.

Corneille a trebuit să lupte cu veacul său, cu rivalii și cu cardinalul de Richelieu. N-am să repet aici ceea ce s-a scris despre *Cidul*. Voi remarca numai că Academia, în hotărîrile ei judicioase între Corneille și Scudéri, a arătat prea multă complezență pentru cardinalul de Richelieu, atunci cînd a condamnat iubirea Chimènei. A-l iubi pe ucigașul tatălui tău și a urmări răzbunarea acestui omor era un lucru admirabil. A-ți birui dragostea ar fi fost un defect capital în arta tragică, care constă în primul rînd în luptele inimii ; numai că, pe atunci, arta nu era cunoscută de nimeni, cu excepția autorului.

Cidul n-a fost singura lucrare de Corneille pe care cardinalul de Richelieu a vrut s-o micșoreze. Abatele d'Aubignac ne arată că ministrul acesta a dezaprobat și pe *Polyeucte*.

La urma urmei, *Cidul* era o imitație foarte înfrumusețată a lui Guillem de Castro, și, în unele părți, o traducere ¹. *Cinna*, care i-a urmat, a fost unică. Am cunoscut pe un fost slujitor în casa familiei Condé, care spunea că Marele Condé, la vîrsta de douăzeci de ani, asistînd la prima reprezentație a tragediei *Cinna*, a vărsat lacrimi la aceste cuvinte ale lui Augustus :

¹ Existau două tragedii spaniole cu acest subiect : *Cidul* de Guillem de Castro și *El Honrador de su padre* de Juan Bautista Diamante. Corneille a imitat în egală măsură scene din Diamante și din Castro (n.a.).

*Eu sînt stăpîn pe mine, cum stăpînesc şi lumea.
Sînt stăpîn, vreau să fiu. O, veacuri ! Amintire !
Păstraţi în veci izbînda-mi, aceasta, cea din urmă.
Mi-am biruit acuma cea de de drept minie,
A cărei amintire la voi va să ajungă.
Să fim prieteni, Cinna ; te-ndemn aşa, chiar eu.*

Erau nişte lacrimi de eroi. Marele Corneille făcîndu-l să plîngă de admiraţie pe Marele Condé reprezintă o epocă pe drept cuvînt celebră în istoria spiritului uman.

Mulţimea de piese nedemne de el, pe care le-a scris cîţiva ani mai apoi, nu a împiedicat naţiunea să-l considere un om mare, după cum marile greşeli ale lui Homer nu l-au împiedicat nicicînd să fie sublim. Este privilegiul adevăratului geniu, şi îndeosebi al geniului care deschide un drum, de a comite nepedepsit mari greşeli.

Corneille se formase absolut singur ; dar Ludovic al XIV-lea, Colbert, Sofocle şi Euripide au contribuit cu toţii la formarea lui Racine. O odă pe care a compus-o la vîrsta de optsprezece ani, cu ocazia căsătoriei regelui, i-a adus un dar la care nu se aşteptase şi l-a făcut să se hotărască pentru poezie. Reputaţia lui a sporit din zi în zi, iar aceea a lucrărilor lui Corneille a scăzut întrucîtva. Cauza e faptul că Racine, în toate lucrările sale, de după tragedia *Alexandru*, este totdeauna elegant, totdeauna corect, totdeauna adevărat, vorbeşte inimii, în timp ce celălalt, prea adeseori, nu-şi îndeplineşte datoria. Racine i-a depăşit cu mult atît pe greci cît şi pe Corneille în înţelegerea pasiunilor şi a dus armonia dulce a poeziei, precum şi graţiile cuvîntului, la punctul cel mai înalt la care puteau ajunge. Oamenii aceştia au învăţat naţiunea să gîndească, să simtă şi să se exprime. Auditorii lor, instruiţi doar de ei, au devenit în cele din urmă judecători severi pentru înşişi cei care-i luminaseră.

Pe vremea cardinalului de Richelieu, existau puține persoane în Franța în stare să discearnă defectele *Cidului*; iar în 1702, atunci cînd *Athalie*, capodopera scenei, a fost reprezentată la doamna ducesă de Burgundia, oamenii din anturajul curții s-au crezut îndeajuns de pricepuți ca s-o condamne. Timpul l-a răzbunat pe autor; numai că acest om mare a murit fără a se bucura de succesul celei mai admirabile lucrări ale sale. Un partid numeros s-a încăpățînat să-l nedreptățească pe Racine. Doamna de Sévigné, prima persoană din veacul ei în ceea ce privește stilul epistolar și mai ales în căutarea cu grație a fleacurilor, crede mereu că Racine *nu va merge prea departe*. Ea îl judeca așa cum judeca și cafeaua, despre care afirmă că *lumea se va sătura curînd*. E nevoie de timp pentru ca reputațiile să se maturizeze.

Soarta neobișnuită a acestui secol l-a făcut pe Molière contemporan cu Corneille și Racine. Nu este adevărat că, atunci cînd a apărut, Molière a găsit teatrul cu desăvîrșire lipsit de comedii bune. Însuși Corneille dăduse *Mincinosul*, piesă de caracter și de intrigă, luată din teatrul spaniol, ca și *Cidul*; și Molière nu apucase să facă să apară decît două din capodoperele sale atunci cînd publicul dobîndise *Mama cochetă* de Quinault, piesă de caracter și de intrigă, ba chiar un model de intrigă. Ea datează din 1664; e prima comedie în care au fost zugrăviți cei ce vor fi numiți ulterior marchizi. Majoritatea marilor seniori de la curtea lui Ludovic al XIV-lea voiau să imite aerul de măreție, de strălucire și de demnitate pe care-l avea stăpînul lor. Cei de un rang inferior copiau aerele primilor; ba ajunsese să existe și unii, chiar în mare număr, care împingeau pînă la culmea ridicolului aerul acesta avantajos și invidia dominantă de a se pune în valoare.

E un defect care a persistat mult timp. Molière l-a atacat adeseori și a izbutit să descotorosească publicul de acești importanți subalterni, precum și de afectarea

prețioaselor, de pedantismul femeilor savante, de roba și de latineasca medicilor. Molière a fost, dacă îndrăznim să zicem așa, un legislator al buneicuvințe a lumii. Nu vorbesc aici decît de acest serviciu pe care l-a adus veacului său : celelalte merite ale sale sînt îndeajuns de cunoscute.

Era o epocă demnă de atenția vremurilor ce vor veni, aceea în care eroii lui Corneille și ai lui Racine, personajele lui Molière, simfoniile lui Lulli, absolut noi pentru națiune și (din moment ce aici e vorba doar de arte), glasul unui Bossuet și al unui Bourdaloue se făceau auzite de către Ludovic al XIV-lea, de către Doamna, atît de vestită prin gustul ei, de către un Condé, un Turenne, un Colbert, precum și de către acea mulțime de oameni superiori care au apărut în toate genurile. Timpurile acelea, în care un duce de La Rochefoucauld, autorul *Maximelor*, după o convorbire cu un Pascal sau cu un Arnauld, se ducea la o piesă de Corneille, nu se vor mai întoarce.

Despréaux s-a ridicat la nivelul atîtor mari oameni, nu grație primelor sale satire, căci privirile posterității nu se vor opri la aglomerația Parisului și nici la numele unui Cassaigne sau Cotin ; el a fost un profesor al acestei posterități prin frumoasele sale epistole, și îndeosebi prin *Arta poetică*, în care Corneille ar fi aflat multe de învățat.

La Fontaine, care e mult mai puțin șlefuit în stilul său și mult mai puțin corect în limbaj, dar care e unic în naivitatea și grațiile ce-i sînt proprii, se situează, datorită lucrurilor mai simple, aproape alături de acești oameni sublimi.

Într-un gen cu totul nou, și cu atît mai dificil cu cît părea mai ușor, Quinault s-a arătat demn de a fi așezat alături de toți acești iluștri contemporani. Se știe cu cîtă nedreptate a încercat Boileau să-l discrediteze. Lui Boileau îi lipsea calitatea de a fi jertfit grațiilor : a încercat în zadar, cît a trăit, să-i umilească pe oamenii

care nu erau cunoscuți decît de ele. Adevăratul elogi
adus unui poet e să i se rețină versurile. Lumea știe
pe dinafară scene întregi din Quinault ; e un privilegiu
pe care nu l-ar putea dobîndi nici o operă din Italia.
Muzica franceză a rămas într-o simplitate care nu mai
corespunde gustului nici unei națiuni ; în schimb, na-
tură simplă și frumoasă, care apare adeseori în opera
lui Quinault cu atîta farmec, continuă să placă în în-
treaga Europă tuturor celor care stăpînesc limba noas-
tră și care au gustul cultivat. Dacă în Antichitate s-ar
găsi un poem ca *Armida* sau ca *Atys*, cu cîtă idolatrie
ar fi el primit ! Dar Quinault era modern.

Toți oamenii aceștia mari erau cunoscuți și prote-
jați de Ludovic al XIV-lea, cu excepția lui La Fontaine.
Extrema simplitate a acestuia, mergînd pînă la uitarea
de sine, îl îndepărta de la o curte pe care nu o căuta ;
dar ducele de Burgundia îl primea și, la bătrînețe, s-a
bucurat de unele binefaceri din partea acestui prinț. În
ciuda geniului său, era un om aproape tot atît de simplu
ca și eroii fabulelor sale. Un preot din ordinul oratorie-
nilor, cu numele de Pouget, și-a făcut un merit deosebit
din faptul de a-l fi tratat pe omul acesta cu purtări
atît de inocente, ca și cum ar fi vorbit unei otrăvitoare
de felul marchizei de Brinvilliers sau al unei Voisin.
Poveștile sale nu sînt decît acelea ale lui Poggio¹, ale
lui Ariosto și ale reginei de Navarra. Dacă voluptatea e
primejdioasă, ea nu e inspirată de aceste glume. I-am
putea aplica lui La Fontaine admirabila sa fabulă *Ani-
malele bolnave de ciumă*, care se acuză de propriile lor
păcate : li se iartă totul leilor, lupilor și urșilor ; dar un

¹ *Gian Francesco Poggio Bracciolini* (1380—1459), scriitor și
erudit italian, care a descoperit și publicat numeroase opere ale
Antichității. A scris în latinește o serie de *Povestiri amuzante*
(1438—1552), care s-au tradus și în Franța, bucurîndu-se de un
imens succes (n.t.).

animal nevinovat este sacrificat pentru faptul că a mincat un pic de iarbă.

La școala acestor genii, care vor constitui desfătarea și învățătura secolelor viitoare, s-au format o mulțime de spirite agreabile, de la care posedăm o serie de opusculă delicate ce constituie distracția oamenilor de treabă, după cum am avut o mulțime de pictori grațioși ce nu pot fi puși alături de un Poussin, Lesueur, Lebrun, Lemoine și Vanloo.

Și totuși, spre sfârșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, doi oameni au reușit să iasă din mulțimea geniilor mediocre și s-au bucurat de o mare reputație. Unul a fost La Motte-Houdar¹, om cu o inteligență mai degrabă cumpănită și largă decât sublimă, scriitor delicat și metodic în proză, dar lipsit adeseori de inspirație și de eleganță, ba chiar și de acea exactitate care nimănui nu-i e îngăduit să o negligeze decât în favoarea sublimului. El a dat mai întâi stanțe frumoase mai curînd decât ode frumoase. Talentul lui a declinat la scurtă vreme după aceea; dar o mulțime de bucăți frumoase care ne rămîn de la el în mai multe genuri vor face să nu poată fi niciodată trecut printre autorii neînsemnați. El a dovedit că în arta de a scrie poți fi cineva și în rîndul al doilea.

Celălalt a fost Rousseau² care, cu mai puțin spirit

¹ Antoine Houdar de La Motte (1672—1731), scriitor francez, autor a numeroase și variate scrieri, dar și al unei adaptări în 12 cînturi a *Iliadei*, precedată de un *Discurs asupra lui Homer*, în care lasă să-i scape multe accente critice la adresa acestuia, ceea ce îi definește poziția în cadrul celebrei dispute dintre antici și moderni (n.t.).

² Jean-Baptiste Rousseau (1671—1741), poet francez. După ce și-a cîștigat oarecare reputație în țara sa, a intrat în conflict cu Academia de Științe și a trebuit să se expatrieze în Elveția și la Viena, pentru a-și sfîrși zilele la Bruxelles. E considerat cel mai mare poet liric într-o perioadă de sărăcie poetică. A rămas în istoria literaturii prin *Odele* sale, sacre și profane,

și cu mai puțină finețe și ușurință decît La Motte, a avut mult talent în ceea ce privește arta versurilor. El a compus ode abia după La Motte; dar le-a făcut mai frumoase, mai variate, mai pline de imagini. În psalmii săi, el a egalat acea dulceață și armonie care se poate remarca în imnurile religioase ale lui Racine. Epigramele sale sînt mai bine lucrate decît cele ale lui Marot. El a reușit mult mai puțin în operele care cer sensibilitate, în comedii care au nevoie de veselie și în epistolele morale care au nevoie de adevăr: toate acestea îi lipseau. De aceea a eșuat în acele genuri care-i erau străine.

Rousseau ar fi ajuns să corupă limba franceză, dacă stilul marotic, pe care l-a folosit în lucrările serioase, ar fi fost imitat. Din fericire, amestecul dintre puritatea limbii noastre și diformitățile celei care se vorbea acum două sute de ani n-a constituit decît o modă trecătoare. Unele dintre epistolele sale sînt niște imitații cam forțate după Despréaux și nu sînt bazate pe idei tot atît de clare și pe adevăruri recunoscute: *doar adevărul este demn de a fi iubit*¹.

Rousseau a ajuns rău în străinătate: fie că vîrsta și nenorocirile i-au slăbit geniul, fie că principalul său merit consta în alegerea cuvîntelor și în întorsăturile frumoase, un merit mai necesar și mai rar decît se crede, el a încetat de a mai avea la îndemînă aceleași posibilități.

Departate de patrie, el putea număra printre nenorociri și faptul că încetase de a mai avea critici severi.

Multe din nenorociri au pornit de la un amor-propiu implacabil și prea amestecat cu gelozie și cu animozitate. Exemplul lui e de natură să constituie o lecție

prin *Epistole* și *Epigrame*. E interesant de semnalat că Voltaire s-a aflat într-un conflict destul de acut cu mai vîrstnicul său coleg, deși în calitate de școlar primise, în copilărie, de la acesta prima distincție literară (n.t.).

¹ Boileau, *Epistola* IX, V. 43 (n. ed. fr.).

vie pentru orice om de talent ; dar, în cazul de față, noi nu îl privim decît ca pe un scriitor care și-a adus o contribuție însemnată la cînstirea literaturii.

După frumoasele zile ale acestor artiști iluștri, nu s-au mai ridicat aproape deloc mari genii ; și, cam pînă în epoca morții lui Ludovic al XIV-lea, natura a părut că se odihnește.

La începutul secolului, drumul era greu pentru că nimeni nu mersese pe el ; astăzi drumul e greu pentru că a fost bătut. Oamenii mari ai secolului trecut au deprins lumea să gîndească ; ei au spus lucruri care nu se cunoșteau. Cei care le urmează aproape că nu pot spune decît ceea ce se știe. În cele din urmă, datorită atîtor capodopere, s-a născut un fel de dezgust.

Așadar, în toate privințele, secolul lui Ludovic al XIV-lea are soarta secolului lui Leon al X-lea, al lui Augustus, al lui Alexandru. Pămînturile care au dat naștere în acele vremi vestite atîtor roade ale geniului fuseseră îndelung pregătite mai dinainte. S-au căutat în zadar în cauzele morale și în cele fizice motivul acestei tardive fecundități, urmată de o lungă sterilitate. Adevăratul motiv e că la popoarele care cultivau artel frumoase e nevoie de mulți ani pentru ca limba și gustul să se purifice. Atunci cînd primii pași sînt făcuți, geniile se dezvoltă ; emulația, bunăvoința publică acordată acestor noi eforturi excită toate talentele. Fiecare artist sesizează în genul său frumusețile naturale pe care le comportă respectivul gen. Oricine aprofundează teoria artelor bazate doar pe geniu trebuie să știe, dacă el însuși posedă un oarecare geniu, că aceste prime frumuseți, aceste mari trăsături naturale, aparținînd acestor arte, și convenind națiunii pentru care el lucrează, există în număr redus. Subiectele și înfrumusețările proprii subiectelor au anumite limite, mai restrînse decît se crede. Abatele Dubos, om de foarte mult bun-simț,

care și-a scris tratatul asupra poeziei și asupra picturii¹, cam prin anul 1714, a găsit că în întreaga istorie a Franței nu a existat cu adevărat un subiect de poem epic decât distrugerea Ligii de către Henric cel Mare. El avea să adauge că înfrumusețările epopeii, care se potriveau grecilor și romanilor, italienilor din secolul al cincisprezecelea și al șaisprezecelea, erau interzise francezilor; zeii fabulei, oracolele, eroii invulnerabili, monștrii, vrăjile, metamorfozele, aventurile romanești nemaifiind potrivite, frumusețile proprii poemului epic se află cuprinse într-un cerc foarte strîmt. Dacă vreodată un artist ajunge să stăpînească singurele ornamente ce se potrivesc cu timpul, cu subiectul, cu națiunea și realizează ceea ce a încercat, cei care vor veni după el vor găsi drumul închis.

Același lucru se întîmplă și cu arta tragediei. Nu trebuie să credem că marile pasiuni tragice și marile sentimente pot să varieze la infinit, într-un mod nou și frapant. Toate au limite.

Înalta comedie și le are pe ale ei. În natura umană nu există decît cel mult o duzină de caractere cu adevărat comice și marcate de trăsături puternice. Abatele Dubos, un om lipsit de geniu, crede că oamenii de geniu pot găsi în plus o mulțime de noi caractere, numai că ar trebui ca natura să le dea naștere. El își imaginează că aceste mici deosebiri care se află în caracterele oamenilor pot fi tot atît de bine manevrate ca și marile subiecte. E adevărat că nuanțele sînt nenumărate, dar culorile strălucitoare sînt doar cîteva; și un artist mare se folosește tocmai de acestea din urmă.

În această situație se află elocvența de amvon, și

¹ Jean-Baptiste Dubos (1670—1742), istoric, critic și diplomat francez, autor a mai multe lucrări, dintre care cea mai importantă este un studiu comparativ asupra raporturilor dintre artă, *Reflecții critice asupra poeziei și picturii*, la care face aluzie Voltaire, dar care a apărut în 1719 (n.t.).

îndeosebi cea a discursurilor funebre. După ce adevărurile morale au fost enunțate cu elocvență, iar tabloul mizeriilor și slăbiciunilor omenești, ale zădărniceii măreției, ale distrugerilor provocate de moarte au fost executate de mâini îndeminate, toate acestea devin locuri comune. Scriitorii sînt siliți fie să imite, fie să se rătăcească. Un număr suficient de mare de fabule fiind compuse de La Fontaine, tot ceea ce se adaugă la ele se cuprinde în cuprinsul aceleiași morale și aproape al acelorași aventuri. Așadar, geniul nu dispune decît de un secol, după care trebuie să degenereze.

Genurile ale căror subiecte se reinnoiesc neconținut, precum istoria, observațiile fizice, și care nu cer decît muncă, judecată și un spirit comun, pot să dureze fără dificultate; în timp ce artele mîinii, precum pictura, sculptura, pot să nu degenereze atunci cînd cei care guvernează, după exemplul lui Ludovic al XIV-lea, au grijă să nu-i întrebuinteze decît pe cei mai buni artiști. Căci în pictură și în sculptură se pot trata de o sută de ori aceleași subiecte: pictorii continuă să picteze Sfînta Familie, deși Rafael a desfășurat în acest subiect întreaga superioritate a artei sale; dar nu e de acceptat ca un scriitor să trateze *Cinna*, *Andromaca*, *Arta poetică*, *Tartuffe*.

Mai trebuie observat că, deoarece secolul trecut l-a instruit pe cel prezent, și ne e mai ușor să scriem lucruri mediocre, am fost năpădiți de cărți frivole și, ceea ce e și mai rău, de cărți serioase inutile; numai că în mulțimea aceasta de scrieri mediocre, un rău devenit necesar într-un oraș imens, bogat și trîndav, în care o parte din cetățeni se ocupă continuu de distrarea celorlalți, se ivesc din cînd în cînd lucrări excelente, de istorie, de reflecțiuni, sau aparținînd acelei literaturi ușoare care destinde inteligențele de toate felurile.

Dintre toate națiunile, națiunea franceză este aceea care a produs cea mai mare cantitate de astfel de lu-

crări. Limba ei a devenit limba Europei : totul a contribuit la aceasta ; marii autori din secolul lui Ludovic al XIV-lea, cei care le-au urmat ; pastorii calviști refugiați, care au dus în țările străine elocvența, metoda ; un Bayle, îndeosebi, care, scriind în Olanda, a izbutit să fie citit de toate națiunile ; un Rapin de Thoiras, care a dat în limba franceză singura istorie bună a Angliei ; un Saint-Évremond¹, cu care întreaga curte de la Londra voia să întrețină legături ; ducesa de Mazarin, căreia toți doreau să-i placă ; doamna d'Olbreuse, devenită ducesă de Zell, care a dus în Germania toate grațiile patriei sale. Spiritul de societate este o proprietate hărăzită în mod firesc francezilor : e un merit și o plăcere a căror nevoie și alte popoare au simțit-o. Dintre toate limbile, limba franceză este cea care exprimă cu cea mai mare ușurință, claritate și delicatețe toate subiectele de conversație ale oamenilor de societate ; și prin aceasta, ea își aduce în întreaga Europă contribuția la una din cele mai mari plăceri ale vieții.

CAPITOLUL AL XXXIII-LEA

DESPRE ARTE (URMARE)

Cît privește artele care nu depind numai de spirit, precum muzica, pictura, sculptura, arhitectura, în Franța acestea nu făcuseră decît progrese neînsemnate înainte de epoca pe care o numim secolul lui Ludovic al XIV-lea. Muzica se afla în leagăn : câteva cîntece lunguroase, câteva arii pentru vioară, pentru chitară și

¹ *Charles de Marguetel de Saint-Denis de Saint-Evremond* (1614—1703), scriitor francez. Și-a început cariera în armată, servind sub conducerea Marelui Condé, de care se va despărți în timpul Frondei, arătându-și atașamentul față de cauza regelui. Totuși, datorită ostilității lui Mazarin, va fugi în Olanda, apoi

pentru lăută, cea mai mare parte compuse în Spania, erau tot ceea ce se cunoștea. Lulli a surprins pe toată lumea grație gustului și științei sale. El a fost primul care a compus în Franța dansuri care nu se execută săltat și fugit. La început a fost destul de greu să i se execute compozițiile, care, astăzi, ne par atât de simple și de ușoare. În zilele noastre, există o mie de persoane care cunosc muzica, față de una singură, pe vremea lui Ludovic al XIII-lea; și arta s-a perfecționat urmînd aceeași progresie. Nu există mare oraș care să nu aibă concerte publice; or, pe atunci, însuși Parisul nu avea nici unul; cei douăzeci și patru de violoniști ai regelui constituiau toată muzica Franței.

Cunoștințele din domeniul muzicii și al artelor care depind de ea au făcut atîtea progrese încît, pe la sfîrșitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, a fost inventată arta de a se nota dansul; în așa fel încît astăzi putem spune pe drept cuvînt că se dansează cu cartea în față.

În timpul regenței Mariei de Medicis am avut mari arhitecți. Ea a înălțat Palatul Luxemburg în gustul toscan, pentru a-și onora patria și pentru a o înfrumuseța pe a noastră. Același de Brosse, de la care avem portalul bisericii Saint-Gervais, a construit palatul acestei regine, de care ea nu s-a bucurat niciodată. Cardinalul de Richelieu, deși avea intenții la fel de grandioase, era departe de a avea tot atîta gust ca ea. Palatul Cardinal, care în zilele noastre este Palatul Regal, constituie dovada. Am nutrit cele mai mari speranțe atunci cînd am văzut ridicîndu-se acea frumoasă fațadă a Luvrului, care face ca terminarea construcției acestui palat să fie atît de mult dorită. Mulți cetățeni au construit edificii mărețe, dar

se va stabili în Anglia, unde va și muri. În scrierile sale, eseuri și pagini de critică literară, se va afirma ca un spirit independent, cu o deschidere a spiritului față de literaturile străine cu totul neobișnuită în epocă și care pentru Voltaire va constitui un model (n.t.).

mai rafinate în interior decât recomandabile prin exteriorul de mare gust, și care mai degrabă satisfac luxul persoanelor particulare decât contribuie la înfrumusețarea orașului.

Colbert, care a fost un Mecena al tuturor artelor, a întemeiat o academie de arhitectură în 1671. Nu-i mare lucru să ai arhitecți ca Vitruviu, e necesar să existe și conducători ca Augustus care să-i folosească.

Mai e nevoie ca magistrații municipali să fie însuflețiți de zel și luminați de gust. Dacă ar fi existat doi sau trei staroști de negustori ca președintele Turgot, nu i s-ar mai putea reproșa orașului Paris acea primărie greșit construită și defectuos situată ; piața aceea atât de mică și de neregulată, care nu e vestită decât prin locurile de spânzurătoare și prin micile focuri de artificii ; străzile acestea strâmte în cartierele cele mai frecventate și, în sfârșit, un rest de barbarie în mijlocul grandorii și al tuturor artelor.

Pictura a început sub Ludovic al XIII-lea odată cu Poussin. Pictorii mediocri care l-au precedat nu merită să fie pomeniți. De atunci, am continuat să avem mereu mari pictori ; nu cu acea abundență care constituie una din bogățiile Italiei : dar, pentru a nu ne opri la un Lesueur, care nu a avut nici un maestru în afară de sine însuși ; la un Lebrun, care i-a egalat pe italieni în ceea ce privește desenul și compoziția, noi am avut mai mult de treizeci de pictori care au lăsat lucrări foarte demne de a fi cercetate. Străinii încep să ni le ia. Am văzut la un rege mare ¹ galerii și apartamente care sînt împodobite numai cu tablouri de pictori francezi, ale căror merite poate că noi nu vrem să le recunoaștem îndestul. În Franța am văzut refuzindu-se douăsprezece mii de livre

¹ Aluzie la regele Prusiei, Frederic al II-lea, zis „cel Mare“ (1712—1786) ; urcat pe tron în 1740. Voltaire l-a văzut de cîteva ori ; între 1750 și 1753 a fost oaspetele lui la Berlin, bucurîndu-se de prietenia și protecția acestui monarh, unul dintre cei

unui tablou de Santerre¹. Poate că nu există în Europa o lucrare de pictură mai mare decât plafonul executat de Lemoyne² la Versailles; și nu știu dacă există vreuna mai frumoasă. Ulterior l-am avut pe Vanloo³, care chiar și în străinătate trecea cel mai mare pictor din vremea sa.

Colbert nu numai că a dat Academiei de pictură forma pe care o are azi, dar, în 1667, l-a determinat pe Ludovic al XIV-lea să înființeze una la Roma. În această metropolă a fost cumpărat un palat în care locuiește directorul. Acolo se trimit elevii care au câștigat premii la Academia din Paris. Ei sînt duși și întreținuți pe socoteala regelui: desenează după modele antice; îi studiază pe Rafael și pe Michelangelo. Pentru Roma antică și modernă, dorința de a o imita constituie un nobil omagiu; și acest omagiu n-a încetat de a fi adus, de cînd imensele colecții de tablouri italiene adunate de rege și de ducele d'Orléans, precum și capodoperele de sculptură pe care le-a produs Franța, ne-au creat situația de a nu mai căuta maeștri în străinătate.

Îndeosebi am excelat în sculptură, precum și în arta de a turna în fontă, dintr-o simplă șarjă, figuri ecvestre colosale.

care au ilustrat în forma cea mai caracteristică tipul „despotului luminat“ (n.t.).

¹ Jean-Baptiste Santerre (1658—1717), pictor francez; a lucrat la decorarea palatului de la Versailles și a fost un artist caracteristic pentru spiritul libertin în care trata subiectele religioase (n.t.).

² François Le Moyne (1688—1737), pictor francez: a fost maestrul lui Boucher și al lui Natoire. Influențat de pictorii baroci italieni, a executat numeroase picturi murale, în special la Saint-Sulpice și la Versailles, la acesta din urmă aflîndu-se plafonul salonului lui Hercule, menționat de Voltaire, și care este opera sa cea mai caracteristică (n.t.).

³ Din familia de pictori olandezi Vanloo, stabilită în Franța la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Se pare că Voltaire îl are în vedere pe cel mai celebru reprezentant al ei, Jean-Baptiste (1684—1745), deși de o celebritate în străinătate s-a bucurat și fratele acestuia, supranumit „prusianul“ pentru lucrările sale la curtea regelui Prusiei (n.t.).

Dacă se vor descoperi cîndva, sub ruine, piese precum băile lui Apollo, expuse injuriilor aerului în boschetele de la Versailles ; mormîntul cardinalului de Richelieu, prea mult arătat publicului în capela Sorbonei ; statuia ecvestră a lui Ludovic al XIV-lea, executată la Paris pentru a împodobi oraşul Bordeaux ; statuia lui Mercur, pe care Ludovic al XIV-lea a făcut-o cadou regelui Prusiei, precum şi atîtea alte lucrări egale cu cele pe care le citez ; e de crezut că aceste producţii din zilele noastre vor fi puse alături de cele mai frumoase din antichitatea greacă.

În ceea ce priveşte medaliile, i-am egalat pe cei vechi. Warin a fost primul care a scos arta aceasta din mediocritate, pe la sfîrşitul domniei lui Ludovic al XIII-lea. În ziua de azi e un lucru admirabil să poţi vedea acele patriţe şi careuri ¹ aşezate în ordine cronologică în acea parte a galeriei Luvrului ocupată de artişti. Sînt cam două milioane, şi majoritatea sînt nişte capodopere.

Nu mai puţin am izbutit şi în arta de a grava pietrele preţioase. Aceea de a multiplica tablourile, de a le eterniza prin mijlocirea plăcilor gravate în cupru, de a transmite cu uşurinţă posterităţii toate înfăţişările naturii şi ale artei, era încă foarte nedesăvîrşită în Franţa înainte de acest secol. E vorba de una din artele cele mai plăcute şi mai utile. O datorăm florentinilor, care au inventat-o pe la mijlocul secolului al XV-lea ; şi, în Franţa, ea a fost dusă mai departe decît în însuşi locul ei de naştere, pentru că la noi s-au executat mai multe lucrări de acest gen. Culegerile de stampe ale regelui au constituit adevăraţi unul dintre cele mai magnifice daruri ce s-au făcut ambasadurilor. Artă cizelării în aur şi în argint, care depinde de desen şi de gust, a fost dusă la cea mai înaltă perfecţiune de care e capabilă mîna omului.

După ce am parcurs astfel toate aceste arte, care con-

¹ Nume dat, datorită formei lor aproape pătrate, matrişelor şi pecetelor de monezi, jetoane, medalii (n.t.).

tribuie la desfătarea persoanelor particulare și la gloria statului, să nu trecem sub tăcere cea mai utilă dintre arte, aceea în care francezii depășesc toate națiunile din lume : vreau să vorbesc de chirurgie, ale cărei progrese au fost atât de rapide și de celebre în acel secol încît lumea venea la Paris de la capătul Europei pentru orice fel de cure și de operații care cer o dexteritate ieșite din comun. Chirurgi excelenți existau aproape numai în Franța, iar instrumentele necesare erau fabricate într-o formă perfectă doar în această țară ; ea le furniza tuturor vecinilor ei ; știu de la celebrul Cheselden, cel mai mare chirurg din Londra, că el a fost primul care a determinat fabricarea la Londra, în 1715 a instrumentelor artei sale. Medicina, care servea la perfecționarea chirurgiei, nu s-a înălțat în Franța peste ceea ce era ea în Anglia, sau în Olanda în timpul celebrului Boerhave ; dar s-a întîmplat cu medicina, exact ca și cu filosofia, adică să ajungă la perfecțiunea de care e în stare profitînd de luminile vecinilor noștri.

Iată, în general, un tablou fidel al progresului spiritului omenesc la francezi, în secolul acela care a început pe vremea cardinalului de Richelieu și a sfîrșit în zilele noastre. Va fi greu să fie depășit ; și dacă este depășit în unele genuri, va rămîne modelul unor epoci și mai fericite pe care le va fi făcut să se nască.

CAPITOLUL AL XXXIV-LEA

ARTELE FRUMOASE ÎN EUROPA PE VREMEA LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

În cursul acestei istorii am sugerat îndeajuns ideea că dezastrele publice din care ea e alcătuită și care se succed unul după altul aproape fără întrerupere sînt în

cele din urmă șterse din registrele vremurilor. Amănuntele și resorturile politicii cad în uitare ; legile bune, institututele, monumentele produse de științe și de arte continuă să existe în veșnicie.

Multiimea de străini care călătoresc în clipa de față la Roma, în calitate nu de pelerini, ci de oameni de gust, se interesează puțin de Grigore al VII-lea și de Bonifaciu al VIII-lea ; ei admiră templele pe care le-au înălțat un Bramante și un Michelangelo, tablourile unui Rafael, sculpturile unui Bernini ; dacă sînt niște oameni inteligenți îi citesc pe Ariosto și pe Tasso și respectă rămășițele pămîntești ale lui Galilei. În Anglia, se pomenește o clipă despre Cromwell ; nimeni nu mai vorbește despre *tranda-firul alb*, ci se studiază ani întregi opera lui Newton ; nimeni nu se miră citind pe epitaful acestuia că *a fost gloria omenirii*, dar s-ar mira foarte tare dacă ar vedea în această țară rămășițele pămîntești ale altui om onorate cu un atare titlu.

Aș vrea să pot face dreptate aici tuturor oamenilor care și-au ilustrat asemenea lui patria în decursul ultimului veac. Am numit acest secol secolul lui Ludovic al XIV-lea nu numai pentru faptul că acest monarh a protejat artele mult mai mult decît toți regii contemporani cu el luați la un loc, dar și pentru faptul că a văzut reînnoindu-se de trei ori toate generațiile de principii ai Europei. Am fixat epoca aceasta cu cîțiva ani înainte de Ludovic al XIV-lea și cu cîțiva ani după el ; într-adevăr, în acest spațiu de timp spiritul omenesc a făcut progresele cele mai mari.

Aproape în toate genurile, începînd din 1660 și pînă în zilele noastre, englezii au mers mai departe spre perfecțiune, decît în toate veacurile precedente. Nu voi repeta aici ceea ce am spus altădată despre Milton. E adevărat că mulți critici îi reproșează bizareria în felul său de a zugrăvi, paradisul proștilor, zidurile de alabastru care înconjoară raiul lui pămîntesc ; diavolii care se transformă în pigmei pentru a ocupa un loc mai restrîns

În timpul consiliilor, într-o sală construită în infern în întregime din aur, tunurile care trag în bolta cerească, munții pe care ei și-i aruncă în cap ; îngerii călare pe cai, îngerii tăiați în două și ale căror părți se îmbină la loc pe moment. Criticii se plîng de lungimile, de repetițiile lui ; spun că nu-i egalează nici pe Ovidiu nici pe Hesiod în lunga sa descriere a felului în care au fost făcute pămîntul, animalele și omul. Îi cenzurează dizertațiile asupra astronomiei, pe care le consideră prea seci, precum și născocirile sale, pe care le consideră mai degrabă extravagante decît minunate, mai curînd dezgustătoare decît viguroase : așa sînt : un drum lung prin haos, Păcatul și Moartea îndrăgostiți unul de altul, și din al căror incest se nasc copii ; Moartea care „își ridică nasul pentru a adulmea în imensitatea haosului schimbările produse pe pămînt, asemeni unui corb care miroase cadavrele“, acea Moarte care presimte mirosul Păcatului, care izbește cu măciuca ei pietrificatoare recele și uscatul ; acel rece și acel uscat care, împreună cu caldul și cu umedul, devin patru bravi generali de armată și conduc în luptă embrioni de atomi înarmați ușor. În sfîrșit, cititorii s-au istovit criticîndu-l, dar nimeni nu s-a istovit lăudîndu-l. Milton rămîne gloria și admirația Angliei : e comparat cu Homer, ale cărui defecte sînt tot atît de mari ; și e pus mai presus de Dante, ale cărui închipuiri sînt și mai bizare.

Din marele număr de poeți agreabili care împodobesc domnia lui Carol al II-lea, precum Waller, conții de Dorset și de Rochester, ducele de Buckingham etc., se distinge celebrul Dryden, care s-a ilustrat în toate genurile de poezie : lucrările sale sînt pline de amănunte deopotrivă firești și strălucitoare, însuflețite, viguroase, îndrăznețe, pasionate, un merit pe care nu-l egalează nici un poet al națiunii sale și pe care nici un poet mai vechi nu a izbutit să-l depășească. Dacă Pope, care a venit

după el, nu ar fi compus spre sfârșitul vieții *Eseul asupra omului*, el nu s-ar putea compara cu Dryden.

Nici o altă națiune n-a tratat morala în versuri cu mai multă energie și profunzime ca națiunea engleză; acesta mi se pare a fi cel mai mare merit al poetilor săi.

Mai există un gen de literatură variată care cere un spirit și mai cultivat și mai universal; e genul pe care l-a posedat Addison; nu numai că el a devenit nemuritor grație tragediei *Caton*, singura tragedie engleză de o eleganță și de o noblete continuă, dar și celelalte lucrări ale sale de morală și de critică respiră gustul: pretutindeni se poate vedea bunul-simț împodobit cu florile imaginației; felul său de a scrie reprezintă un model excelent în orice țară. De la decanul Swift avem mai multe cărți cărora în Antichitate nu li se poate găsi nici un exemplu: e vorba de un Rabelais perfecționat.

Englezii n-au cunoscut aproape deloc orațiunile funebre; la ei nu există obiceiul de a-i lăuda în biserici pe regi și pe regine; dar elocvența de amvon, care era foarte grosolană la Londra înainte de Carol al II-lea, s-a fermat dintr-o dată. Episcopul Burnet recunoaște în memoriile sale că acest fapt s-a realizat imitându-i pe francezi. Poate că englezii și-au depășit măestrîi: predicile lor sînt mai puțin calculate, mai puțin afectate, mai puțin declamatoare decît în Franța.

Încă mai remarcabil e faptul că acești insulari, separați de restul lumii și cultivați cu atîta întîrziere, au dobîndit cel puțin tot atîtea cunoștințe despre Antichitate cîte s-au putut aduna la Roma, care a fost atîta vreme centrul națiunilor. Marsham a pătruns în întunecimile vechiului Egipt. Nu a existat vreun persan care să cunoască religia lui Zoroastru ca savantul Hyde. Istoria lui Mahomed și a vremurilor de dinaintea acestuia era necunoscută turcilor și a fost trasată de englezul Sale, care a călătorit cu atîta folos în Arabia.

Nu există țară în lume în care religia creștină să fi

fost așa de violent combătută, și așa de savant apărută ca în Anglia. De la Henric al VIII-lea și pînă la Cromwell, englezii au avut conflicte și s-au bătut asemeni acelor gladiatori din Antichitate care coborau în arenă cu o spadă în mînă și cu o legătură peste ochi. Unele mici diferențe în ceea ce privește cultul și dogma au provocat războaie îngrozitoare ; și cînd, după restaurație și pînă în zilele noastre, creștinismul a fost atacat aproape în fiecare an, disputele acestea nu au mai iscat nici o tulburare ; s-a ripostat cu ajutorul științei : pe vremuri se ripostase cu foc și sabie.

Îndeosebi în filosofie, englezii au fost maeștrii celorlalte națiuni. Nu mai era vorba de sisteme ingenioase. Fabulele grecilor erau sortite să dispară demult, iar cele ale modernilor nu aveau să mai apară niciodată. Cancelarul Bacon începuse prin a afirma că natura trebuie interogată într-un fel nou, că era nevoie ca oamenii să facă experiențe : Boyle și-a petrecut viața făcînd experiențe. Nu e aici locul pentru o dizertație despre fizică ; ajunge să spunem că după trei mii de ani de cercetări zadarnice, Newton este primul care a descoperit și a demonstrat marea lege a naturii prin care toate elementele materiei se atrag reciproc, lege prin care toate astrele sînt reținute în cursurile lor. El este primul care a văzut cu adevărat lumina ; înainte de el lumina nu era cunoscută.

Principiile sale matematice, în care domnește o fizică absolut nouă și adevărată, sînt întemeiate pe descoperirea calculului care în mod nepotrivit se numește *infinitesimal*, ultim efort al geometriei, și un efort pe care el îl efectuase la vîrsta de douăzeci și patru de ani. Aceasta l-a făcut pe un mare filosof să spună savantului Halley „că nu e îngăduit nici unui muritor să se apropie mai mult de divinitate“.

O mulțime de geometri buni, de fizicieni buni au fost luminați de descoperirile lui Newton și animați de el.

Bradley a descoperit în cele din urmă aberația luminii stelelor fixe, plasate la cel puțin douăsprezece milioane de milioane de leghe depărtare de micul nostru glob.

Deși era un simplu astronom, același Halley, de care am pomenit, a deținut comanda unui vas al regelui în 1698. Pe acest vas a izbutit el să determine poziția stelelor de la polul antartic și să marcheze toate variațiile busolei în toate părțile cunoscute ale globului. În comparație cu aceasta, călătoria argonauților nu a fost decât trecerea unei bărci de pe malul unui râu pe celălalt. În Europa, despre călătoria lui Halley, aproape că nici nu s-a vorbit.

Indiferența pe care o arătăm față de lucrurile mari, devenite prea familiare, precum și admirația față de vechii greci în cele mărunte constituie încă o dovadă a prodigioasei superiorități a secolului nostru față de cei din Antichitate. Boileau, în Franța, cavalerul Temple, în Anglia, s-au încăpăținat să nu recunoască această superioritate : ei voiau să deprecieze secolul lor pentru a se așeza pe ei înșiși mai presus de el. Disputa aceasta între antici și moderni este în clipa de față hotărâtă, cel puțin în filosofie. La națiunile luminate, nici un filosof din antichitate nu mai servește la instruirea tineretului.

Locke ar constitui el singur un mare exemplu al acestui considerabil avantaj pe care secolul nostru îl are asupra epocilor celor mai strălucite ale Greciei. De la Platon pînă la el nu a mai existat nimic : nimeni în acest interval nu a dezvoltat operațiile sufletului nostru ; iar un om care l-ar cunoaște pe Platon în întregime, dar nu l-ar ști decât pe el, ar ști puține lucruri și nu ar ști bine.

Platon era, de fapt, un grec elocvent ; apologia sa a lui Socrate este un serviciu adus înțelepților tuturor națiunilor ; se cuvine să fie respectat din moment ce a făcut atît de respectabilă virtutea nefericită, iar pe per-

secutori atît de odioşi. Multă vreme s-a crezut că morala sa frumoasă nu putea fi însoţită de o metafizică greşită ; s-a făcut din el aproape un părinte al bisericii, din cauza *ternarului* său pe care nimeni nu l-a înţeles vreodată. Dar, ce-am gândi în clipa de faţă despre un filosof care ne-ar spune că o materie este *celălalt* ; că lumea e o figură din douăsprezece pentagoane ; că focul, care e o piramidă, e legat de pămînt graţie numerelor ? Ar fi oare cineva acceptat cînd ar dovedi nemurirea şi metempsihozele sufletului, afirmînd că somnul se naşte din starea de trezie şi aceasta din somn ? Acestea sînt nişte raţionamente care au fost admirate în decursul atîtor veacuri ; pentru ca idei şi mai extravagante să fie folosite mai apoi la educaţia oamenilor.

Numai Locke a izbutit să dezvăluie *înţelegerea omenească*, într-o carte în care sînt numai adevăruri ; şi, ceea ce face ca lucrarea aceasta să fie perfectă, toate aceste adevăruri sînt clare.

Dacă vrem să arătăm pînă la urmă în ce măsură ultimul secol e mai presus de toate celelalte, să ne aruncăm privirea asupra Germaniei şi a Nordului. Un Hevelius la Gdansk este primul astronom care a cunoscut bine planeta Luna ; nici un om înainte de el nu a examinat cerul mai bine. Printre oamenii mari pe care această epocă i-a produs, nici unul nu ne-a făcut mai bine ca el să ne dăm seama că secolul acesta poate fi numit secolul lui Ludovic al XIV-lea. Hevelius şi-a pierdut într-un incendiu o imensă bibliotecă : monarhul francez i-a dat astronomului din Gdansk un dar mult mai mare decît pierderea suferită.

Mercator, în Holstein, a fost precursorul lui Newton în geometrie ; familia Bernouilli, în Elveţia, au fost demnii discipoli ai acestui mare om. Leibniz a fost considerat un timp rivalul său.

Acest celebru Leibniz s-a născut la Leipzig ; a murit la Hanovra ca un înțelept, adorînd un zeu ca Newton, fără a-i consulta pe oameni. A fost poate savantul cel mai universal din Europa : istoric neobosit în cercetările sale, jurisconsult profund, luminînd studiul dreptului prin filosofie, oricît aceasta ar părea de străină de studiul dreptului ; metafizician destul de subtil pentru a vroi să împace teologia cu metafizica ; chiar poet de limbă latină și, în sfîrșit, matematician îndeajuns de bun pentru a-și disputa cu marele Newton inventarea calculului *infinitezimal* și pentru a face ca lumea să stea la îndoială cîtăva vreme între Newton și el.

A fost atunci epoca de înflorire a geometriei : adevseori matematicienii își lansau provocări, adică probleme de rezolvat, cam așa cum se spune că vechii regi ai Egiptului și Asiei își trimiteau reciproc enigme spre a fi ghicite. Problemele pe care și le propuneau geometrii erau mai grele decît aceste enigme ; nici una nu ar fi rămas fără soluție în Germania, în Anglia, în Italia, în Franța. Niciînd corespondența dintre filosofi nu a fost mai universală ; Leibniz contribuia la însuflețirea ei. În ciuda războaielor și a religiilor diferite, în Europa s-a putut vedea născîndu-se pe nesimțite o republică literară. În felul acesta, toate științele, toate artele au primit ajutoare mutuale ; academiile au alcătuit această republică. Italia și Rusia au fost unite grație literelor. Englezul, germanul, francezul se duceau să studieze la Leyda. Celebrul medic Boerhave era consultat în același timp de papă și de țar. Cei mai mari elevi ai săi au atras în felul acesta pe străini și au devenit întrucîtva medicii națiunilor ; adevărații savanți în fiecare gen au strîns legăturile acestei mari societăți a spiritelor, răspîndită pretutindeni și pretutindeni independentă. Această corespondență continuă să dureze ; ea este una din conso-

lărilor față de relele pe care ambiția și politica le răspîndesc pe pămînt.

În secolul acela, Italia și-a păstrat vechea sa glorie, deși ea nu a mai avut noi artiști ca Tasso sau ca Rafael, ajunge că i-a produs o dată. Oameni precum Chiabreri, iar mai apoi Zappi, Filicaia au dovedit că delicatețea aparține în continuare acestei națiuni. *Meropa* de Maffei precum și lucrările dramatice ale lui Metastasio reprezintă niște frumoase monumente ale veacului.

Studiul adevăratei fizice, inaugurat de Galilei, a continuat mereu, în ciuda contrazicerilor unei vechi filosofii prea consacrate. Savanți de talia lui Cassini, a lui Viviani, a lui Manfredi, a lui Bianchini, a lui Zanotti și alții alții au răspîndit asupra Italiei aceeași lumină care strălucește peste celelalte țări ; și deși principalele raze ale acestei lumini veneau din Anglia, școlile italiene nu și-au întors privirile de la ele.

În această veche patrie a artelor, toate genurile de literatură au fost cultivate, în aceeași măsură ca și în alte țări, cu excepția materiilor în care, la alte națiuni, libertatea de gîndire dă mai mult avînt spiritului. Secolul acela a cunoscut mai bine antichitatea decît cele de dinaintea lui. Italia oferă mai multe monumente decît întreaga Europă la un loc ; și pe măsură ce aceste monumente au fost dezgropate, știința s-a extins și mai mult.

Progresele acestea se datorează cîtorva înțelepți, cîtorva genii răspîndite în număr restrîns în unele părți ale Europei, aproape toți multă vreme necunoscuți și adeseori persecutați : ei au luminat și au consolat pămîntul în timp ce războaiele îl devastau. Listele tuturor celor care au ilustrat Germania, Anglia, Italia pot fi găsite aiurea. Un străin ar fi poate prea puțin îndreptățit să judece meritele tuturor acestor oameni iluștri. Aici e

de-ajuns să fi arătat că în secolul trecut, de la un capăt al Europei la celălalt, oamenii au dobândit mai multe lumi decît în toate epocile precedente.

CAPITOLUL AL XXXV-LEA

CHESTIUNI ECLEZIASTICE. DISPUTE MEMORABILE

Din toate cele trei ordine ale statului, cel mai puțin numeros este Biserica ; și doar în regatul Franței clerul a ajuns să devină un ordin al statului. E un lucru pe cît de adevărat, pe atît de surprinzător : faptul s-a mai spus și nimic nu dovedește mai bine puterea obișnuinței. Așadar, clerul, recunoscut ca un ordin al statului, este cel care a pretins din partea suveranului purtarea cea mai delicată și mai măsurată. A păstra în același timp unirea cu scaunul de la Roma și a susține libertățile bisericii galicane¹, care sînt drepturile vechii biserici ; a ști să-i faci pe episcopi să asculte în calitate de supuși, fără a te atinge de drepturile episcopatului ; a-i supune în multe chestiuni jurisdicției laice și a-i lăsa să fie judecători în altele ; a-i face să contribuie la nevoile statului, toate acestea cer un amestec de îndemînare și de fermitate pe care Ludovic al XIV-lea le-a avut aproape întotdeauna.

¹ Denumire ce se dădea bisericii catolice din Franța atunci cînd intra în conflict cu Roma pentru a-și susține drepturile proprii, în probleme de administrație, care uneori au mers pînă la pretenții de independență față de autoritatea papală (n.t.).

Clerul din Franța a fost readus încetul cu încetul într-o ordine și la o bună cuviință, de care războaiele civile și dezordinile vremurilor îl depărtaseră. Regele nu a mai admis în cele din urmă ca laicii să posede beneficii sub numele de confidențieri¹, nici ca acei care nu sînt preoți să posede episcopate, asemeni cardinalului Mazarrin, care posedase episcopatul de Metz, nefiind nici măcar subdiacon, sau asemeni ducelui de Verneuil, care se bucurase și el de această calitate, fiind un simplu laic.

Suma plătită regelui de clerul din Franța și din orașele cucerite se ridica, în medie pe an, la aproximativ două milioane cinci sute de mii de livre; iar, mai apoi, valoarea banilor sporind numericeste, ei au ajutat statul cu vreo patru milioane pe an sub numele de decime, de subvenții extraordinare, de daruri gratuite. Cuvîntul și privilegiul acesta numit *dar gratuit* s-au păstrat ca o rămășiță a vechiului obicei pe care-l aveau toți seniorii de fiefuri de a acorda daruri gratuite regilor atunci cînd statul avea nevoie. Episcopii și stareții fiind seniori de fiefuri printr-un vechi abuz, ei nu datorau decît soldați în vremurile anarhiei feudale. Pe atunci regii nu posedau decît domeniile lor, asemeni celorlalți seniori. Cînd lucrurile s-au schimbat cu desăvîrșire mai tîrziu, clerul nu s-a schimbat; a păstrat obiceiul de a ajuta statul prin darurile gratuite.

La acest vechi obicei pe care un corp care se adună adeseori îl păstrează, dar pe care un corp care nu se adună niciodată îl pierde în mod necesar, se adaugă imunitatea mereu reclamată de Biserică, precum și principiul că *averea ei este averea săracilor*: nu că ar pretinde că nu datorează nimic statului de la care deține totul, căci regatul, cînd are nevoie, este primul dintre săraci; dar ea invocă, pentru sine, dreptul de a nu da

¹ Ecleziașt care se bucura de un beneficiu pe care-l gestiona cedînd o parte sau totul unei alte persoane (n.t.).

ajutoare decât de bunăvoie ; și Ludovic al XIV-lea cerea totdeauna atari ajutoare în așa fel încît să nu fie refuzat.

În Europa și în Franța, lumea se miră văzînd că oamenii bisericii plătesc așa de puțin : ea crede că ei dispun de o treime din regat. Dacă ar poseda această treime, e în afară de orice îndoială că ar trebui să plătească o treime din dări, ceea ce s-ar ridica în medie pe an la mai mult de cincizeci de milioane, independent de drepturile asupra consumațiilor pe care le plătește asemenea celorlalți supuși ; dar lumea își face idei vagi și prejudecăți despre toate lucrurile.

Este incontestabil că, dintre toate bisericile catolice, Biserica din Franța este cea care a adunat cele mai puține bogății. Nu numai că nu există episcop care să-și fi însușit, ca episcopul Romei, o mare suveranitate, dar nu există nici măcar un abate care să se bucure de prerogative regale, precum starețul de la Monte Cassino și stareții din Germania. În general, episcopatele din Franța nu au venituri excesiv de mari. Cei de Strasbourg și de Cambrai sînt cei mai puternici ; dar aceasta datorită faptului că aparțin prin origine Germaniei, și biserica din Germania era mult mai bogată decât imperiul.

În a sa *Istorie a Napolelui*, Giannone¹ ne asigură că ecleziastii posedă două treimi din veniturile țării. Acest imens abuz nu afectează Franța. Se spune că Biserica

¹ *Pietro Giannone (1676—1748)*, istoric și gînditor politic italian. A fost influențat de Descartes și de Gassendi, afișînd idei îndrăznețe pentru epoca sa, ceea ce l-a dus la persecuții, excomunicare, precum și la o continuă pîrbegie prin diferite orașe ale Italiei și la Viena, pentru ca pînă la urmă să fie atras într-o cursă la Genova și să fie arestat. Moare în detenție la Torino. Opera sa capitală, *Istoria civilă a regatului Neapolelui* (1723), este, mai mult decât o lucrare de istoriografie (discutabilă ca valoare informativă), o operă antiecleziastică, prin care se susține teza uzurpării de către biserică a puterii temporale și a dominației ei politice, idee pe care Voltaire o va adopta și o va ilustra în propriile sale scrieri (n.t.).

posedă o treime din regat, așa cum se afirmă la întimplare că în Paris există un milion de locuitori. Dacă cineva și-ar da osteneala să evalueze veniturile episcopatelor, s-ar constata, după prețul contractelor de închiriere încheiate acum vreo cincizeci de ani, că pe atunci toate episcopatele erau evaluate pe baza unui venit anual de numai patru milioane ; iar mînăstirile comandate se urcau la patru milioane cinci sute de mii de livre. E adevărat că declararea acestui preț al contractelor a fost mai redusă cu o treime față de valoarea lor ; iar dacă se adaugă și sporirea veniturilor de pe urma pămînturilor, suma totală a rentelor tuturor beneficiilor consistoriale se va ridica la aproximativ șaisprezece milioane. Nu trebuie uitat că, din banii aceștia, o sumă considerabilă pleacă la Roma pentru a nu se mai întoarce și că ea reprezintă în mod sigur o pierdere. E aceasta o mare dărnicie a regelui față de Sfîntul Scaun : în răstimp de un veac, ea păgubește statul cu mai bine de patru sute de mii de mărci de argint ; ceea ce, în decursul timpului, sărăcește regatul, dacă pierderea, nu ar fi acoperită în întregime de comerț.

La această sumă pe care o varsă la Roma toți deținătorii de beneficii pontificale, trebuie adăugate parohiile, mînăstirile, colegialele¹, comunitățile, precum și toate celelalte beneficii laolaltă ; or, nu ne depărtăm prea mult de realitate dacă le evaluăm la cincizeci de milioane pe an, ținînd seama de întreaga întindere actuală a regatului.

Cei care au examinat acest domeniu cu ochi pe cîi de severi pe atît de atenți nu au situat veniturile întregii Biserici galicane, parohiale și mînăstirești, la mai mult de nouăzeci de milioane. Nu e o sumă exorbitantă pentru întreținerea a nouăzeci de mii de persoane aparținînd

¹ Adunări diriguitoare într-o biserică lipsită de sediu episcopal (n.t.).

mînăstirilor și a aproximativ o sută șazeci de mii de ecleziaști, cîți se puteau număra în anul 1700. Și dintre cei nouăzeci de mii de călugări, mai mult de o treime trăiesc din colecte și din slujbe religioase plătite. Pentru mulți călugări conventuali mînăstirile lor nu cheltuiesc nici măcar două sute de livre pe an : există călugări care sînt stareți de mînăstire și care se bucură de rente de două sute de mii de livre. Disproporția aceasta enormă este izbitoare și provoacă proteste. Lumea îl plînge pe un preot de țară, a cărui trudă nu-i procură decît rația sa minimă de existență de trei sute de livre la care are dreptul și de patru pînă la cinci sute de livre din pomeni, în timp ce un călugăr trîndav, devenit abate, dar nu mai puțin leneș, posedă o sumă imensă și primește titluri fastuoase din partea celor care îi sînt supuși. Abuzul acesta merge mult mai departe în Flandra, în Spania și îndeosebi în statele catolice ale Germaniei, unde pot fi văzuți călugări principii.

Pe aproape întreaga suprafață a pămîntului abuzurile slujesc drept lege ; și dacă cei mai înțelepți oameni s-ar aduna laolaltă pentru a face legi, unde este statul a cărui formă ar continua să subziste în întregime ?

Clerul din Franța respectă întotdeauna un obicei dezavantajos pentru el, atunci cînd plătește regelui un dar gratuit de mai multe milioane pentru cîtiva ani. El recurge la împrumuturi ; și după ce a plătit dobînzile, restituie creditorilor capitalul : în felul acesta plătește de două ori. Ar fi mult mai avantajos pentru stat și pentru cler în genere, și mai conform cu dreptatea, ca acest din urmă corp să participe la nevoile statului prin contribuții proporționate cu valoarea fiecărui beneficiu. Numai că oamenii sînt totdeauna legați de vechile lor obiceiuri. Datorită aceluiași spirit, clerul, deși se adună la fiecare cinci ani, nu a posedat niciodată o sală de întruniri și

ntci mobilă care să-i aparțină. E limpede că, dacă ar fi cheltuit mai puțin, l-ar fi putut ajuta mai mult pe rege și s-ar fi construit la Paris un palat care ar fi devenit o nouă podoabă a acestei capitale.

În timpul minorității lui Ludovic al XIV-lea, tezele clerului din Franța nu fuseseră epurate în întregime de imixtiunile pe care le introdusese Liga. Pe vremea tinereții lui Ludovic al XIII-lea și în decursul ultimelor sedințe ale stărilor, ținute în 1614, cea mai numeroasă parte a națiunii și care constituie temelia statului, așa-numita stare a treia, a fost văzută cerînd zadarnic, împreună cu parlamentul, ca să se erijeze în lege fundamentală „ca nici o putere spirituală să nu-i poată priva pe regi de drepturile lor sfinte pe care le dețin doar de la Dumnezeu ; și că e o crimă de lezmajestate față de conducătorul suprem să susții că regii pot fi depuși și uciși“. Aceasta este substanța cererii națiunii, în propriii săi termeni. Ea a fost formulată într-un moment în care singele lui Henric cel Mare nu se uscase încă. Și cu toate acestea, un episcop francez, născut în Franța, cardinalul Duperron, s-a opus cu înverșunare acestei propuneri, sub pretextul că nu era rostul stării a treia să propună legi în chestiunile care privesc Biserica. Oare de ce nu s-ar aplica clerului ceea ce voia să facă starea a treia ? Numai că episcopul era așa de departe de aceasta încît a ajuns să afirme că puterea papei era plenară, în cel mai înalt grad plenară, directă în ordine spirituală, indirectă în ordine laică, și că el era însărcinat de cler să spună că vor fi excomunicați toți cei care vor susține că papa nu-i poate depune pe regi. Nobilimea a fost cîștigată de partea lui, stării a treia i s-a impus tăcere. Parlamentul și-a reînnoit vechile sale hotărîri, pentru a declara coroana independentă, iar persoana regelui sacră. Camera ecleziastică, recunoscînd că persoana era sacră, a continuat să susțină că totuși coroana era dependentă.

Era același spirit care pe vremuri îl depusese pe Ludovic cel Blind. Spiritul acesta a prevalat pînă într-acolo încît curtea, subjugată, a fost silită să-l trimită la închisoare pe tipograful care publicase hotărîrea parlamentului sub titlul de *lege fundamentală*. A fost, după cum s-a spus, spre binele păcii ; dar aceasta a însemnat pedepsirea celor care furnizau coroanei arme defensive. Atari scene nu se petreceau la Viena ; aceasta datorită faptului că pe atunci Franța se temea de Roma, iar Roma se temea de casa de Austria.

Cauza aceasta, care a sfîrșit prin a cădea, era în asemenea măsură cauza tuturor regilor încît Iacob I, regele Angliei, a scris împotriva cardinalului Duperron ; și e cea mai bună lucrare a acestui monarh. Era în același timp și cauza popoarelor, a căror liniște cere ca suveranii lor să nu depindă de o putere străină. Încetul cu încetul, a prevalat rațiunea ; iar lui Ludovic al XIV-lea nu i-a fost greu să o impună, susținînd-o cu propria sa forță.

Antonio Perez îi recomandase trei lucruri lui Henric al IV-lea : *Roma, Consejo, Pielago*. Ludovic al XIV-lea le-a avut pe ultimele două cu atîta superioritate încît nu a mai avut nevoie de prima. El s-a îngrijit să păstreze parlamentului dreptul de apel sau de revizuire a ordonanțelor eclesiastice, în toate cazurile în care ordonanțele acestea privesc jurisdicția regală. Clerul s-a plîns adeseori de aceasta și s-a felicitat uneori ; căci dacă, pe de o parte, aceste apeluri susțin drepturile statului împotriva autorității episcopale, pe de altă, ele asigură însăși această autoritate, menținînd privilegiile bisericii galicane împotriva pretențiilor curții de la Roma : în așa fel încît episcopii au considerat parlamentele adversarii și apărătorii lor ; iar guvernul s-a preocupat ca, în ciuda disputelor religioase, limitele ușor de trecut să nu fie depășite nici

de către o parte nici de alta. Cu puterile corpurilor și companiilor se întâmplă același lucru ca în cazul orașelor comerciale ; e sarcina legislatorului să le echilibreze.

DESPRE LIBERTĂȚILE BISERICII GALICANE

Cuvîntul acesta *libertăți* presupune supunere. Libertăți, privilegii sînt niște scutiri de la severitatea generală. Ar trebui să se spună : drepturile, și nu libertățile Bisericii galicane. Drepturile acestea sînt cele ale tuturor bisericilor vechi. Episcopii Romei nu au deținut niciodată nici cea mai mică jurisdicție asupra societăților creștine ale Imperiului de Răsărit : dar, pe ruinele celui de Apus, episcopii Romei au pus stăpînire pe totul. Biserica din Franța a fost multă vreme singura care a disputat cu scaunul de la Roma vechile drepturi pe care fiecare episcop și le atribuisse, atunci cînd, după primul sinod de la Niceea, administrația ecleziastică și pur spirituală s-a modelat după guvernul civil, iar fiecare episcop a avut o dioceză, așa cum fiecare district imperial și-o avea pe a sa. În mod cert, nici o evanghelie n-a spus că un episcop al orașului Roma ar putea trimite în Franța legați *a latere*, cu puterea de a judeca, de a reforma, de a dispensa, și de a ridica bani de la populație.

De a porunci prelaților francezi să vină să pledeze la Roma.

De a impune taxe pe beneficiile regătului sub numele de vacanțe, moșteniri, succesiuni, recuzări, incompatibilități, comande, taxe pe a noua parte, zeciuiei, impozite anuale plătite de toți deținătorii de beneficii pontificale.

De a excomunica pe ofițerii regelui, pentru a-i împiedica să-și exercite funcțiile ce decurg din serviciul lor.

De a da bastarziilor drepturi la succesiuni.

De a casa testamentele celor care au murit fără să cedeze o parte a averii lor Bisericii.

De a îngădui ecleziastilor francezi să-și alieneze averea imobilă.

De a delega judecători pentru a constata legitimitatea căsătoriilor.

În sfârșit, se pot număra mai mult de șaptezeci de uzurpări împotriva cărora parlamentele regatului au păstrat întotdeauna libertatea naturală a națiunii și demnitatea coroanei.

Oricât de mare a fost creditul de care s-au bucurat iezuiții sub Ludovic al XIV-lea și oricât de mult a limitat acest monarh muștrările parlamentelor, din clipa în care a început să domnească singur, nici unul dintre aceste mari corpuri nu a pierdut vreun prilej de a reprimă pretențiile curții de la Roma ; iar regele a aprobat totdeauna această vigilență, pentru că, în cazul de față, drepturile esențiale ale națiunii erau drepturile prințului.

Cea mai importantă și mai delicată afacere de acest gen a fost aceea a regalei. E vorba de un drept pe care îl au regii Franței de a se ocupa de toate beneficiile simple ale unei diocese, în perioada când scaunul e vacant, și de a strânge în favoarea lor veniturile episcopatului¹. E o prerogativă specifică în ziua de azi regilor Franței ; dar fiecare stat și le are pe ale lui. Regii Portugaliei dispun de o treime din veniturile episcopatelor din acest regat. Împăratul are dreptul primelor rugăciuni ; totdeauna el a conferit toate primele beneficii care rămân vacante. Regii Napoleiului și Siciliei au drepturi și mai mari. Drepturile Romei sînt, în majoritate, întemeiate pe uz mai degrabă decît pe titluri străvechi.

Regii din neamul lui Meroveu confereau, prin simpla lor autoritate, episcopatele precum și toate prelaturile.

¹ Pînă atunci, regii Franței nu posedau acest drept decît într-un număr restrîns de diocese. Ludovic al XIV-lea a căutat să-l generalizeze pentru întreg teritoriul regatului, ceea ce apărea ca un abuz și ca o imixtiune a puterii sale în afacerile ecleziastice (n.t.).

Se știe că în 742, Carloman I-a făcut arhiepiscop de Mainz pe acel Bonifaciu care, mai târziu, l-a uns în semn de recunoștință pe Pépin. Continuă să existe o mulțime de monumente ale puterii pe care o aveau regii de a dispune de aceste locuri importante ; în măsura în care există, ele trebuie să depindă de conducătorul statului. Sprijinul unui episcop străin pare primejdios ; iar numirea rezervată acestui episcop străin a fost de multe ori considerată o uzurpare și mai periculoasă. Ea a provocat în mai multe rînduri un război civil. Întrucît regii confereau episcopatele, părea just ca ei să-și păstreze slabul privilegiu de a dispune de venituri și de a face numiri la beneficii simple, în scurta perioadă care se scurge de la moartea unui episcop pînă la jurămîntul de credință înregistrat de urmașul acestuia. Mai mulți episcopi ai orașelor legate de coroană, sub cea de a treia dinastie, nu au voit să recunoască acest drept pe care seniorii particulari, prea slabi, nu și le-au putut valorifica. Papii s-au declarat de partea episcopilor ; iar pretențiile acestea au rămas totdeauna învăluite în ceață. În 1608, sub Henric al IV-lea, parlamentul a declarat că regala e valabilă în întreg regatul ; clerul s-a plîns de aceasta, iar regele, care menaja episcopii și Roma, a pomenit de această afacere în consiliul său și s-a ferit să ia o hotărîre în privința ei.

Cardinalii de Richelieu și Mazarin au făcut ca mai multe hotărîri să fie date de consiliu, prin care, episcopii, care se pretindeau scutiți, să fie obligați să-și arate temeiurile legale. Totul a rămas nehotărît pînă în 1673 ; iar regele nu a îndrăznit să dea atunci un singur beneficiu în aproape toate diocesele situate dincolo de Loara, în cursul vacanței vreunui scaun.

În cele din urmă, în 1673, cancelarul Etienne d'Aligre a dat un edict prin care toate episcopatele regatului erau supuse regelui. Doi episcopi, care, din nenorocire, erau și cei mai virtuoși oameni din țară au refuzat cu încăpă-

tinare să se supună ; e vorba de Pavillon, episcop de Aleth, și de Caulet, episcop de Pamiers. Ei s-au opus la început cu argumente plauzibile : li s-a replicat cu altele, la fel de puternice. Atunci cînd oameni luminați se ceartă mai multă vreme pare foarte de crezut că problema nu e deloc clară : ea era extrem de obscură ; numai că era evident că nici religia și nici ordinea nu erau interesate să împiedice pe un rege să facă în două diocese ceea ce făcea în toate celelalte. Cu toate acestea, cei doi episcopi au rămas inflexibili. Nici unul, nici celălalt nu-și înregistraseră jurămîntul de credință și regele se credea în drept de a se ocupa de canonicatele bisericilor acestora.

Cei doi prelați au excomunicat pe deținătorii de regale. Amîndoi erau suspecti de jansenism. Îl aveau împotriva lor pe papa Inocențiu al X-lea ; dar, atunci cînd s-au declarat împotriva pretențiilor regelui, l-au avut de partea lor pe Inocențiu al XI-lea, Odescalchi : acest papă, plin de virtute și de încăpăținare ca și ei, s-a situat în întregime de partea lor.

La început, regele s-a mulțumit să-i exileze pe principalii ofițeri ai acestor episcopi, arătînd mai multă moderație decît acești doi oameni care făceau caz de sfințenie. Episcopul de Aleth a fost lăsat să moară în liniște, respectîndu-i-se bătrînețea foarte înaintată. Episcopul de Premiers a rămas singur, fără a se arăta zdruncinat. El și-a dublat excomunicările și a persistat și mai mult în a nu-și înregistra jurămîntul de credință, convins fiind că prin aceasta Biserica se supune prea mult moșnarhiei. Regele i-a confiscat bunurile. Papa și janseniștii l-au despăgubit. A cîștigat mai mult fiind privat de veniturile sale și a murit în 1680, convins că a susținut cauza lui Dumnezeu împotriva regelui. Moartea lui n-a pus capăt disputei : o serie de canonici, numiți de rege, au venit să ia bisericile în stăpînire ; mai mulți călugări, care se pretindeau canonici și mari vicari, îi scot de acolo și-i

excomunică. Mitropolitul Montpezat, arhiepiscop de Toulouse, căruia afacerea aceasta îi revenea de drept, dă în zadar sentințe împotriva preținșilor mari vicari : ei fac apel la Roma, urmînd obiceiul de a transfera la curtea din Roma procesele ecleziastice judecate de către arhiepiscopii francezi ; un obicei care contrazice libertățile galicane : numai că toate guvernările oamenilor sînt niște contradicții. Parlamentul emite hotărîri. Unul dintre marii vicari, un călugăr, numit Cerle, casează deopotrivă sentințele mitropolitului și hotărîrile parlamentului. Tribunalul îl condamnă în contumacie la decapitare și la tragerea pe un grătar de nuiele. Este executat în efigie. Din fundul refugiului său, el insultă și pe arhiepiscop și pe rege, iar papa îl sprijină. Ba acesta din urmă merge și mai departe : convins fiind, ca și episcopul de Pamiers, că dreptul regalei este un abuz în Biserică și că regele nu are nici un drept la Pamiers, casează ordonanțele arhiepiscopului de Toulouse ; excomunică pe noii mari vicari humiți de acest prelat și pe deținătorii de regale, precum și pe cei care le inițiaseră.

Regele convoacă o adunare a clerului, alcătuită din treizeci și cinci de episcopi și din tot atîția deputați ai ordinei a doua. Janseniștii luau pentru prima dată partea unui papă ; iar acest papă, adversar al regelui, îi favoriza fără a-i iubi. El și-a făcut totdeauna o onoare din a rezista acestui monarh cu toate prilejurile ; ba chiar și de atunci, din 1689, el s-a unit cu aliații împotriva regelui Iacob, pentru că Ludovic al XIV-lea îl proteja pe acest prinț : iată de ce s-a spus pe atunci că pentru a pune capăt tulburărilor Europei și ale Bisericii trebuia ca regele Iacob să devină hughenot, iar papa catolic.

În acest timp, adunarea clerului din 1681 și 1682 s-a declarat în unanimitate de partea regelui. Era vorba de încă o dispută mărunță, devenită importantă : alegerea unui stareț, într-o mahala a Parisului, ajunsese să-l discrediteze și pe papă. Pontiful roman casase o ordonanță

a arhiepiscopului Parisului și anulasă numirea efectuată de el la această stăreție. Parlamentul considerase abuzivă procedura de la Roma. Papa ordonase printr-o bulă, ca închiziția să ardă hotărîrea parlamentului; iar parlamentul ordonase suprimarea bulei. De multă vreme, atari dispute sînt efectele obișnuite și inevitabile ale vechiului amestec dintre libertatea naturală de a se guverna singur în țara sa și supunerea față de o putere străină.

Adunarea clerului a adoptat o poziție care arată că oamenii înțelepți pot ceda cu demnitate în fața suveranului lor, fără intervenția altei puteri. Ea a consimțit ca dreptul la regală să fie extins la întregul regat; numai că a fost mai curînd o concesie din partea clerului, care-și mai reducea din pretenții, din recunoștință față de protectorul său, decît o recunoaștere formală a dreptului absolut al coroanei.

Adunarea s-a justificat în fața papei printr-o scrisoare, unde se găsește un pasaj, care, doar el, ar putea sluji de regulă pentru totdeauna în orice dispută: anume, „că e mai bine să sacrifici cîte ceva din drepturile tale decît să tulburi pacea”. Regele, Biserica galicană, parlamentele s-au declarat satisfăcute. Janseniștii au redactat cîteva jalbe. Papa a rămas inflexibil: a casat printr-o scrisoare toate hotărîrile adunării și a ordonat episcopilor să se retracteze. Era un motiv ca Biserica franceză să se despartă pentru totdeauna de cea de la Roma. Sub cardinalul de Richelieu și sub Mazarin se vorbise de numirea unui patriarh. Dorința tuturor magistraților era să nu se mai plătească la Roma tributul anual dat de toți deținătorii de bunuri eclesiastice; ca Roma să nu mai facă numiri pentru venituri în Bretania, ca episcopii francezi să nu se mai intituleze episcopi *cu permisiunea Sfîntului Scaun*. Dacă regele ar fi voit, n-ar fi avut decît să spună un cuvînt: era stăpîn pe adunarea clerului și avea națiunea de partea sa. Roma ar fi pierdut totul datorită inflexibilității unui pontif virtuos, care, singurul dintre

papii acestui secol, nu ştia să se acomodeze vremurilor ; numai că există hotare vechi pe care nu le poţi clinti fără zguduiri violente. Mai era nevoie şi de interese mai mari, de pasiuni mai mari şi de mai multă efervescenţă în spirite, pentru a rupe dintr-o dată cu Roma ; şi era foarte greu să efectuezi această sciziune într-un moment în care voiai să extirpezi calvinismul. Ba chiar a fost considerat un act de îndrăzneală publicarea celor patru faimoase decizii ale aceleiaşi adunări a clerului, din 1682, şi care, în substanţă, sînt următoarele :

1. Dumnezeu n-a dat lui Petru şi urmaşilor acestuia nici o putere, nici directă, nici indirectă, asupra lucrurilor pămînteşti.

2. Biserica galicană aprobă conciliul de la Konstanz, care declară conciliile generale superioare papei, în problemele spirituale.

3. Regulile, obiceiurile, practicile moştenite în cadrul regatului şi al Bisericii galicane, trebuie să rămînă neclintite.

4. Deciziile papei în materie de credinţă nu devin sigure decît atunci cînd Biserica le-a acceptat.

Toate tribunalele, precum şi toate facultăţile de teologie, au înregistrat cele patru propoziţii în întregime ; şi, printr-un edict, s-a interzis să se susţină vreodată contrariul.

La Roma, fermitatea aceasta a fost considerată un atentat al unor rebeli, în timp ce toţi protestanţii din Europa au socotit-o un slab efort al Bisericii născute libere care nu-şi rupea decît patru verigi din lanţurile sale.

Aceste patru sentinţe au fost la început susţinute cu entuziasm de naţiune, apoi cu mai puţină energie. Pe la sfîrşitul domniei lui Ludovic al XIV-lea, ele au început să devină problematice ; iar mai tîrziu, cardinalul de Fleury a făcut să fie dezavuate, în parte, de o adunare a clerului, fără ca aceasta să provoace cel mai mic zgomot,

căci, în clipa aceea, spiritele nu erau înfierbîntate și, sub ministeriatul cardinalului de Fleury, totul era lipsit de strălucire. Ulterior, disputele au reînceput cu și mai mare vigoare.

În acest timp, Inocențiu al XI-lea s-a supărat mai mult ca oricînd : a refuzat bule tuturor episcopilor și tuturor abaților comandatari ¹ numiți de rege ; în așa fel, încît la moartea acestui papă, în 1689, existau douăzeci și nouă de dioceze în Franța lipsite de episcopi. Prelații aceștia beneficiau totuși de veniturile lor ; dar nu îndrăzneau să se întroneze, nici să efectueze funcțiile episcopale. Ideea de a avea un patriarh a fost reactualizată. Disputa asupra imunității ambasadurilor la Roma, care a sfîrșit prin a zgîndări rărfle, i-a făcut pe unii să se gîndească că a sosit momentul de a se înființa în Franța o Biserică *catolică apostolică*, dar care să nu fie cîtuși de puțin *romană*. Procurorul general de Harley împreună cu avocatul general Talon au spus-o destul de limpede atunci cînd s-au opus, în 1687, considerînd-o un abuz, bulei papei, împotriva imunității ambasadurilor la Roma și cînd s-au ridicat cu violență împotriva încăpățînării papei, care lăsase atîtea biserici fără păstori ; numai că regele n-a vrut să consimtă la acest demers, care era mai lesnicios decît aparent temerar.

Între timp cauza lui Inocențiu al XI-lea a devenit cauza Sfintului Scaun. Cele patru propoziții ale clerului din Franța atacau fantoma infailibilității (care la Roma nu e crezută, dar e susținută), precum și puterea reală legată de această fantomă. Alexandru al III-lea și Inocențiu al XII-lea au mers pe urmele mîndrului Odescalchi, deși într-o manieră ceva mai blîndă ; au confirmat condamnarea formulată împotriva adunării clerului : au refuzat episcopilor bule : în sfîrșit, ei au făcut mult în această privință, pentru că Ludovic al XIV-lea nu făcuse indeajuns. Episcopii, plictisiți de a nu fi numiți de rege

¹ Care beneficiau de dreptul de uzufruct al abațiilor (n.t.).

și de a se vedea lipsiți de funcții, au cerut curții franceze îngăduința de a se împăca cu curtea de la Roma.

Regele, a cărui fermitate începuse să cedeze, a îngăduit acest lucru. Fiecare dintre ei a scris separat că „er în mod dureros afectat de felul de a proceda al adunării”; fiecare declară în scrisoarea sa că nu consideră hotărât ceea ce s-a hotărât acolo, și nici rînduit ceea ce s-a rînduit. Pignatelli (Inocențiu al XII-lea), mai împăciuitor decît Odescalchi, s-a mulțumit cu acest demers. Cele patru propoziții au fost totuși susținute în Franța din cînd în cînd; dar armele acestea au ruginit atunci cînd luptele au încetat, iar disputa a rămas acoperită de un vîl, fără a se mai ajunge la vreo hotărîre, așa cum se întîmplă aproape întotdeauna într-un stat care nu are asupra acestor lucruri niște principii neschimbate și recunoscute. Astfel, el ba se ridică împotriva Romei, ba cedează în fața ei, urmînd firea celor care-l conduc și urmînd interesele personale ale celor prin care sînt guvernate persoanele de vază din regat.

Dealtminteri, Ludovic al XIV-lea nici n-a mai avut vreun conflict ecleziastic cu Roma și nici nu s-a lovit de vreo oponentă a clerului în problemele laice.

Sub el, clerul a devenit demn de respect grație unei purtări cuviincioase, necunoscute în perioada de barbarie a primelor două dinastii, în epoca și mai barbară a guvernării feudale, absolut nesocotite în epoca războaielor civile și a agitațiilor din timpul domniei lui Ludovic al XIII-lea și îndeosebi al Frondei, cu unele excepții doar, pe care trebuie totdeauna să le facem atunci cînd predomină fie viciile, fie virtuțile.

Abia atunci preoții au început să deschidă poporului ochii asupra superstițiilor pe care acesta le amestecă întotdeauna cu religia. Cu toată împotrivirea parlamentului

din Aix și în ciuda călugărilor carmeliți, s-a putut afla că atât Lazăr cât și Maria Magdalena nu puseseră niciodată piciorul în Provența. Benedictinii n-au mai putut să facă pe nimeni să creadă că sfântul Dionis Areopagitul ar fi condus Biserica din Paris. Sfinții presupuși, falsele miracole, falsele relicve au început să fie discreditate. Rațiunea sănătoasă care-i lumina pe filosofi a pătruns pretutindeni, dar încet și cu greutate.

În 1702, episcopul de Châlons-sur-Marne, Gaston-Louis de Noailles, fratele cardinalului, a dovedit o pietate îndeajuns de luminată pentru a scoate și a pune să fie aruncată o relicvă păstrată cu mare grijă de mai multe veacuri în biserica Notre-Dame și adorată sub numele de *buricul lui Cristos*. Întregul oraș Châlons s-a ridicat împotriva episcopului. Președinți, consilieri, oameni ai regelui, trezoreri ai Franței, negustori, notabili, canonici, preoți s-au apucat să protesteze în unanimitate printr-un act juridic împotriva acțiunii episcopului, reclamând *sfântul buric*, invocând roba lui Isus Cristos păstrată la Argenteuil, năframa aflată la Torino și la Laon ; unul din cuiele crucii la Saint-Denis ; prepuțul său de la Roma, același prepuț la Puits-en-Velay ; precum și atâtea alte relicve care sînt conservate și disprețuite, și care creează atâtea neajunsuri unei religii pe care lumea o cinstește. Numai că înțeleapta fermitate a episcopului a prevalat pînă la urmă asupra credulității poporului.

O serie de alte superstiții, legate de obiceiuri respectabile, au continuat să se mențină. Protestanții au ieșit biruitori în această privință : dar trebuie să recunoască faptul că nu există vreo biserică catolică în care abuzurile acestea să fie mai puțin frecvente și mai disprețuite ca în Franța.

Spiritul cu adevărat filosofic, care nu a prins rădăcini decît pe la mijlocul acestui secol, nu a stins cîtuși de

puțin vechile și noile dispute teologice care nu erau d
resortul lui. Vom vorbi despre aceste disensiuni ca
constituie rușinea rațiunii omenești.

CAPITOLUL AL XXXVI-LEA

DESPRE CALVINISM ÎN VREMEA LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

▼ Fără îndoială, e îngrozitor faptul că Biserica creștină
a fost totdeauna sfîșiată de certuri și că sîngele a cur
atîta amar de vreme datorită acelor mîini care-l duceau
pe dumnezeul păcii. Violența aceasta n-a fost cunoscută
de păgînism. Acesta a acoperit pămîntul cu întuneric, dar
aproape că nu l-a stropit decît cu sîngele animalelor
iar dacă uneori la evrei sau la păgîni s-au efectuat sacri
ficii omenești, aceste sacrificii, oricît ar fi fost de îngro
zitoare, nu au provocat niciodată războaie civile. Religia
păgînilor nu consta decît în morală și într-o serie de sărb
bători. Morala, care e comună oamenilor din toate tim
purile și din toate locurile, precum și sărbătorile care
nu erau decît petreceri, n-aveau cum să tulbure neamul
omenesc.

Spiritul dogmatic a adus oamenilor violența războa
ielor religioase. Am cercetat îndelung cum și de ce acest
spirit dogmatic, care a divizat școlile Antichității păgîne,
fără să provoace nici cea mai mică tulburare, a produs
la noi tulburări atît de îngrozitoare. Cauza nu e în nici
un caz doar fanatismul ; căci gimnosofistii ¹ și brahmanii,
cei mai fanatici dintre oameni, nu și-au făcut rău decît
lor înșiși. Oare nu cumva originea acestei noi ciume
care a devastat pămîntul ar putea fi găsită în lupta

¹ Voltaire desemnează, prin acest termen din Antichitatea
greacă, pe fahirii indieni (n.t.).

firească a spiritului republican ce a însuflețit primele biserici împotriva unei autorități care urăște rezistența în orice domeniu? Adunările secrete, care bravau la început în pivnițe și în caverne legile unor împărați romani, au alcătuit încetul cu încetul un stat în stat: era o republică tănuită în mijlocul Imperiului. Constantin cel Mare a scos-o de sub pământ pentru a o pune alături de tron. Curînd, autoritatea care se corelează cu marile demnități a intrat în opoziție cu spiritul popular care inspirase pînă atunci toate adunările creștinilor. Adeseori, de îndată ce episcopul unei metropole încerca să-și impună o părere, un episcop care depindea de un mitropolit, un preot, un diacon avea o părere contrarie. Orice autoritate lezează în secret pe oameni, cu atît mai mult cu cît întotdeauna orice autoritate ține să devină și mai mare. Dacă pentru a-i rezista, oamenii descoperă un pretext pe care-l cred sacru, își fac foarte curînd datoria de a se revolta. În felul acesta, unii devin persecutori, ceilalți rebeli, luîndu-l de ambele părți ca martor pe Dumnezeu.

Am mai avut prilejul de a vedea felul în care, începînd cu atacurile preotului Arie¹ împotriva unui episcop, dorința violentă de a domina sufletele a tulburat lumea. A afirma despre sentimentele tale că sînt voința lui Dumnezeu, a porunci altora să creadă sub amenințarea morții trupului și a chinurilor veșnice ale sufletului, aceasta a reprezentat ultima perioadă a despotismului spiritului la unii oameni; iar rezistența față de aceste două amenințări a fost, la alții, ultimul efort al libertății naturale. Acel *Eseu asupra moravurilor*, pe care l-ați parcurs, v-a dat posibilitatea să vedeți, de la împăratul Teodosie încoace, o luptă necontenită între jurisdicția laică și cea ecleziastică, iar de la Carol cel Mare încoace, eforturile reînnoite ale marilor seniori împotriva suvera-

¹ A se vedea *Eseu asupra moravurilor și spiritului naționaliștilor* (n.a.).

nilor. episcopii răsculați adeseori împotriva regilor, pa în conflict cu regii și cu episcopii.

În primele secole, în sinul Bisericii latine, certur erau puțin numeroase. Neconținute năvăliri ale barba lor abia mai îngăduiau oamenilor să gîndească ; și ex tau puține dogme care să fie îndeajuns de dezvoltate pe tru a se fixa credința universală. În secolul lui Carol Mare aproape întreg Occidentul a respins cultul imagin lor. Un episcop de Torino, cu numele de Claudiu, le proscris cu violență și a reținut cîteva dogme care co stituie pînă în ziua de azi bazele religiei protestan. Aceste opinii au continuat să subziste în văile Piemo tului, ale provinciilor Dauphiné, Provența, Langu doc : ele au făcut vîlvă în secolul al XII-lea ; ceva m apoi au provocat războiul împotriva albigenzilor ; ajungînd pînă la universitatea din Praga, au dus la răzbu iul husiților. Nu sînt decît vreo sută de ani între sfîrș tul tulburărilor care au luat naștere din cenușa lui Ian Huss și a lui Ieronim din Praga, și cele pe care le-au făcut să renască vînzarea indulgențelor.¹ Vechile dogme îmbrățișate de valdenzi, de albigenzi, de husiți, reînnoite și altminteri explicate de Luther și de Zwingli, au fost primite cu aviditate în Germania, ca un pretext pentru a se putea confisca atîtea pămînturi pe care episcopii și abații le aveau în stăpînire, și pentru a rezista împăra ților, care pe vremea aceea se îndreptau cu pași mari spre puterea despotică. Dogmele acestea au triumfat în Suedia și în Danemarca, țări în care popoarele erau libere sub domnia unor regi.

Englezii, pe care natura i-a dotat cu spiritul de in dependentă, le-au adoptat, le-au atenuat și-au alcătuit din ele o religie doar pentru ei. În Scoția, într-o epocă

¹ Aluzie la practica Bisericii catolice din acea vreme de a vinde „iertări ale păcatelor“ celor care ofereau sume mari de bani. A fost unul din pretextele acțiunii potrivnice a lui Luther, care a dus la Reforma protestantă (n.t.).

de nenorociri, prezbitarianismul¹ a dat naștere unui soi de republică, ale cărei pedantism și duritate erau mult mai intolerabile decât asprimea climatului, ba chiar și decât tirania episcopilor care stîrnise atîtea plîngerii. Frezbiterianismul a încetat de a mai fi un pericol în Scoția abia atunci cînd rațiunea, legile și forța au izbutit să-l reprime. Reforma a pătruns și în Polonia și a făcut progrese mari doar în orașele în care poporul nu se află în sclavie. Cea mai mare și mai bogată parte din republica helvetă a primit-o fără dificultate. Din aceleași motive, ea a fost cît pe ce să se instaleze și la Veneția; și ar fi prins rădăcini acolo dacă Veneția nu ar fi fost vecină cu Roma și poate dacă guvernul nu s-ar fi temut de democrația la care poporul aspiră în chip firesc în orice republică și care constituia pe atunci marele țel al majorității predicatorilor. Olandezii nu au adoptat această religie decât în momentul în care au scuturat jugul Spaniei. Geneva a devenit un stat în întregime republican atunci cînd a devenit calvinistă.

Toate ramurile casei de Austria au izgonit aceste religii de pe statele lor atît cît le-a fost cu putință. Ele nu s-au putut apropia aproape deloc de Spania. În statele ducelui de Savoia, care fuseseră leagănul lor, noile religii au fost extirpate prin foc și sabie. În 1665, locuitorii văii Piemontului au avut de suferit ceea ce avuseseră de îndurat în Franța, sub Francisc I, populațiile din Mérindol și din Cabrières. De îndată ce i s-a părut primejdioasă, principele absolut al Savoi a exterminat la el în țară această sectă: din ea, au mai rămas unele rămășițe neînsemnate și neștiute între stîncile care le înconjoară. În Franța, sub guvernarea fermă a

¹ Voltaire are în vedere sub numele de prezbiterienii pe calvinistii scoțieni și englezi, care respingeau ierarhia ecleziastică a anglicanilor și simplificaseră mult formulele dogmatice și manifestările cultice, îndepărtîndu-se și mai mult de catolici (n.t.).

lui Francisc I și a lui Henric al II-lea, luteranii și calvinii nu au fost văzuți provocând mari tulburări : de îndată ce guvernul a ajuns slab și împărțit, certurile religioase au devenit violente. Familiile Condé și Cigny, devenite calviniste pentru că cei din familia Guise erau catolici, au tulburat statul pe întrecute. Ușurătatea și impetuositatea națiunii, violența noutății și a entuziasmului au făcut din poporul cel mai civilizat un popor de barbari.

În ciuda victoriilor și a virtuților sale, Henric al IV-lea, care aparținea prin naștere acestei secte, la care ținea fără obstinație, n-a putut să domnească fără a nu abandona calvinismul : devenit catolic, nu a fost așa de ingrat ca să dorească să distrugă un partid care de atâta de multă vreme era un dușman al regilor, dar căruia îi datora în parte coroana ; și dacă ar fi dorit să nimicească această facțiune, n-ar fi fost în stare să o facă. A iubit-o, a protejat-o și a reprimat-o.

În vremea aceea, în Franța, hughenoții constituiau cam a douăsprezecea parte din națiune. Printre ei se aflau unii seniori puternici : orașe întregi erau protestante. Hughenoții duseseră război cu regii : aceștia fuseseră siliți să le cedeze unele cetăți sigure : Henric al III-lea le acordase, numai în provincia Dauphiné, patru sprezece ; apoi Montauban, Nîmes în Languedoc ; Saumur și îndeosebi La Rochelle, care constituia o republică aparte și pe care comerțul și simpatia Angliei o puteau face să ajungă puternică. În sfârșit, Henric al IV-lea păru a-și satisface propriul său gust, politica sa, ba chiar și datoria, acordînd în 1598 partidului celebrul edict de la Nantes. Edictul acesta nu era în fond decît confirmarea privilegiilor pe care protestanții din Franța le obținuseră cu armele în mîna de la regii precedenți și pe care Henric cel Mare, după ce și-a consolidat tronul, îi le-a lăsat de bună voie.

Prin edictul acesta de la Nantes, pe care numele lui

Henric al IV-lea l-a făcut să devină mai vestit decît toate celelalte, orice senior, care poseda un fief cu drept de judecată asupra supușilor săi, își putea exercita pe deplin în castelul său religia așa-zis reformată; orice senior care nu poseda acest drept putea admite ca treizeci de persoane să fie de religie protestantă. Exercițarea integrală a acestei religii era autorizată în toate locurile care țineau în mod direct de resortul vreunui parlament.

Calviniștii își puteau tipări orice carte în orașele în care religia lor era îngăduită, fără a se adresa superiorilor.

Erau declarați apti să ocupe orice slujbă sau demnitate a statului; și acest lucru a părut într-adevăr binevenit, deoarece regele i-a făcut duci și pairi pe seniorii de La Trémouille și de Rosni.

Pe lângă parlamentul din Paris a fost creată o cameră anume, alcătuită dintr-un președinte și din șaisprezece consilieri, care a judecat toate procesele reformatilor, nu numai în districtul imens care depindea de Paris, dar și în cel al Normandiei și Breitaniei. Ea a fost numită *camera edictului*. De fapt, printre consilierii acestei jurisdicții, nu a fost admis decît un singur calvinist. Cu toate acestea, întrucît ea era destinată să împiedice jignirile de care aceștia se plîngeau, și oamenii caută totdeauna să-și îndeplinească o datorie care să-i distingă, această cameră, alcătuită din catolici, a făcut totdeauna hughenotilor cea mai imparțială dreptate, după cum ei înșiși au recunoscut.

Aceștia aveau un soi de mic parlament la Castres, independent de cel din Toulouse. La Grenoble și la Bordeaux au existat camere pe jumătate catolice, pe jumătate calviniste. Bisericele lor se adunau în sinoduri, întocmai ca Biserica galicană. Privilegiile acestea, precum și multe altele, au dus la incorporarea calviniștilor în restul națiunii. În realitate, era vorba de legarea la un loc a unor dușmani; dar autoritatea, bunătatea și

abilitatea acestui mare rege i-au ținut sub stăpînire cît timp a trăit.

După moartea îngrozitoare și pe veci deplînsă a lui Henric al IV-lea, într-un moment de slăbiciune provocat de minoritatea regelui și sub o curte divizată, a fost foarte greu ca spiritul republican al reformatilor să nu abuzeze de privilegiile lor și ca această curte, cît era ea de slabă, să nu dorească a le restrînge. Hughenoții înființaseră deja în Franța, *cercuri*, imitînd Germania. Deputații acestor cercuri erau adeseori niște rebeli ; iar în partidul lor se aflau seniori plini de ambiție. Curînd, ducele de Bouillon și îndeosebi ducele de Rohan, șeful cel mai respectat al hughenoților, au împins la răscoală spiritul agitat al predicatorilor și zelul orb al poporului. Începînd din 1615, adunarea generală a partidului a îndrăznit să înfățișeze curții un caiet prin care, printre alte articole injurioase, cerea să fie reformat consiliul regelui. În unele locuri, hughenoții au pus mîna pe arme încă din 1616 ; iar îndrăzneala lor adăugîndu-se la diviziunile curții, la ura împotriva favoriților, la neliniștea națiunii, totul s-a transformat pentru multă vreme într-o dezordine. Aveau loc răzmerițe, intrigi, amenințări, recurgeri la arme, păci încheiate în grabă și rupte tot atît de repede ; ceea ce l-a făcut pe celebrul cardinal Bentivoglio, pe atunci nunțiu în Franța, să spună că în această țară n-a văzut decît furtuni.

În anul 1621, Bisericile reformate din Franța i-au oferit lui Lesdiguières, devenit mai apoi conetabil, conducerea supremă a armatelor lor, precum și o sută de mii de scuzi pe lună. Numai că Lesdiguières, mai luminat în ambițiile lui decît erau ei în spiritul lor de revoltă, și care-i cunoștea pentru că-i comandase, a preferat atunci să se lupte împotriva lor decît să le devină șef ; și, drept răspuns la oferta făcută, a trecut la catolicism. Atunci, hughenoții s-au adresat marelui duce de Bouillon care le-a spus că e prea bătrîn ; în cele din

urmă i-au dat acest nefericit loc ducelui de Rohan¹ care, împreună cu fratele său Soubise², a îndrăznit să ducă un război împotriva regelui Franței.

Tot în același an, conetabilul de Luynes l-a dus pe Ludovic al XIII-lea din provincie în provincie. El a izbutit să supună cincizeci de orașe aproape fără nici o rezistență; dar a eșuat în fața orașului Montauban; regele a suferit rușinea de a fi silit să se retragă. Portul La Rochelle a fost asediat în zadar, a rezistat grație eforturilor proprii și ajutoarelor primite din Anglia; iar ducele de Rohan, vinovat de crima de lezmaiestate, a dus tratativele de pace cu regele său, aproape ca de la coroană la coroană.

După pacea aceasta și după moartea conetabilului de Luynes, a fost nevoie să se reînceapă războiul, iar orașul La Rochelle, acum aliat cu Anglia și cu calviniștii din regat împotriva propriului său suveran, a trebuit din nou asediat. O femeie (care era mama ducelui de Rohan) a apărut orașul în decurs de un an de zile, împotriva armatei regale, împotriva acțiunilor cardinalului de Richelieu și împotriva curajului lui Ludovic al XIII-lea care, în timpul acestui asediu, a înfruntat nu o dată moartea. Orașul a suferit toate mizeriile foametei; și predarea fortăreței nu s-a datorat decât digului lung de cinci sute de picioare pe care cardinalul de Richelieu l-a pus să se construiască, după exemplul celui pe care Alexandru cel Mare l-a ridicat în fața Tyrului. Digul a izbutit să îmblânzească atât marea cât și pe locuitorii orașului. După ce s-a predat fără condiții, primarul Guiton, cel care voise să se îngroape în ruinele cetății, a cutezat să se înfățișeze cu gărzile sale înaintea cardinalului de Richelieu. Primarii principalelor orașe ale hughenotilor posedau gărzi. Lui Guiton i-au fost

¹ Henri de Rohan (n.t.).

² Benjamin de Soubise (n.t.).

luate gărzile, împreună cu privilegiile oraşului. Ducele de Rohan, capul ereticilor rebeli, a continuat războiul în favoarea partidului său ; şi, părăsit de englezi, deşi aceştia erau protestanţi, s-a aliat cu spaniolii, cu toate că aceştia erau catolici. Numai că purtarea fermă a cardinalului de Richelieu i-a silit pe hughenoti, învinşi în toate părţile, să se supună.

Toate edictele ce le-au fost acordate pînă atunci fuseseră nişte tratate cu regii. Richelieu a ținut ca acela pe care el l-a făcut să fie dat să se numească *edictul de iertare*. În el, regele se exprimă ca un suveran care iartă. Exercitarea noii religii a fost interzisă în oraşul La Rochelle, în insula Ré, la Oléron, la Privos, la Pamiers ; altminteri, edictul de la Nantes, pe care protestanţii îl considerau legea lor fundamentală, a fost lăsat în continuare să existe.

Pare ciudat că, pe cit era de absolut şi de cutezător, cardinalul de Richelieu nu a abolit acest faimos edict : gîndul lui a fost atunci altul, mai greu de realizat poate, dar nu mai puţin conform cu ambiţiile lui mari şi cu ideile înalte. El a căutat gloria de a subjuga spiritele ; îşi închipuia că e în stare de aceasta graţie inteligenţei, puterii şi felului de a duce politica. El urmărea să cîştige de partea sa cîţiva predicatori pe care reformaţii îi numeau pe atunci *miniştri* şi pe care azi noi îi numim *pastori* ; să-i determine mai întîi să recunoască faptul că, în faţa lui Dumnezeu, cultul catolic nu e o crimă, să-i înşele treptat cu vorba, să le acorde cîteva puncte lipsite de importanţă şi să apară în ochii curţii de la Roma ca şi cum nu le-ar fi acordat nimic. Îşi închipuia că-i va ului pe unii reformaţi, că-i va seduce pe alţii prin daruri şi iertări, şi că va realiza în cele din urmă aparenţele unei uniri cu Biserica, lăsînd pe seama timpului să împlinească restul şi neavînd în vedere decît gloria de a fi realizat sau pregătit această mare lucrare şi de a face ca lumea să creadă că a şi îndeplinit-o.

Celebrul călugăr capucin Joseph¹, de o parte, și doi miniștri, ciștigați de cealaltă, au început tratativele. Dar se pare că Richelieu mersese cu presupunerile prea de parte și că e mai greu să-i împaci pe teologi decât să construiești diguri în apele oceanului.

Plictisit, Richelieu și-a propus să-i distrugă pe calviniști. Dar o serie de alte preocupări l-au împiedicat să o facă. Avea de luptat în același timp cu marii seniori ai regatului, cu casa regală, cu întreaga casă de Austria și, adeseori, cu Ludovic al XIII-lea însuși. În cele din urmă, a încetat din viață, în mijlocul acestei furtuni, de o moarte prematură. A lăsat toate țelurile sale nedesăvârșite, dar a lăsat și un nume mai degrabă răsunător decât iubit sau venerabil.

În timpul acesta, după cucerirea cetății La Rochelle și după edictul de iertare, războaiele civile au încetat și nu s-au mai produs decât dispute. De o parte și de alta se tipăreau cărți din acelea groase, pe care nu le mai citește nimeni. Clerul și îndeoșebi iezuiții căutau să-i convertească pe hughenoți. Miniștrii încercau să-i atragă pe catolici în direcția ideilor lor. Consiliul regelui era ocupat cu emiterea de hotărâri cu privire la câte un cimitir pe care cele două religii și-l disputau în vreun sat, cu privire la un templu înălțat pe un teren care aparținuse pe vremuri Bisericii, la școli, la drepăturile castelelor, la înmormintări, sau la clopote; și arareori se întâmpla ca reformatii să câștige vreun proces. După atâtea devastări și jafuri, nu au mai rămas decât niște mici spini. Din clipa în care ducele de Rohan a încetat de a mai fi capul lor, iar casa de Bouillon a pierdut cetatea Sedan, hughenoții n-au mai avut con-

¹ *François Le Clerc de Tremblay* supranumit *Părintele Joseph* (1577—1638), călugăr franciscan, care s-a bucurat de încredere din partea lui Richelieu, în anumite momente atribuindu-i-se o influență hotărâtoare asupra deciziilor acestuia. ceea ce i-a atras porecla de „Eminența cenușie“, de la culoarea sutanei sale (n.t.).

ducător. Ba chiar și-au făcut un merit din a sta liniștiți în mijlocul tulburărilor Frondei și ale războaielor pe care le-au provocat principii, parlamentele și episcopii, pretinzând că-l servesc pe rege împotriva cardinalului Mazarin.

În cursul vieții acestui ministru, aproape că nu s-a pomenit despre problemele religioase. El a dat fără nici o dificultate postul de controlor-general al finanțelor unui calvinist străin, cu numele de Hervart. Toți reformații au obținut ferme, subferme, toate slujbele care depindeau de acesta.

Colbert, care a reînsuflețit industria națiunii și pe care-l putem considera drept întemeietorul comerțului, a folosit o mulțime de hughenoți în meșteșuguri, în manufacturi, în marină. Toate ocupațiile acestea folosite, au potolit încetul cu încetul în ei furia epidemică a controversei; iar gloria care l-a înconjurat timp de cincizeci de ani pe Ludovic al XIV-lea, puterea sa, guvernarea fermă și energică, au făcut ca partidul reformaților, ca și celelalte ordine ale statului, să renunțe la orice idee de rezistență. Serbările magnifice ale unei curți galante făceau ca pedantismul hughenoților să apară de-a dreptul ridicol. Pe măsură ce bunul-gust se desăvârșea, psalmii lui Marot și ai lui Bèze nu puteau să nu provoace încetul cu încetul dezgust. Psalmii aceștia, care fermecaseră curtea lui Francisc al II-lea, ajunseseră pe vremea lui Ludovic al XIV-lea să fie buni doar pentru oamenii de jos. Sfînta filosofie, care, pe la mijlocul acestui secol, a început să pătrundă întrucitva în societate, a contribuit și ea la a-i dezgusta pînă la urmă pe oamenii de calitate de disputele în contradictoriu.

Dar, pînă în momentul în care, încetul cu încetul, rațiunea va ajunge să se facă ascultată de oameni, însuși spiritul de dispută a avut o contribuție la menținerea liniștii în stat: căci, pe atunci, janseniștii, începînd să

se bucură de oarecare reputație, s-au bucurat de adeziunea celor care se hrăneau cu atari subtilități : ei scriau împotriva iezuiților și a hughenotilor : aceștia răspundeau janseniștilor și iezuiților : luteranii din provincia Alsacia scriau împotriva tuturor acestora. Un război în scris între atâtea partide, într-o vreme în care statul era ocupat cu lucruri mari, iar guvernul era atotputernic, nu putea să nu devină în scurt timp o simplă ocupație pentru pierde-vară, care degenează mai curînd sau mai tîrziu în indiferență.

Ludovic al XIV-lea era pornit împotriva reformatilor datorită neconținutelor muștrări ale clerului său, datorită insinuărilor iezuiților, datorită curții de la Roma și, în cele din urmă, datorită cancelarului Le Tellier și a lui Louvois, fiul acestuia, ambii dușmani ai lui Colbert și care voiau să-i nimicească pe reformati considerîndu-i rebeli, pentru că erau protejați de Colbert, care-i considera folositori. Ludovic al XIV-lea, care de altminteri nici nu cunoștea prea bine fondul doctrinei acestora, îi privea, nu fără oarecare dreptate, ca pe niște foști rebeli, supuși cu greutate. La început, a căutat să le ruineze treptat, din toate părțile, edificiul religiei lor : sub cel mai neînsemnat pretext, li se lua un templu : li s-a interzis să ia în căsătorie fete de religie catolică ; și în această privință nu s-a procedat cu suficient spirit politic : se nesocotea puterea unui sex pe care curtea o cunoștea totuși prea bine. Cu cele mai plauzibile mijloace, intendenții și episcopii încercau să le răpească hughenotilor copii. În 1681, lui Colbert i s-a dat ordin să nu mai primească în funcție de fermier pe nici un om aparținînd acestei religii. Pe cît s-a putut, au fost excluși din comunitățile de *arte și meserii*. Ținîndu-i astfel sub jug, regele nu-i oprima totdeauna. Prin decrete a fost interzisă orice violență împotriva lor. Insinuările au fost împlinite cu severitatea, și toate

pedepsele s-au aplicat numai însoțite de formalitățile justiției.

Îndeosebi a fost folosit un mijloc de conversiune în multe cazuri eficace : banii ; dar el nu a fost utilizat îndeajuns în această privință. Pellisson a fost însărcinat cu această slujbă secretă. Este același Pellisson care, multă vreme calvinist, s-a făcut cunoscut prin lucrările sale, printr-o elocvență foarte bogată și prin legăturile cu suprintendentul Fouquet, al cărui prim-comis, favorit și victimă a fost. A avut norocul de a fi atît de deștept și să-și schimbe religia, într-o vreme în care o atare schimbare îl putea duce la demnitate și la avere. A intrat în carieră ecleziastică, a obținut beneficii și un post de maestru de reclamații. Regele i-a încredințat venitul minăstirilor Saint-Germain-des-Prés și Cluny, pe la 1677, împreună cu o treime din veniturile economatelor, pentru a fi împărțite celor care doreau să se convertească. Cardinalul Lecamus, episcop de Grenoble, se slujise și el de aceeași metodă. Pellisson, însărcinat cu acest departament, trimitea bani în provincii, căutînd să realizeze conversiuni multe cu bani puțini. Sume mici, distribuite unor săraci, umflau lista pe care Pellisson o prezenta regelui la fiecare trei luni, convingîndu-l că pe lume totul cedează în fața puterii sau a binefacerilor sale.

În 1681, încurajat de succesele acestea mărunte pe care timpul urma să le sporească, consiliul a îndrăznit să dea o declarație prin care copiii erau obligați să renunțe la religia lor la vîrsta de șapte ani ; și, aplicîndu-se această declarație, în provincie au fost luați o mulțime de copii pentru a-i sili să-și abjure religia, iar la părinții lor au fost cazați soldați.

Datorită acestei grabe a cancelarului Le Tellier și a lui Louvois, fiul său, o mulțime de familii din provinciile Poitou, Saintonge și din provinciile vecine au început să plece. Străinii s-au grăbit să profite de aceasta.

Regii Angliei și ai Danemarcei, și îndeosebi orașul Amsterdam, i-au invitat pe calviști din Franța să se refugieze în statele lor și le-au asigurat întreținerea. Orașul Amsterdam s-a angajat chiar să construiască mii de case pentru fugari.

Consiliul a putut vedea urmările periculoase ale folosirii prea prompte a autorității și și-a închipuit că le va remedia prin însăși această autoritate. Toți își dădeau seama cit de necesari erau meșteșugarii într-o țară în care comerțul înflorea, și marinarii într-o vreme în care se întemeia o marină puternică. S-a dat ordin să fie condamnați la galere toți cei care aparțineau acestor profesii și încercau să fugă.

S-a observat că mai multe familii calviniste își vindeau imobilele. Numai decît a apărut o declarație care confisca toate aceste imobile în cazul în care vînzătorii lor plecau în următorul an din regat. Împotriva miniștrilor calviști măsurile de severitate s-au dublat. Pentru cea mai mărunță contravenție, templele lor erau închise. Toate rentele lăsate prin testament consistoriilor au fost date spitalelor regatului.

Tuturor învățătorilor calviști li s-a interzis să primească elevi în internate. Miniștrii lor au fost supuși impozitului pe cap de om pentru oamenii de rînd; primarilor protestanți li s-au luat titlurile de noblețe. Ofițerii din casa regelui, secretarii regelui, atunci cînd erau protestanți, au primit ordin să părăsească aceste slujbe. Nici printre notari, nici printre avocați, nici chiar în funcția de procuror nu au mai fost admiși adepții acestei religii.

Întregului cler i s-a dat ordin să facă prozeliți, dar s-a interzis aceasta pastorilor reformați, sub amenințarea pedepsei de a fi expulzați pentru totdeauna. Toate hotărîrile acestea au fost solicitate în mod public de clerul din Franța. La urma urmei, era vorba de niște

vlăstare legitime care nu voiau să împartă averea cu niște străini introduși cu forța.

Pellisson continua să cumpere convertiți; dar doamna Hervart, văduva controlorului general al finanțelor, însuflețită de acel zel religios pe care-l putem constata dintotdeauna la femei, trimitea pentru a împiedica conversiunile tot atîția bani cît trimitea Pellisson pentru a se face.

(1682). În cele din urmă, în unele locuri, hughenoții au îndrăznit să nu se supună. În regiunile Vivarais și Dauphiné, ei se adunară în apropiere de locurile unde li se dărimaseră templele. Au fost atacați; s-au apărat. Nu a fost decît o foarte mică scînteie din focul vechilor războaie civile. Două sau trei sute de nenorociți, lipsiți de conducători, de puncte fortificate, ba chiar și de țeluri anume, au fost risipiți într-un sfert de oră; înfrîngerile au fost urmate de suplicii. Intendentul provinciei Dauphiné a pus să fie tras pe roată nepotul pastorului Chamier, care redactase edictul de la Nantes. El face parte dintre cei mai vestiți martiri ai sectei, iar numele de Chamier a fost multă vreme venerat de protestanți.

(1683). Intendentul provinciei Languedoc a pus să fie tras pe roată predicatorul Chomel. Alți trei au fost condamnați la același supliciu, iar zece la spînzurătoare: i-a salvat fuga, așa că nu au fost executați decît în efigie.

Toate acestea provocau teroare și, în același timp, sporeau îndărătnicia protestanților. Se știe prea bine că oamenii se atașează de religia lor în măsura în care suferă pentru ea.

În momentele acelea, unii au izbutit să-l convingă pe rege că, după ce a trimis misionari în toate provinciile, trebuia să trimită dragoni¹. Violențele acestea s-au

¹ Corpuri de soldați care, în genere, luptau pe jos, dar se deplasau călare. Au fost reconstituiți în 1635 pentru a fi încadrați în infanterie; mai târziu, au devenit o armă specială, intrucitva de elită, a cărei conducere era rivnită de cei mai înalți nobili. „Dragonadele“ au reprezentat un întreg sistem de

dovedit făcute la timp nepotrivit; ele erau o urmare a spiritului ce domnea pe atunci la curte, și anume că totul trebuia să se încline în fața numelui lui Ludovic al XIV-lea. Nimeni nu stătea să se gîndească la faptul că hughenotii nu erau cei de la Jarnac, de la Moncontour sau de la Coutras; că furia războaielor civile se potolise; că boala aceasta lungă degenerase într-o lincezeală; că, în viața oamenilor, toate își au momentul lor; că dacă părinții fuseseră răzvrățiți sub Ludovic al XIII-lea, copiii se arătaseră supuși sub Ludovic al XIV-lea. În Anglia, în Olanda, în Germania puteau fi văzute secte care în secolul precedent se masacraseră între ele, dar care acum trăiau în pace, în aceleași orașe. Totul dovedea că un rege absolut poate fi în egală măsură bine slujit atît de catolici, cît și de protestanți. O mărturie autentică o constituiau luteranii din Alsacia. În sfîrșit, regina Cristina părăsise a avea dreptate spunînd într-una din scrisorile ei, cu ocazia acestor violențe și emigrări: „Consider că Franța e unul din bolnavii aceia cărora li se taie brațe și picioare pentru a-l trata de un rău pe care blindețea și răbdarea le-ar vindeca pe deplin“.

Ludovic al XIV-lea, care, punînd în 1661 stăpînire pe Strasbourg, a protejat în acest oraș luteranismul, putea tolera în statele sale calvinismul, pe care timpul l-ar fi făcut să dispară, așa cum numărul luteranilor din Alsacia scade pe zi ce trece, puțin cîte puțin. Oare își putea cineva închipui că, supunînd la silnicii un mare număr de supuși, nu va pierde pe și mai mulți, care, în pofida edictelor și a gărzilor, vor izbuti să scape prin fugă de o violență privită de ei ca o îngrozitoare persecuție? În sfîrșit, de ce să dorești ca mai mult de un milion de oameni să urască un nume scump și prețios

samavolnicii pe care le-au exercitat acești soldați în timpul persecuției protestanților, dintre care nu cel mai grav pornea de la încartiruirea lor în casele viitoarelor lor victime (n.t.).

căluia și protestanții și catolicii, și francezii și străinii, îi adăugaseră atunci numele de *cel Mare* ? Însăși politica părea a-l determina pe rege să-i păstreze pe calviști, pentru a-i opune necontenitelor pretenții ale curții din Roma. Căci tocmai în acel moment, regele rupsesese deschis cu Inocențiu al XI-lea, dușmanul Franței. Numai că Ludovic al XIV-lea, împăcînd interesele religiei sale cu acelea ale propriei măreții, a vrut să-l umilească pe papă cu o mîină și să-i zdrobească pe calviști cu cealaltă.

În cazul celor două acțiuni, el avea în vedere strălucirea gloriei pe care o iubea nesăbuit în tot ceea ce făcea. Episcopii, mai mulți intendenți, întregul consiliu l-au sfătuit ca soldații, arătîndu-se numai, să ducă la îndeplinire ceea ce binefacerile sale și misiunile începuseră să realizeze. Regele a crezut doar că se va folosi de autoritate ; dar cei cărora le-a fost transmisă această autoritate s-au folosit de cea mai mare asprime.

Pe la sfîrșitul anului 1684 și la începutul lui 1685, în timp ce Ludovic al XIV-lea, mereu bine înarmat, nu se temea de nici unul dintre vecinii săi, trupele au fost trimise în toate orașele și în toate castelele unde se aflau cei mai mulți protestanți ; și cum dragonii, destul de puțin disciplinați în vremurile acelea, au fost cei care au comis cele mai mari excese, acțiunea aceasta a fost numită *dragonadă*.

La frontiere, s-a pus o pază pe cît s-a putut de severă, pentru a preveni fuga celor pe care regele voia să-i readucă în sinul Bisericii. A fost un soi de hăituială efectuată într-un țarc mai mare.

Un episcop, un intendent sau un subdelegat, sau un preot ori vreo persoană autorizată mergea în fruntea trupei. Erau adunate principalele familii calviniste, îndeosebi acelea care păreau mai ușor de convertit. Ele renunțau la religia lor în numele celorlalte, iar cei care se încăpățîneau erau dați pe mîna soldaților, care aveau

voie să facă orice cu ei, numai nu să-i ucidă. Cu toate acestea, multe persoane au fost atit de crud maltratate încit au murit din cauza aceasta. Copiii refugiaților protestează și acum, din străinătate, împotriva persecuțiilor suferite de părinții lor : ei le compară cu cele mai violente persecuții îndurate de Biserică în primele secole.

A fost un contrast ciudat că din sînul unei curți voluptuoase, în care domnea blîndețea moravurilor, grațiile, farmecul societății, au putut porni ordine așa de severe și de nemiloase. Marchizul de Louvois a marcat întreaga afacere cu inflexibilitatea caracterului său ; se poate recunoaște în ea același spirit care voise să acopere sub ape Olanda, iar mai apoi a prefăcut Palatinatul în cenușă. S-au păstrat unele scrisori ale sale din 1685, scrise de propria sa mînă și redactate în acești termeni : „Maiestatea-sa dorește să se întrebuințeze maximum de asprime față de cei care nu vor voi să treacă la religia sa ; iar față de cei care vor avea stupida glorie de a rămîne ultimii, să se întrebuințeze măsurile extreme“.

Parisul n-a fost expus absolut deloc acestor jigniri ; țipetele s-ar fi făcut auzite de tron prea de aproape. Oamenii vor să-i facă pe alții nefericiți, dar nu suportă să le audă plîngerile.

(1685). În timp ce templele erau dărîmate pretutindeni în felul acesta, iar în provincii se cerea cu arma în mînă abjurarea, edictul din Nantes a fost în sfîrșit casat în luna octombrie a anului 1685 ; iar ruina edificiului care era deja minat din toate părțile a fost desăvîrșită.

Camera edictului fusese deja suprimată. S-a dat ordin consilierilor calviști din parlament să părăsească slujbele pe care le dețineau. O sumedenie de hotărîri ale consiliului au apărut una după alta pentru a extirpa rămășițele religiei proscrise. Cel mai fatal a părut ordinul de a se răpi pretinșilor reformați copiii pentru a fi dați pe mîna rudelor lor catolice cele mai apropiate ;

ordin împotriva căruia natura protesta cu glas atît de puternic încît nici nu a fost executat.

Dar în acest celebru edict¹, care-l revoca pe cel de la Nantes, părea a se pregăti un eveniment exact contrariu scopului pe care şi-l propusese. Se urmărea reunirea calviniştilor cu Biserica în cadrul regatului. După cum se ştie, Gourville, om foarte judicios, fiind consultat de Louvois, îi propusese acestuia să-i închidă pe toţi miniştrii protestanţi şi să nu-i elibereze decît pe cei care, cumpăraţi cu pensii în secret, ar fi abjurat în public, slujind deci reunificării mai mult decît misionarii şi soldaţii. În loc de a urma acest sfat politic, prin edict s-a ordonat ca toţi miniştrii care nu voiau să se convertească să plece din regat în termen de cincisprezece zile. Era o orbire să-ţi închipui că, gonindu-i pe pastori, o mare parte din turmă nu-i va urma. Însemna într-adevăr să-ţi faci o idee prea mare despre propria ta putere şi să-i cunoşti prost pe oameni închipuindu-ţi că atîtea inimi ultragiate şi atîtea imaginaţii înfierbîntate de ideea de martiriu, îndeosebi în regiunile meridionale ale Franţei, nu vor înfrunta orice pericol fugind la străini şi făcîndu-şi cunoscută constanţa şi gloria exilului în mijlocul unor naţiuni care-l invidiau pe Ludovic al XIV-lea şi întindeau acestor turme fugare mîinile.

Semnînd edictul, bătrînul cancelar Le Tellier a exclamat plin de bucurie : „*Nunc dimittis servum tuum, Domine... quia viderunt oculi mei salutare tuum*”².

¹ Edictul care-l revoca pe cel de la Nantes a fost dat de Ludovic al XIV-lea la 18 octombrie 1685 la Fontainebleau şi poartă în istorie acest nume. El a venit să încunune o sumă întreagă de măsuri de restrîngere, de persecutare, de urmărire a protestanţilor din Franţa, ducînd în cele din urmă la izgonirea lor de pe teritoriul regatului (n.t.).

² „Şi acum, slobozeşte, Doamne, pe robul tău... căci ochii mei au văzut mîntuirea ta” (lat.). (*Evanghelia lui Luca*, cap. II versetele 29—30) (n.t.).

Nu-și dădea seama că semna una din cele mai mari nenorociri ale Franței¹.

Louvois, fiul său, greșea și mai mult închipuindu-și că era de ajuns un ordin semnat de mîna sa pentru a păzi toate frontierele și toate coastele împotriva celor care-și făceau din fugă o datorie. Atunci cînd își pune în gînd să înșele legea, ingeniozitatea este totdeauna mai puternică decît autoritatea. Erau de ajuns cîțiva paznici cumpărați pentru a favoriza mulțimea refugiaților. În decurs de trei ani, cincizeci de mii de familii au ieșit din regat și au fost urmate mai apoi de altele. Ele au dus în străinătate artele, manufacturile, bogăția. Aproape întregul nord al Germaniei, regiune încă necultivată și lipsită de industrie, și-a schimbat fața datorită mulțimilor acestora transplantate. Ele au populat orașe întregi. Stofele, șireturile, pălăriile, ciorapii, care mai înainte se cumpărau din Franța, au început să fie fabricate de ei. Un cartier întreg din Londra a fost populat cu muncitori francezi din industria mătăsii; alții au adus acolo arta de a duce la perfecțiune lucrarea cristalelor, care în Franța s-a pierdut. În Germania continuă să se întilnească obișnuit banii pe care refugiații i-au risipit acolo². În felul acesta, Franța a pierdut aproximativ cinci sute de mii de locuitori, o cantitate enormă de bani în numerar, și îndeosebi de meșteșugari, cu care dușmanii ei s-au îmbogățit. Olanda a dobîndit ofițeri și

¹ Dacă citiți Orațiunea funebră închinată de Bossuet lui Le Tellier, cancelarul acesta apare ca un om drept și mare. Dacă citiți *Analele* abatelui de Saint-Pierre, el apare ca un curtean laș și primejdios, un calomniator dibaci, despre care contele de Grammont, văzîndu-l ieșind de la o convorbire personală cu regele, a spus: „Parcă văd un dihor sfîșiind niște pui de găină și lingîndu-și botul plin de sînge” (n.a.).

² În scrisorile sale, contele d'Avaux afirmă că i s-ar fi raportat că la Londra au fost fabricate șase sute de mii de guinee din aurul pe care refugiații l-au adus acolo: i s-a făcut un raport prea exagerat (n.a.).

soldăți excelenți. Prințul de Orania și ducele de Savoia au avut regimente întregi de refugiați. Aceiași suverani ai Savoiei și Piemontului, care comiseseră atâtea cruzimări împotriva reformatilor din țările lor, i-au angajat pe cei din Franța ; și desigur că nu din zel religios îi înrolă prințul de Orania. Au fost unii care s-au stabilit chiar și la capul Bunei Speranțe. Nepotul celebrului Duquesne, locțiitor-general al marinei, a întemeiat o mică colonie la acest capăt al lumii ; colonia n-a prosperat, cei care s-au îmbarcat au murit în cea mai mare parte. Dar pînă la urmă, continuă să existe unele resturi ale acestei colonii din vecinătatea hotentotilor. Francezii s-au risipit mai departe decît evreii.

Zadarnic s-au umplut închisorile și galerele cu cei arestați pe cînd voiau să fugă. Ce să faci cu atîți nefericiți, întăriți în credința lor grație chinurilor ? Cum să lași în galere atîția oameni de treabă, atîția bătrîni infirmi ? Cîteva sute au fost îmbarcați pentru America. În cele din urmă, consiliul și-a închipuit că dacă ieșirea din regat nu va mai fi interzisă, oamenii nemaifiind însuflețiți de plăcerea ascunsă de a nu se supune, se vor înregistra mai puține dezertări. S-a înșelat încă o dată ; și după ce trecerile au fost lăsate libere, au fost închise a doua oară degeaba.

În 1685, s-a interzis calviniștilor să fie serviți de catolici, de teama ca stăpîinii să nu-i pervertească pe servitori ; și, după un an, un alt edict le-a ordonat să-i dea afară din serviciu pe hughenoți, pentru a putea fi arestați ca vagabonzi. Nimic nu era stabil în felul de a-i persecuta, cu excepția intenției de a-i oprima pentru a-i converti.

Distrugîndu-le toate templele, exilîndu-le toți mi-niștrii, ideea era să-i rețină în comuniunea romană pe toți cei care își schimbaseră religia din convingere sau de teamă. În regat mai rămăseseră ceva mai mult de

patru sute de mii ¹. Erau siliți să asiste la slujbele religioase și să se împărtășească. Unii, care au aruncat ostia după ce o primiseră, au fost condamnați să fie arși de vii. Trupurile celor care nu voiau să primească sfintele taine în clipa morții erau purtate pe un grătar de nuiel și azvîrlite la gunoi.

Orice persecuție dă naștere la prozeliți, atunci cînd se exercită în fierbințeala entuziasmului. Calvinistii se adunau peste tot pentru a-și cînta psalmii, în ciuda pedepsei cu moartea pronunțată împotriva celor care vor organiza adunări. Pedepsa cu moartea se pronunța și împotriva miniștrilor care se întorceau în regat; se dădeau cinci mii cinci sute de livre recompensă celor care-i denunțau. Mai mulți au fost omoriți prin spînzurătoare sau prin tragerea pe roată.

Deși părea zdrobită, secta a continuat să existe. Zadarnic a nădăjduit ea în timpul războiului din 1689 că regele Wilhelm, după ce și-a detronat socrul catolic, va susține în Franța calvinismul. Numai că în timpul războiului din 1701, rebeliunea și fanatismul au izbucnit în Languedoc și în regiunile învecinate².

¹ De mai multe ori s-a tipărit informația că în Franța ar mai exista trei milioane de reformați. E o exagerare inadmisibilă. Domnul de Bâville număra mai puțin de o sută de mii în Languedoc, și cifra era exactă. La Paris nu sînt nici măcar cincisprezece mii: multe orașe și provincii întregi nu au nici măcar unul singur (n.a.).

² Revolta populației de religie calvină din regiunea munților Ceveni este cunoscută sub numele de răscoala Camisarzilor (de la *camiso*, cămașă, în dialectul din Languedoc), și a izbucnit după revocarea Edictului de la Nantes. Conduși de Laporte, zis Rolland, de Ravanal și îndeosebi de Jean Cavalier, camisarii au dus o luptă aprigă timp de trei ani (1702—1705), care a luat aspectul unui război țărănesc. Ludovic al XIV-lea a trebuit să folosească împotriva lor mari unități militare, în plin război pentru succesiunea tronului Spaniei, ceea ce a dus la o slăbire considerabilă a puterii Franței, într-o perioadă cînd avea nevoie să-și mobilizeze toate forțele (n.t.).

Rebeliunea aceasta a fost stîrnită de o serie de profeții. Din toate timpurile, profețiile au constituit un mijloc de care oamenii s-au slujit pentru a-i amăgi pe cei săraci cu duhul și pentru a-i înflăcăra pe fanatici. Din o sută de evenimente pe care îndrăznesc să le prezică șarlatanii, dacă întîmplător se produce unul, celelalte sînt uitate, iar acesta rămîne o garanție a bunăvoinței divine și o dovadă a unei minuni. Dacă nici o prezicere nu se împlinește, ele sînt explicate, li se dă un nou sens ; entuziaștii îl adoptă, iar imbecilii îl cred.

Ministrul Jurieu a fost unul dintre cei mai arzători profeți. El a început prin a se pune mai presus de un Cotterus și de nu mai știu ce Cristină, mai presus de un Justus Velsius, de un Drabitus, pe care-i considera niște oameni inspirați de Dumnezeu. Apoi, s-a pus aproape alături de autorul *Apocalipsei* sau de Sfîntul Pavel ; partizanii, sau mai degrabă dușmanii săi, au pus să se bată în Olanda o medalie cu următorul text, *Jurius propheta*. El a promis mîntuirea poporului lui Dumnezeu timp de opt ani. Școala lui de profeție era stabilită în munții din provinciile Dauphiné, Vivarais și Ceveni, regiuni foarte propice prezicerilor, locuite de oameni neștiutori și de spirite înfierbîntate, încinse de clima caldă și mai mult încă de predicatorii lor.

Prima școală de profeție a fost înființată într-o fabrică de sticlă, pe un munte din Dauphiné, numit Peira ; un hughenot bătrîn, cu numele de De Serre, a vestit acolo sfîrșitul Babilonului și restabilirea Ierusalimului. El le arăta copiilor cuvintele din *Sfînta Scriptură* care glăsuiesc : „Atunci cînd trei sau patru oameni se adună în numele meu, duhul meu se află printre ei ; și cu un grăunte de credință se pot urni munții din loc“. Apoi primea Sfîntul Duh și-l transmitea lor suflîndu-le în gură, pentru că în *Evangelhia după Matei* se spune că Isus a suflat, înainte de a muri, asupra discipolilor

săi : profetul nu mai era stăpîn pe sine ; intra în convulsii ; își schimba vocea ; rămînea nemișcat, cu privirea rătăcită, cu părul zbîrlit, după cum se întîmplă din vechime la toate popoarele și după toate regulile nebuniei transmise din veac în veac. Copiii primeau în felul acesta darul profeției ; și dacă nu urneau munții din loc, aceasta se datora faptului că aveau destulă credință pentru a primi Duhul Sfînt, dar nu îndeajuns pentru a face minuni : de aceea își dublau fervoarea pentru a dobîndi și acest din urmă dar.

În timp ce munții Ceveni deveneau în felul acesta școala entuziasmului, miniștrii, care erau numiți *apostoli*, se întorceau în taină pentru a păstori norodul.

Claude Brousson, dintr-o familie de vază din Nîmes, om elocvent și plin de zel, foarte stimat în rîndul străinilor, s-a întors în patrie în 1698 și a fost pus sub acuzare nu numai pentru că și-a îndeplinit slujba de preot în ciuda edictelor, dar și pentru faptul că întreținuse, cu zece ani înainte, o corespondență cu inamicii statului. Într-adevăr, el a urzit planul de a strecura trupe din Anglia și din Savoia în Languedoc. Proiectul acesta, scris de mîna lui și adresat ducelui de Schomberg, fusese demult interceptat și se afla în mîinile intendentului de provincie. Rătăcind din oraș în oraș, Brousson a fost arestat la Oléron și transferat în citadela din Montpellier. Intendentul și judecătorii săi l-au interogat : el a răspuns că era apostolul lui Isus Hristos, că primise Sfîntul Duh, că nu trebuia să trădeze tezaurul credinței, că datoria lui era să împartă fraților săi pîinea credinței. A fost întrebat dacă apostolii scriseseră proiecte de a instiga la revoltă provinciile : i s-au arătat scrisorile funeste, iar judecătorii l-au condamnat toți într-un glas să fie tras pe roată de viu. (1698.) A sfîrșit așa cum mureau primii martiri. Întreaga sectă, departe de a-l considera un criminal de stat, a văzut în el un sfînt

care își pecetluiseră credința cu sînge ; și s-a tipărit *Martiriul domnului de Brousson*.

Profeții se înmulțesc atunci, iar spiritul de violență sporește. Din nenorocire, se întîmplă ca în 1703 un abate din familia Du Chaila, inspector al misiunilor, să obțină un ordin al curții de a le închide într-o mînăstire pe două fete ale unui gentilom nou convertit. În loc să le ducă la mînăstire, el le duce mai întîi în castelul său. Calvinistii se adună : forțează porțile : eliberează pe cele două fete și pe mai mulți alți prizonieri. Revoluția pun mîna pe abatele Du Chaila ; îi oferă viața dacă acceptă să treacă la religia lor. Acesta refuză. Un profet strigă la el : „Mori, așadar, duhul te osîndește, păcatul tău e împotriva ta“, și este ucis cu focuri de pușcă. Imediat apoi, pun mîna pe perceptorii de capitații și-i spînzură cu rolurile atîrnate de gît. De aici se reped asupra preoților pe care-i întîlnesc și-i masacrează. Sînt urmăriți : se refugiază în mijlocul pădurilor și al stîncilor. Numărul lor sporește : profeții și profetele le vestesc din partea lui Dumnezeu restabilirea Ierusalimului și prăbușirea Babilonului. Un abate, de La Bourlie, apare deodată în mijlocul refugiului lor sălbatic și le aduce bani și arme.

Abatele era fiul marchizului de Guiscard, subguvernator al regelui, unul dintre cei mai înțelepți oameni din regat. Fiul era cu totul nedemn de un asemenea părinte. Refugiat în Olanda din pricina unei crime, el va ațîța la revoltă regiunea munților Ceveni. Ceva mai tirziu, a fost văzut la Londra, unde a și fost arestat, în 1711, pentru că a trădat ministerul englez după ce-și trădase țara. Adus în fața consiliului, el a apucat de pe masă un cuțitaș din acelea lungi cu care se poate comite o crimă și l-a lovit cu el pe cancelarul Robert Harley, ulterior conte de Oxford, încît a trebuit dus la închisoare în lanțuri. Și-a preîntîmpinat supliciu sinuigîndu-se. Acesta a fost așadar omul care, în numele

englezilor, al olandezilor și al ducelui de Savoia, a venit să-i încurajeze pe fanatici și să le promită ajutoare importante.

(1703). O mare parte din țară îi favoriza în taină. Lozinca lor era : *Nici un impozit și libertate de conștiință*. Ea seduce pretutindeni poporul de jos. Exaltările acestea justificau în ochii poporului scopul pe care și-l stabilise Ludovic al XIV-lea de a extirpa calvinismul ; numai că fără revocarea edictului de la Nantes, nu ar mai fi fost nevoie să fie combătute aceste violențe.

Regele trimite la început pe mareșalul de Montrevel cu un corp de trupe. El duce războiul împotriva acestor nenorociți cu o sălbăcie care o depășește pe a lor. Prizonierii sînt trași pe roată, sînt arși de vii ; dar și soldații care cad în mîinile revoltaților pier de moartea cea mai crudă. Regele, silit să poarte războiul în toate părțile, nu putea trimite împotriva lor decît puține trupe. Era greu să-i surprinzi pe niște stînci în acea vreme inaccesibile, în peșteri, în mijlocul pădurilor, în care ei se deplasau pe drumuri nestrăbătute și din care ieșeau dintr-o dată, ca niște fiare sălbatice. Într-o luptă regulată au izbutit să înfrunte chiar și trupe de marină. Împotriva lor au fost trimiși pe rînd trei mareșali ai Franței.

Mareșalului de Montrevel i-a urmat în 1704 mareșalul de Villars. Deoarece îi era mai greu să-i găsească decît să-i înfrîngă, mareșalul de Villars, după ce i-a făcut să se teamă de el, le-a propus o amnistie. Unii dintre ei au acceptat, înșelați cum fuseseră de promisiunea de a fi ajutați de către ducele de Savoia, care, după exemplul atîtor suverani, îi persecuta la el în țară și voise să-i protejeze la dușmanii săi.

Cel mai vestit dintre șefii lor, și singurul care merită să-l numim, a fost Jean Cavalier¹. Mai tîrziu l-am văzut

¹ *Jean Cavalier* (1679—1740), s-a născut la Ribaute și a murit, în refugiu, în Anglia. E interesant de notat că, pe cînd se

în Olanda și în Anglia. Era un bărbat blond, cu o fizionomie blândă și plăcută. În partidul său i se spunea David. Din băiat de brutărie, devenise conducătorul unei mulțimi destul de mari, la vârsta de douăzeci și trei de ani, grație curajului și cu ajutorul unei profete care l-a făcut să fie recunoscut la o poruncă anume a Sfîntului Duh. Cînd i s-a propus amnistia, se afla în fruntea a opt sute de oameni pe care-i înregimentase în partidul său. A cerut ostateci : i s-au dat. Îtovărășit de una dintre căpetenii, a venit la Nîmes, unde a dus tratative cu mareșalul de Villars.

(1704). Cavalier a promis să alcătuiască patru regimente de revoltați, care să-l servească pe rege sub comanda a patru colonei, dintre care primul urma să fie el, iar pe ceilalți i-a numit el. Regimentele acestea trebuiau să se bucure de libera exercitare a religiei lor, asemeni trupelor străine ; dar această liberă exercitare nu era îngăduită și în altă parte.

Condițiile acestea erau pe punctul de a fi acceptate atunci cînd emisari din Olanda au venit cu bani și cu făgăduieli ca să împiedice să se ajungă la un rezultat. L-au făcut pe Cavalier să se despartă de principalii fanatici ; dar, pentru că își dăduse mareșalului de Villars cuvîntul, a vrut să și-l țină. A acceptat brevetul de colonel și a început să-i formeze regimentul din o sută treizeci de oameni care-i erau devotați.

De mai multe ori l-am auzit pe mareșalul de Villars spunînd că-l întrebasese pe tînărul acesta cum de izbutise la vârsta lui să se bucure de o asemenea autoritate asupra unor oameni atît de feroci și de nedisciplinabili. I-a răspuns că atunci cînd oamenii nu-l ascultau, pro-

afla în Olanda și l-a cunoscut Voltaire, amîndoi au fost îndrăgostiți de aceeași femeie, o fată cochetă și inteligentă, cu numele de Olympe Dunoyer, care și-a îndreptat pînă la urmă preferințele spre adversarul regelui Franței, nu spre cel care avea să devină istoriograful epocii sale (n.t.).

feta lui, care era numită *marea Maria*, era pe nomet inspirată și-i condamna la moarte pe refractari, pe care-i ucidea fără multă chibzuială¹. Întrebându-l mai târziu pe Cavalier același lucru, m-am ales cu același răspuns.

Aceste negocieri neobișnuite se duceau după bătălia de la Hochstädt. Ludovic al XIV-lea, care proscrisesse calvinismul cu atita îngîmfare, a încheiat pacea, sub numele de amnistie, cu un băiat de brutărie; iar mareșalul de Villars i-a prezentat acestuia brevetul de colonel, precum și pe cel al unei pensii de o mie două sute de livre.

Noul colonel s-a dus la Versailles; acolo a primit ordinele ministrului de război. Regele l-a văzut și a ridicat din umeri. Cavalier, respectat de ministru, a fost cuprins de teamă și s-a retras în Piemont. De aici a trecut în Olanda și în Anglia. A făcut războiul în Spania, comandînd un regiment de refugiați francezi în bătălia de la Almanza. Ceea ce s-a întîmplat acestui regiment ne poate servi de dovadă a furiei cu care se duc războaiele civile și a măsurii în care religia contribuie și ea la această violență. Trupa lui Cavalier s-a aflat în fața unui regiment francez. De îndată ce s-au recunoscut, s-au năpustit unul împotriva altuia cu baioneta, fără a trage vreun foc. Am mai avut ocazia să remarcăm că, în cursul bătăliilor, baioneta nu e folosită decît foarte puțin. După ce a deschis focul, atitudinea primei linii, alcătuită din trei rînduri, hotărăște soarta bătăliei; dar aici violența a făcut ceea ce nu face aproape niciodată valoarea. Din aceste regimente n-au mai rămas nici trei sute de oameni. Mareșalul de Berwick povestea de multe ori plin de mirare această aventură.

¹ Cele spuse aici se pot găsi în *Memoriile* autentice ale mareșalului de Villars. Primul volum este sigur scris de el: este conform cu manuscrisul pe care l-am văzut eu: celelalte două sînt de o mină străină și, cu totul diferită (n.a.).

Cavalier a murit ofițer general și guvernator al insulei Jersey, lăsând reputația unui om de mare valoare, păstrând din primele lui violențe doar curajul și înlocuind cu prudența un fanatism care nu mai era sprijinit de exemple.

Rechemat din Languedoc, mareșalul de Villars a fost înlocuit de mareșalul de Berwick. Insuccesele armatelor regelui au dat atunci curaj fanaticilor din Languedoc, care nădăjduiau ajutorul cerului și-l primeau pe cel al aliaților. Li s-au dat bani prin Geneva. Așteptau ofițeri care urma să le fie trimiși din Olanda și din Anglia. În toate orașele provinciei aveau informatori.

Printre cele mai mari conspirații se poate socoti aceea de a pune mina la Nîmes pe ducele de Berwick și pe intendentul Bâville, de a răscula provinciile Languedoc și Dauphiné și de a-i introduce acolo pe dușmani. Secretul a fost păstrat de mai mult de o mie de conjurați. Indiscreția unuia singur a făcut ca totul să fie descoperit. Mai mult de două sute de persoane au pierit în chinuri. Mareșalul de Berwick i-a făcut să fie exterminați prin foc și sabie pe toți nenorociții pe care i-a întilnit. Unii au murit cu arma în mînă, alții pe roți sau în mijlocul flăcărilor. Unii, mai dedați profețiilor decît armelor, au găsit mijloacele de a ajunge în Olanda. Refugiații francezi i-au primit ca pe niște trimiși ai cerului. Pășeau înaintea lor cîntînd psalmii și presărîndu-le drumul cu ramuri de copaci. Mai mulți, dintre profeții aceștia au ajuns în Anglia; numai că, socotînd că Biserica episcopală era prea legată de Biserica romană, au vrut să o facă dominantă pe a lor. Convingerea lor era așa de mare încît, neîndoindu-se de faptul că grație unei mari credințe poți să faci o mulțime de minuni, s-au oferit să învie un mort, ba chiar un mort la alegere. Poporul de jos este peste tot la fel; iar prezbiterienii se puteau uni cu fanaticii aceștia împotriva clerului anglican. Cine ar crede că unul dintre cei mai

mari geometri ai Europei, Fatio Duillier, precum și un om de litere foarte savant, cu numele de Daudé, s-au aflat în fruntea energumenilor? Fanatismul își face complici chiar și din știință și înăbușe rațiunea.

Ministerul englez a adoptat față de oamenii cu miracolele atitudinea care ar trebui luată întotdeauna. Li s-a îngăduit să dezgroape un mort din cimitirul bisericii catedrale. Locul a fost înconjurat cu străji. Totul s-a desfășurat ca un proces juridic. Scena s-a încheiat cu punerea profetilor la stîlpul infamiei.

Atari excese ale fanatismului nu puteau reuși aproape deloc în Anglia, unde filosofia începea să domine. Ele încetaseră de a mai tulbura Germania din clipa în care cele trei religii, cea catolică, cea evanghelică și cea reformată, au fost deopotrivă ocrotite de tratatul de la Westfalia. Provinciile Unite admiteau în sinul lor toate religiile, grație unei toleranțe politice. În cele din urmă, la sfîrșitul secolului, doar Franța era victima unor mari dispute de ordin ecleziastic, în ciuda progreselor rațiunii. Rațiunea aceasta, care a pătruns așa de greu chiar la persoanele docte, abia dacă străbătea în cazul doctorilor și, mai puțin încă, la cetățenii obișnuiți. E nevoie ca mai întîi să se instaleze în capetele cele mai de seamă; ea coboară la ceilalți din aproape în aproape, și guvernează chiar și poporul care nici nu ia cunoștință de ea, dar care, văzînd că oamenii superiori sînt moderați, se deprinde și el să fie astfel. E una dintre cele mai mari opere ale timpului, și timpul acesta încă nu venise.

CAPITOLUL AL XXXVII-LEA

DESPRE JANSENISM

Calvinismul avea să dea naștere în chip necesar războaielor civile și să zdruncine temeliile statelor.

Jansenismul nu putea provoca decât dispute teologice și războaie cu arma scrisului; căci, după ce reformatorii din secolul al XVI-lea rupseseră toate legăturile în care Biserica romană îi ținea pe oameni, după ce trataseră drept idolatrie tot ceea ce era mai sfânt, după ce deschiseseră larg porțile minăstirilor și dăduseră înapoi comorile acestora în mâinile laicilor, trebuia ca una dintre părți să o distrugă pe cealaltă. Într-adevăr, nu există țară în care religia lui Calvin și a lui Luther să fi apărut fără a nu provoca persecuții și războaie.

Dar janseniștii nu atacau cituși de puțin Biserica, ei nu se ridicaseră împotriva dogmelor fundamentale, nici împotriva averilor, și scriind despre chestiuni abstracte, ba împotriva reformatilor, ba împotriva structurii papalității, în cele din urmă nu s-au mai bucurat de nici un credit, nicăieri; și au sfârșit văzându-și secta disprețuită în aproape întreaga Europă, deși ea a avut câțiva partizani foarte respectabili prin talentul și moralitatea lor.

Într-un moment în care hughenoții atrăgeau atenția în mod serios, jansenismul a produs în Franța mai mult neliniște decât o tulburare gravă. Disputele acestea veniseră din afara țării, ca multe altele. Inițial, un oarecare doctor din Louvain, cu numele de Michel Bay, căruia i se spunea Baius, după moda pedantă a acelor vremuri, s-a apucat să susțină, cam pe la 1552, o serie de propoziții asupra harului și a predestinării. Problema aceasta, ca aproape întreaga metafizică, te duce, în ceea ce privește fondul, spre labirintul fatalității și al libertății în care s-a rătăcit întreaga Antichitate, și în care omul aproape că nu posedă nici un fir conducător.

Spiritul de curiozitate, dat de Dumnezeu oamenilor, acel impuls necesar instruirii noastre ne duce fără încetare dincolo de scop, asemeni tuturor resorturilor sufletului nostru, care, dacă n-ar putea să ne împingă prea departe, nu ne-ar ațița poate niciodată îndeajuns.

Altfel, oamenii s-au certat în legătură cu tot ceea ce cunoșteau și cu tot ceea ce nu cunoșteau : numai că disputele filosofilor din vechime au fost totdeauna pașnice, în timp ce acelea ale teologilor au fost adeseori singeroase și totdeauna zgomotoase.

Călugării cordelierii, care nu înțeleseseră problemele acestea mai mult decât Michel Baius, au considerat că liberul arbitru este anihilat și că doctrina lui Duns Scotus se află în pericol. Supărați pe Baius, dealtminteri ca urmare a unei dispute aproape de același soi, ei au denunțat papei Pius al V-lea șaptezeci și șase de propoziții ale acestuia. Bula de condamnare, din 1567, a fost redactată de Sixtus al V-lea, generalul de atunci al cordelierilor.

Din teama de a nu se compromite sau din plictiseala de a mai examina atari subtilități, sau din indiferență și dispreț pentru tezele de la Louvain, cele șaptezeci și șase de propoziții au fost condamnate în totalitate, fiind considerate eretice, părind eretice, necuviincioase, îndrăznețe și suspecte, fără a se specifica nimic și fără a se intra în amănunte. Această metodă e caracteristică puterii supreme și nu lasă aproape deloc posibilitate disputei. Doctorii de la Louvain au rămas foarte încurcați primind bula ; în ea se afla îndeosebi o frază în care o virgulă, plasată într-un loc sau altul, condamna sau admitea unele opinii ale lui Michel Baius. Universitatea a trimis o delegație la Roma pentru a afla de la Sfântul Părinte unde trebuiau puse virgulele. Drept unic răspuns, curtea de la Roma, care era ocupată cu alte treburi, le-a trimis acestor flamanzi un exemplar din bulă în care nu mai era pur și simplu nici o virgulă. Bula a fost depusă în arhivă. Marele' vicar, numit Morillon, a declarat că bula papei trebuie acceptată *chiar și atunci când conține erori*. Acest Morillon avea dreptate în ceea ce privește politica, pentru că e desigur mult mai bine să accepți o sută de bule cu erori decât să dai

foc la o sută de orașe, așa cum au făcut hughenoții și adversarii lor. Baïus l-a crezut pe Morillon și s-a retrăcut, fără să se mai iște vreo tulburare.

Cîțiva ani mai tirziu, Spania, tot atît de fertilă în autori scolastici pe cît era de sterilă în filosofie, l-a produs pe iezuitul Molina care și-a închipuit că a descoperit anume felul în care Dumnezeu acționează asupra creaturilor și felul în care creaturile îi rezistă. El a distins ordinea naturală și ordinea supranaturală, predestinația întru har și predestinația întru slavă, harul prevenitor și harul cooperant. El a fost inventatorul concursului concomitent, al științei medii și al congruismului. Știința aceasta medie precum și congruismul erau în mod deosebit niște doctrine rare. Dumnezeu, prin știința sa medie, examinează cu pricepere voința omului, pentru a afla ce va face omul cînd va dobîndi harul divin; și apoi, ghicind felul în care se va folosi de liberul arbitru va aranja lucrurile în așa fel încît să-l determine pe om, iar aranjamentele acestea constituie congruismul.

Dominicanii spanioli care n-au înțeles nici ei această explicație, după cum nici iezuiții nu o înțeleseseră, dar care erau geloși pe aceștia din urmă, au scris că tratatul lui Molina *era precursorul lui Antihrist*.

Curtea de la Roma a evocat această dispută, care ajunsese pe mîna marilor inchișitori, și a ordonat cu multă înțelepciune să se păstreze tăcere de către ambele părți, ceea ce nici una nici cealaltă nu a făcut.

În cele din urmă, cauza ei a fost pledată cu toată seriozitatea în fața lui Clement al VIII-lea și, spre rușinea spiritului omenesc, toată Roma a participat la proces. Un iezuit, cu numele de Achille Gaillard, l-a asigurat pe papă că exista un mijloc de a aduce pacea în Biserică; el a propus cu gravitate să se accepte predestinarea gratuită, cu condiția ca dominicanii să admită știința medie, iar cele două sisteme să fie puse de acord cum

se va putea. Dominicanii au respins soluția lui Achille Gaillard. Celebrul lor Lemos a susținut concursul prevenitor și complementul virtuții active. Congregațiile au sporit în număr, fără ca cineva să cadă de acord.

Clement al VIII-lea a murit înainte de a fi izbutit să determine ca argumentele pro și contra să se clarifice în oarecare măsură. Paul al V-lea a reluat procesul; dar întrucât el însuși avea unul ceva mai important cu republica Venetiei, a suspendat toate congregațiile care se numeau și continuă să se numească *de auxillis*. Li se dădea acest nume, tot atît de puțin clar prin el însuși ca și problemele ce se agitau, pentru că acest cuvînt înseamnă *ajutoare*, și pentru că în disputa respectivă era vorba de ajutoarele pe care Dumnezeu le dă voinței slabe a oamenilor. Pînă la urmă, Paul al V-lea le-a ordonat celor două partide să trăiască în pace.

În timp ce iezuiții instituiau știința lor medie și congruismul, Cornélius Jansénius, episcop de Ypres, relua unele idei ale lui Baïus, într-o carte voluminoasă despre Sfîntul Augustin, care a fost tipărită abia după moartea sa; așa că a devenit conducător de sectă fără să știe. Aproape nimeni nu a citit cartea aceasta care a provocat atîtea tulburări; dar Duverger de Hauranne, abate de Saint-Cyran, prieten al lui Jansénius, un om plin de pasiune, dar scriitor prolix și obscur, a venit la Paris și i-a convins pe cîțiva doctori tineri și pe cîteva femei bătrîne. Iezuiții au cerut la Roma condamnarea cărții lui Jansénius, considerînd-o o urmare a celei a lui Baïus și au obținut-o în 1641; dar la Paris, facultatea de teologie a fost împărțită, asemeni tuturor celor care se ocupau cu judecarea acestor lucruri. Nu prea părea că ar fi ceva de cîștigat din faptul de a gândi, ca Jansénius, că Dumnezeu poruncește lucruri imposibile; n-ar fi nici filosofic, nici consolator: numai că plăcerea ascunsă de a aparține unui partid, ura pe

care și-o atrăgeau iezuiții, rîvna de a se distinge, precum și neliniștea spiritului au dus la formarea unei secte.

Cu majoritate de voci, Facultatea a condamnat cinci propoziții ale lui Jansénius. Cele cinci propoziții erau extrase din carte în mod foarte fidel cît privește sensul, dar nu și cît privește propriile cuvinte. Șaizeci de doctori au reclamat aceasta parlamentului ca pe un abuz, iar camera vacațiunilor¹ a ordonat ca părțile să compare în fața lui.

Părțile nu au compărut; dar, de o parte, un doctor numit Habert, îi răscula pe oameni împotriva lui Jansénius; iar de cealaltă, celebrul Arnauld, discipol al lui Saint-Cyran, apăra jansenismul cu elocvența sa impetuoașă. Îi ura pe iezuiți mai mult chiar decît nu iubea harul eficient; și era urît de ei încă mai mult, ca unul născut dintr-un tată care, dedicîndu-se avocaturii, plecase cu violență în favoarea universității și împotriva instituțiilor lor. Rudele lui dobîndiseră multă considerație în magistratură și în armată. Geniul său, precum și împrejurările în care s-a aflat, l-au împins pe calea unei lupte cu arma scrisului și în același timp l-au făcut să devină conducător de partid, un soi de ambiție în fața căreia toate celelalte dispăreau. A dus lupta împotriva iezuiților și împotriva reformatilor pînă la vîrsta de optzeci de ani. De la el au rămas o sută patru volume, dintre care aproape că nici unul nu se află în rîndul cărților bune și clasice care onorează secolul lui Ludovic al XIV-lea și constituie biblioteca națiunilor. Toate lucrările scrise de el s-au bucurat de mare succes pe vremea lui, atît datorită reputației autorului, cît și datorită înflăcărării disputelor. Această înflăcărare s-a stins; cărțile au fost uitate. N-au rămas din ele decît ceea ce aparține exclusiv rațiunii, *Geometria* sa, *Gramatica sis-*

¹ Camera a unui tribunal sau a unei curți, care ținea sedințe în timpul vacanțelor judiciare pentru a soluționa cauzele socotite foarte urgente (n.t.).

tematică, Logica, la care și-a adus o însemnată contribuție. Nimeni nu se născuse cu un spirit mai filosofic ; numai că la el filosofia a fost coruptă de spiritul de facțiuni care, timp de șaizeci de ani, a împins și a cufundat un spirit făcut să-i lumineze pe oameni în niște nefericite dispute de școală și în niște nenorociri legate de încăpăținare.

Universitatea era împărțită cu privire la acele faimoase cinci articole, așa că și episcopii s-au arătat împărțiți. Optzeci și opt de episcopi din Franța au scris cu toții lui Inocențiu al X-lea, rugându-l să hotărască el ; iar alți unsprezece i-au scris rugându-l să nu întreprindă nimic în această chestiune. Inocențiu al X-lea a judecat ; a condamnat fiecare din cele cinci propoziții luate în parte ; dar tot fără să citeze paginile de unde erau scoase, nici textele care le precedau sau le urmau.

Omisunea aceasta, care n-ar fi putut fi comisă într-un proces civil nici măcar la cel mai mărunț dintre tribunale, a fost făcută atît de Sorbona, cît și de janseniști, de iezuiți, dar și de suveranul pontif. În mod evident, fondul celor cinci propoziții condamnate se află în opera lui Jansénius. E de ajuns să deschizi cel de al treilea volum, la pagina 138, ediția apărută la Paris în 1641 ; în el se poate citi cuvînt cu cuvînt : „Toate acestea demonstrează din plin și în mod evident că nimic nu e mai sigur și mai întemeiat în doctrina Sfîntului Augustin decît faptul că există unele porunci imposibile, nu numai pentru necredincioși, pentru cei orbi, pentru cei insensibili, dar și pentru cei credincioși și pentru cei drepți, în ciuda voinței și a eforturilor acestora, făcute după cîte îi țin puterile ; și că harul, care ar putea face cu puțință aceste porunci, le lipsește“. De asemenea, la pagina 165, se poate citi „că Isus Cristos, după Sfîntul Augustin, nu a murit pentru toți oamenii“.

Cardinalul Mazarin a făcut ca bula papei să fie acceptată în unanimitate de adunarea clerului. Pe vremea

aceea el se afla de partea papei ; nu-i iubea pe jansenişti şi ura pe bună dreptate facţiunile.

Se părea că pacea a revenit în Biserica din Franţa : dar jansenişti au scris atâtea scrisori, au citat de atâtea ori pe Sfântul Augustin, au pus atâtea femei în mişcare încît, după acceptarea bulei, jansenişti au devenit mai numeroşi ca oricînd.

Un preot de la Saint-Sulpice i-a refuzat domnului de Liancourt iertarea păcatelor, pentru că se spunea că nu credea în acele cinci propoziţii ce s-ar fi aflat în opera lui Jansénius şi că în casa lui s-ar fi găsit niscăi eretici. S-a produs un nou scandal, un nou subiect de scrieri. Doctorul Arnauld s-a evidenţiat şi, într-o nouă scrisoare adresată unui duce şi pair real sau imaginar, a susţinut că propoziţiile lui Jansénius, care fuseseră condamnate, nu se aflau în opera lui Jansénius, ci în opera Sfântului Augustin şi a mai multor părinţi. El a adăugat că „Sfântul Petru fusese un om drept, căruia harul, fără de care nimic nu e cu putinţă, îi lipsise“.

E adevărat că Sfântul Augustin precum şi Sfântul Ion Hrisostomul spuseseră acelaşi lucru ; numai că împrejurrările, care schimbă totul, l-au făcut pe Arnauld să fie socotit vinovat. S-a spus că trebuie turnată apă în vinul sfinţilor părinţi ; căci ceea ce e un obiect atît de serios pentru unii este totdeauna un pretext de glume pentru alţii. Facultatea s-a întrunit, ba chiar, din partea regelui, a fost prezent şi cancelarul Séguier. Arnauld a fost condamnat şi exclus din Sorbona, în 1654. Prezenţa cancelarului printre teologi a dat un aer de despotism care a dispăcut publicului ; şi grija de a umple sala cu o mulţime de doctori, călugări cerşetori, care nu erau obişnuiţi să se afle acolo în număr atît de mare, l-a făcut pe Pascal să afirme în *Provincialele* sale „că era mai uşor să găseşti călugări decît justificări“.

Majoritatea acestor călugări nu admiteau congruismul, ştiinţa medie, harul versatil al lui Molina ; ei sus-

țineau un har suficient la care voința poate consimți, deși nu consimte niciodată ; un har eficient căruia i se poate rezista, dar căruia nu i se rezistă ; și explicau toate acestea foarte limpede, spunînd că omul poate rezista acestui har în sens divizat, dar nu și în sens compus.

Lucrurile acestea sublime nu prea sînt în acord cu rațiunea omenească, dar sentimentul lui Arnauld și al janseniștilor părea prea în acord cu calvinismul pur. Tocmai aceasta constituia fondul disputei dintre gomariști și arminieni. Ea a divizat Olanda întocmai cum jansenismul a divizat Franța ; numai că în Olanda ea a devenit o facțiune politică mai degrabă decît o dispută de oameni care n-aveau nici o treabă ; ea a făcut să curgă pe eșafod sîngele pensionarului Barnevelt : o violență cumplită, pe care olandezii o detestă în clipa de față, după ce au izbutit să vadă absurditatea acestor dispute, oroarea persecuțiilor și fericita necesitate a toleranței : resursă a înțelepților care guvernează, împotriva entuziasmului trecător al celor care argumentează. Disputa aceasta a produs în Franța doar dispoziții administrative, bule, scrisori de detenție și broșuri, pentru că în acel moment existau și dispute mai importante.

Așadar, Arnauld a fost doar exclus din facultate. Această mică persecuție i-a atras o mulțime de prieteni : dar atît el cît și janseniștii au avut totdeauna împotriva lor Biserica și pe papă. Unul dintre primele demersuri ale lui Alexandru al VII-lea, urmașul lui Inocențiu al X-lea, a fost să reînnoiască cenzurile împotriva celor cinci propuneri. Episcopii din Franța, care redactaseră deja un formular, au mai alcătuit unul nou, al cărui sfîrșit era conceput în următorii termeni : „Condamn din inimă și din gură doctrina celor cinci propoziții conținute în cartea lui Cornélius Jansénius, care doctrină nu e cîtuși de puțin aceea a Sfîntului Augustin, pe care Jansénius a explicat-o greșit“.

Ulterior, credincioșii trebuiau să subscrie această

formulă ; iar episcopii au prezentat-o în diocesele lor tuturor celor care erau suspecti. Au vrut să o dea la semnat și călugărițelor de la Port-Royal de Paris și de la Port-Royal des Champs. Aceste două așezăminte erau sanctuarul jansenismului : erau conduse de Saint-Cyran și de Arnauld.

Pe lângă mînăstirea Port-Royal des Champs înființaseră un așezămînt unde se retrăseseră mai mulți savanți virtuoși, dar încăpățînați, legați împreună de conformitatea sentimentelor : acolo se ocupau de instruirea unor tineri aleși. Din școala aceasta a ieșit Racine, poetul care a cunoscut cel mai bine din toată lumea sufletul omenesc. Pascal, primul dintre satiricii francezi, căci Despréaux n-a fost decît al doilea, era intim legat de acești iluștri și periculoși solitari. Fetelor de la Port-Royal de Paris și de la Port-Royal des Champs li s-a dat spre semnare formularul ; ele au răspuns că nu puteau mărturisi în conștiință, după papă și după episcopi, că acele cinci propoziții se aflau în cartea lui Jansénius, pe care n-o citiseră ; că desigur gîndirea acestuia nu fusese înțeleasă ; că era posibil ca acele cinci propuneri să fi fost greșite, dar că Jansénius nu se înșelase.

O atare încăpăținare a iritat curtea. Locuitorul civil d'Aubray (pe vremea aceea nu exista încă unul al poliției) s-a dus la Port-Royal des Champs pentru a-i scoate pe toți solitarii retrași acolo și pe toți tinerii pe care-i educau. Au fost amenințați că vor fi distruse cele două mînăstiri : un miracol le-a salvat.

Domnișoara Perrier, pensionară a mînăstirii Port-Royal de Paris, nepoată a celebrului Pascal, suferea de o boală la un ochi : la Port-Royal s-a organizat o ceremonie la care ea a sărutat un spin din cununa care pe vremuri fusese așezată pe capul lui Isus Cristos. Spinul acesta se afla de cîtva timp la Port-Royal. Nu-i prea ușor de aflat cum de fusese el salvat și transportat de

la Ierusalim în mahalaua. Saint-Jacques. Bolnava l-a sărutat : ea păru a se fi vindecat după câteva zile. Unii s-au grăbit să afirme și să ateste că se vindecase cît ai clipi din ochi de o fistulă lacrimală incurabilă. Fata aceasta a murit abia în 1728. Mai multe persoane care au trăit multă vreme în preajma ei m-au asigurat că vindecarea fusese extrem de lentă, ceea ce e foarte verosimil ; dar ceea ce nu e aproape deloc verosimil e faptul că Dumnezeu, care nu face nici un miracol pentru a aduce la religia noastră nouăsprezece-douăzeci de zecimi din populația pămîntului care nu cunoaște această religie sau o urăște, ar fi întrerupt cu adevărat ordinea naturii în favoarea unei fete, pentru a justifica o duzină de călugărițe care pretindeau că acel Cornélius Jansenius nu scrisese o duzină de rînduri ce-i erau atribuite, sau că le-ar fi scris cu altă intenție decît aceea care îi este imputată.

Miracolul a provocat o vîlvă atît de mare încît iezuiții au luat pana împotriva lui. Un părinte Annat, duhovnic al lui Ludovic al XIV-lea, a publicat *Motiv de întristare a janseniștilor cu prilejul miracolului ce se spune că s-ar fi petrecut la Port-Royal, de un doctor catolic*. Annat nu era nici doctor, nici om învățat. El și-a închipuit că dacă un spin a venit din Iudeea la Paris, pentru a o vindeca pe micuța Perrier, aceasta se întimplase pentru a dovedi că Isus a murit pentru toți și nu pentru mai mulți : toată lumea l-a fluierat pe părintele Annat. Iezuiții s-au apucat atunci să facă și ei miracole ; numai că nu s-au bucurat de nici un ecou : cele ale janseniștilor erau pe atunci singurele miracole la modă. După cîtiva ani, aceștia au mai făcut încă un miracol. La Port-Royal se afla o soră, Gertrude, vindecată de o inflamație la un picior. Minunea aceasta n-a avut nici un succes : vremurile trecuseră, iar sora Gertrude nu avea drept unchi pe vreun Pascal.

Iezuiții, care aveau de partea lor pe papi și pe regi,

erau cu totul discreditați în ochii popoarelor. Împotriva lor se reaminteau vechile povești cu asasinarea lui Henric cel Mare, urzită de Barrière, executată de Châtel, elevul lor, apoi supliciul părintelui Guignard, expulzarea lor din Franța și din Veneția, conjurația prafului de pușcă, falimentul Sevillei. Toate căile erau încercate pentru a-i face să devină odioși. Pascal a făcut și mai mult, i-a ridiculizat. *Scrisorile sale provinciale*, care au apărut atunci, erau un model de elocință și de bătaie de joc. Cele mai bune comedii ale lui Molière nu au mai multă sare decât primele *Scrisori provinciale*. Bossuet nu are nimic mai sublim decât ultimele.

Este drept că întreaga carte ducea la o premisă falsă. Cu multă abilitate, se atribuia întregii societăți¹ păreri extravagante ale mai multor iezuiți spanioli și flamanzi. Ele ar fi putut fi descoperite tot atât de bine la niște cazuiști dominicani și franciscani; numai că Pascal avea ce avea numai cu iezuiții. În scrisorile acestea, el voia să dovedească faptul că iezuiții își puseseră în gând să corupă moravurile oamenilor; o intenție pe care nici o sectă, nici o societate n-a avut-o vreodată și nu o poate avea; numai că aici nu era vorba ca Pascal să aibă dreptate ci doar ca să distreze publicul.

Iezuiții, care nu aveau pe atunci nici un scriitor bun, nu au putut șterge oprobriul cu care-i acoperea cartea cea mai bine scrisă din câte apăruseră în Franța; dar li s-a întâmplat și lor în disputele pe care le-au avut aproape același lucru ca și cardinalului Mazarin. Un Blot, un Marigni și un Barbançon făcuseră ca întreaga Franță să rîdă pe seama sa; dar el a rămas stăpînul Franței. Părinții s-au bucurat de atîta trecere încît au făcut ca *Scrisorile provinciale* să fie arse printr-o decizie a parlamentului, din Provența²; dar prin aceasta nu au

¹ Nume care se dădea ordinului iezuit, de la titulatura lui latină *Societas Jesu* (n.t.).

² La 9 februarie 1657 (n. ed. fr.).

fost mai puțin ridicoli, și au devenit și mai odioși în ochii națiunii.

Călugărițele cele mai de seamă de la mînăstirea Port-Royal de Paris au fost ridicate cu două sute de gărzi și au fost dispersate pe la alte mînăstiri : nu au fost lăsate decît cele care au iscălit formularul. Risipirea acestor călugărițe a trezit interesul întregului Paris. Sora Perdreau și sora Passart, care au semnat formularul și le-au făcut și pe altele să-l semneze, au devenit obiectul glumelor și cîntecelor cu care orașul a fost năpădit din pricina aceluia soi de pierde-vară care nu văd niciodată la un lucru decît latura glumeață și care se distrează totdeauna, în timp ce oamenii cu convingeri au de suferit, în timp ce răzvrătiții vociferează, iar guvernul acționează.

Janseniștii au ieșit întăriți datorită persecutării lor. Patru prelați, Arnauld, episcop de Angers, fratele doctorului ; Buzanval, din Bauvais ; Pavillon, din Aleth ; și Caulet, din Pamiers, același care a rezistat regelui în chestiunea regalei, s-au declarat împotriva formularului. Era vorba de un alt formular, alcătuit de papa Alexandru al VII-lea însuși, asemănător întru totul în ceea ce privește fondul cu primul, cel acceptat în Franța de episcopi, ba chiar și de parlament. Cuprins de indignare, Alexandru al VII-lea a numit nouă episcopi francezi pentru a intenta proces celor patru prelați refractari. Atunci spiritele s-au întărit mai mult ca niciodată.

Dar în clipa cînd toată lumea se pasiona la culme să știe dacă cele cinci propoziții se aflau sau nu în Jansénius, Rospigliosi, devenit papă sub numele de Clement al IX-lea, a împăcat toate lucrurile pentru cităva vreme. El i-a făcut pe cei patru episcopi să iscălească *în mod sincer* formularul, în loc să-l semneze *pur și simplu* ; în felul acesta s-a putut crede că, deși cele cinci propoziții au fost osîndite, ele nu sînt cîtuși de puțin extrase din opera lui Jansénius. Cei patru episcopi au dat unele

explicații mărunte ; amabilitatea italiană a izbutit să calmeze vivacitatea franceză. Un cuvânt înlocuit cu altul a adus pacea, pace care a fost numită *pacea lui Clement al IX-lea*, ba chiar și *pacea Bisericii*, deși nu e vorba decât de o dispută ignorată sau disprețuită în restul lumii. Se părea că de pe vremea lui Baius, papii au avut totdeauna drept scop să înăbușe acele controverse în care nu se putea ajunge la vreo înțelegere și să le determine pe cele două părți să predea aceeași morală pe care toată lumea o pricepe. Nimic mai rezonabil ; numai că aici era vorba de oameni.

Guvernul i-a pus în libertate pe janseniștii care se aflau închiși în Bastilia, și, printre alții, pe Sacy, autorul *Traducerii Testamentului*. Călugărițele exilate au fost readuse la Port-Royal ; ele au semnat în *mod sincer*, și și-au închipuit că, grație acestui cuvânt, au ieșit biruitoare. Arnauld a ieșit din ascunzătoarea în care stătuse și a fost prezentat regelui, a fost primit de nunțul papal, a fost considerat de public ca un părinte al Bisericii ; și-a luat angajamentul ca de atunci încolo să nu lupte decât împotriva calviniștilor, căci un război trebuia să se ducă. În vremurile acelea de liniște, Arnauld a scris o carte, *Veșnicia credinței*, la care a fost ajutat de Nicole ; și acesta a constituit obiectul marii controverse dintre ei și Claude, ministrul calvinist, controversă în care fiecare parte s-a socotit victorioasă, așa cum se întâmplă de obicei.

Pacea pe care Clement al IX-lea o adusese unor spirite prea puțin pașnice, care erau cu toate agitate, n-a constituit decât o suspendare trecătoare a ostilităților. Cabalele surde, intrigile și injuriile au continuat de ambele părți.

Ducesa de Longueville, sora Marelui Condé, atât de cunoscută datorită războaielor civile și iubirilor ei, ajungând bătrână și fără nici o ocupație, a devenit o femeie evlavioasă ; și, întrucât ura curtea și avea nevoie

de intrigi, s-a făcut jansenistă. A construit un corp de clădiri la Port-Royal des Champs, unde se retrăgea uneori în mijlocul cenobiților. A fost epoca lor cea mai înfloritoare. Arnauld, Nicole, Le Maistre, Hermann, Sacy, mulți bărbați care, deși mai puțin celebri, aveau totuși multe merite și se bucurau de reputație, se adunau la ea. Ei au înlocuit strălucirea spiritului cu care ducesa de Longueville se deprinsese la palatul Rambouillet prin conversațiile lor temeinice și prin acele trăsături virile, viguroase și însuflețite, care constituiau caracteristica scrierilor și a felului lor de a vorbi. Nu puțin au contribuit ei la răspîndirea bunului-gust și a adevăratei elocvențe în Franța. Numai că, din nenorocire, ei doreau cu și mai multă ardoare să-și propage opiniile. Păreau a constitui ei înșiși o dovadă a acelui sistem al fatalității care li se imputa. S-ar fi zis că erau antrenați de o hotărîre invincibilă să-și atragă persecuții în legătură cu niște himere, cînd ar fi putut să se bucure de cea mai mare reputație și de cea mai fericită existență renunțînd la aceste dispute zadarnice.

(1679). Facțiunea iezuiților, mereu iritată din cauza *Scrisorilor provinciale*, a pus în mișcare totul împotriva janseniștilor. Nemaiputînd să comploteze în favoarea Frondei, doamna de Longueville a început să uneltească în favoarea jansenismului. La Paris aveau loc întruniri, cînd la ea, cînd la Arnauld. Regele, care se hotărîse deja să stîrpească calvinismul, nu mai voia în nici un chip o nouă sectă. A recurs la amenințări, și, în cele din urmă, Arnauld, temîndu-se de dușmanii înarmați ai autorității suverane, lipsit de aportul doamnei de Longueville, pe care o răpise moartea, s-a hotărît să plece și să-și petreacă viața în Țările de Jos, necunoscut și sărac, lipsit chiar și de servitori; el, al cărui nepot fusese ministru de stat: el care ar fi putut fi cardinal. Plăcerea de a scrie în libertate i-a ținut loc de toate. A trăit pînă în 1694, într-o ascunzătoare neștiută de lume și cunos-

cută doar de prietenii săi, scriind mereu, ca un filosof totdeauna superior loviturilor sortii și oferind pînă în ultima clipă pilda unui suflet pur, tare și de neclintit.

În Țările de Jos catolice, o țară numită de *obediță* și în care bulele papilor constituie legile suverane, partidul lui Arnauld a continuat să fie persecutat. A fost și mai persecutat în Franța.

Ciudat e că problema aceasta, „dacă cele cinci propoziții se află cu adevărat în opera lui Jansénius“, continua să fie unicul pretext al acestui mic război intestine. Distincția de *drept* și de *fapt* preocupa spiritele. În cele din urmă, în 1701, s-a propus o problemă teologică, zisă *cazul de conștiință prin excelență*: „Se pot administra sfintele taine unui om care a semnat formularul crezînd în adîncul sufletului său că papa ba chiar și Biserica se pot înșela asupra faptelor?“ Patruzeci de doctori au semnat că se putea da iertarea păcatelor unui astfel de om.

Numaidecît apoi, războiul reîncepe. Papa și episcopii voiau să fie crezuți asupra faptelor. Arhiepiscopul Parisului, Noailles, a poruncit ca lumea să creadă în *dreptul* unei credințe divine și în faptul unei credințe omenești. Ceilalți, ba chiar și arhiepiscopul de Cambrai, Fénelon, care nu era mulțumit de domnul de Noailles, au cerut credința divină în fapte. Poate că ar fi fost mai bine să se ostenească să citească pasajele din carte; dar acest lucru nu s-a făcut niciodată.

În 1705, papa Clement al XI-lea a dat bula *Veniam Domini*, prin care a poruncit să se creadă în fapte, fără să explice dacă era vorba de o credință divină sau de una omenească.

Era o noutate introdusă în Biserică faptul de a pune pe niște fete să iscălească bule papale. Onoarea aceasta a fost făcută și călugărițelor de la Port-Royal des Champs. Cardinalul de Noailles a fost silit să le dea această bulă pentru a le pune la încercare. Ele au semnat, fără a

deroga de la pacea stabilită de Clement al IX-lea și retrăgându-se într-o tăcere respectuoasă cu privire la fapte.

Nu se știe ce e mai neobișnuit : mărturisirea pretinsă unor fete, cum că un număr de cinci propoziții se cuprindeau într-o carte scrisă în latinește, sau refuzul încăpăținat al acestor călugărițe.

Regele i-a cerut papei o bulă pentru desființarea mănăstirii lor. Cardinalul de Noailles le-a lipsit de sfintele taine. Avocatul lor a fost închis în Bastilia. Toate călugărițele au fost ridicate din mănăstirea Port-Royal și duse la altele, mai puțin nesupuse, fiecare în altă parte. În 1709, locțiitorul de poliție a pus să fie dărîmat așezămîntul lor pînă la temelie ; pentru ca, în cele din urmă, în 1711, trupurile ce se aflau îngropate în biserică și în cimitir să fie dezgropate și duse în altă parte.

Tulburările nu au fost stîrpite odată cu mănăstirea. Janseniștii voiau mereu să comploteze, iar iezuiții să se dovedească necesari. Părintele Quesnel, preot în ordinul oratorienilor, prieten cu celebrul Arnauld și care a fost tovarășul acestuia pînă în ultima clipă a retragerii sale, compusese încă din 1671 o carte de reflecții pioase pe marginea textului *Noului Testament*. Cartea aceasta cuprinde cîteva maxime care ar putea părea favorabile jansenismului ; numai că acestea sînt cufundate într-o sumedenie atît de mare de maxime sfinte și pline de acea vorbire mieroasă care cucerește inima, încît lucrarea a fost primită cu o satisfacție generală. În ea, binele apare la tot pasul, iar răul trebuie să stai să-l cauți. Mai mulți episcopi i-au adus cele mai mari elogii atunci cînd cartea a văzut lumina zilei și le-au reconfirmat atunci cînd autorul și-a desăvîrșit lucrarea. Ba chiar am aflat că abatele Renaudot, unul dintre oamenii cei mai învățați din Franța, aflîndu-se la Roma în primul an de pontificat al lui Clement al XI-lea, și ducîndu-se într-o zi la acest papă, care-i iubea pe savanți și care era el

însuși un savant, l-a găsit citind cartea părintelui Quesnel. „Iată, i-a spus papa, o carte excelentă. La Roma, nu avem pe nimeni care să fie în stare să scrie așa. Aș vrea să-l atrag pe omul acesta să vină la mine“. Or chiar acest papă a condamnat ceva mai târziu cartea.

Numai că elogiile lui Clement al XI-lea și cenzurile care le-au urmat nu trebuiesc socotite ceva contradictoriu. În cursul unei lecturi poți fi impresionat de frumusețile frapante ale unei lucrări, pentru ca mai târziu să-i condamni defectele ascunse. Unul dintre prelații care în Franța aprobaseră cu cea mai mare sinceritate cartea lui Quesnel a fost cardinalul de Noailles. Pe vremea când era episcop de Châlons, se declarase protectorul acestuia ; și cartea îi era dedicată. Cardinalul de Noailles, plin de virtuți și de cunoștințe, omul cel mai blind și prietenul cel mai bun al păcii, îi proteja pe unii janseniști, fără a fi el însuși jansenist ; și îi iubea puțin pe iezuiți, fără a le face rău sau a se teme de ei.

Iezuiții au început să se bucure de un mare credit începînd din momentul în care părintele de La Chaise, ajungînd să guverneze conștiința lui Ludovic al XIV-lea, a devenit capul Bisericii galicane. Părintele Quesnel, temîndu-se de iezuiți, se refugiase la Bruxelles împreună cu savantul benedictin Gerberon, cu un preot numit Brigode și cu încă mulți alții din același partid. După moartea celebrului Arnauld, Quesnel devenise capul acestora și se bucura, asemeni lui, de gloria măgulitoare de a fi întemeiat un imperiu secret, independent de suverani, de a domni asupra conștiințelor și de a fi sufletul unei facțiuni alcătuită din spirite luminate. Iezuiții mai răspîndiți decît facțiunea lui Quesnel și mai puternici, l-au dezgropat curînd pe Quesnel din locul unde acesta se izolase. L-au persecutat pe lângă Filip al V-lea, așa cum îl urmăriseră și pe Arnauld, maestrul său, pe lângă Ludovic al XIV-lea. Au obținut un ordin din partea regelui Spaniei pentru ca acești solitari să fie arestați,

(1703). Quesnel a fost aruncat în închisoarea arhiepiscopatului de Malines. Un gentilom, care și-a închipuit că partidul jansenist îi va da o avere dacă-i va elibera căpetenia, a pătruns în închisoare și l-a ajutat să evadeze pe Quesnel, care s-a refugiat la Amsterdam, unde a și murit, în 1719, la o vîrstă extrem de înaintată, după ce a contribuit la înființarea în Olanda a cîtorva biserici de janseniști, o turmă prea săracă și care s-a redus pe zi ce trecea.

Cînd a fost arestat, i s-au confiscat toate hîrțile și s-a găsit în ele tot ceea ce caracterizează un partid deja alcătuit. S-a găsit o copie a unui vechi contract încheiat de janseniști cu Antoinette Bourignon, celebră vizionară, o femeie bogată și care cumpărase pe numele lui Quesnel insula Nordstrand, în apropiere de Holstein, pentru a reuni acolo pe cei pe care pretindea să-i asocieze unei secte de mistici pe care ea voise s-o înființeze.

Această Antoinette Bourignon tipărise pe cheltuială proprie nouăsprezece volume groase de reverii pioase și își risipise jumătate din avere pentru a face prozeliti. Izbutise însă doar să se facă ridicolă, ba chiar suferise de persecuțiile care întovărășesc orice inovație. În cele din urmă, pierzîndu-și nădejdea de a se stabili în insula pe care o cumpărase, o revînduse janseniștilor, care nici ei nu s-au stabilit pe ea.

În manuscrisele lui Quesnel s-a mai găsit și un proiect mai culpabil, dacă nu cumva va fi fost și mai zmintit. În 1684, Ludovic al XIV-lea îl trimisese în Olanda pe contele d'Avaux cu împuternicirea de a acorda un armistițiu de douăzeci de ani tuturor puterilor care voiau să se așeze în această țară; janseniștii, sub numele de *discipolii Sfîntului Augustin*, își închipuiseră că vor fi cuprinși în acest armistițiu, de parcă ei ar fi fost în fapt un partid formidabil, așa cum fusese cel al calviniștilor atît de multă vreme. Ideea aceasta himerică nu fusese niciodată pusă în aplicare; dar, în sfîrșit,

propunerile de pace ale janseniştilor cu regele Franței fuseseră redactate în scris. În proiectul acesta se ascundea desigur năzuința lor de a-și da prea multă importanță ; ceea ce a fost de ajuns pentru a deveni și criminal. Le-a fost ușor iezuiților să-l facă pe Ludovic al XIV-lea să creadă că janseniștii sînt primejdioși.

Regele nu era îndeajuns de învățat ca să-și dea seama că niște opinii vane, întemeiate pe speculație, vor cădea de la sine, dacă vor fi lăsate propriei lor inutilități. A le transforma în probleme de stat însemna a le da o pondere pe care nu o aveau nicidecum. N-a fost greu ca lucrarea părintelui Quesnel să fie considerată culpabilă, după ce autorul ei a fost tratat ca un răzvrătit. Iezuiții l-au pus pe regele însuși să ceară la Roma condamnarea cărții. De fapt, era vorba să fie condamnat cardinalul de Noailles, care fusese protectorul ei cel mai zelos. Pe bună dreptate, lumea se distra imaginîndu-și că papa Clement al XI-lea îl va umili pe arhiepiscopul Parisului. Trebuie știut că atunci cînd papa Clement al XI-lea era doar cardinalul Albani, făcuse să se tipărească o carte cu desăvîrșire molinistă¹ a prietenului său cardinalul de Sfondrate și că domnul de Noailles fusese denunțatorul acestei cărți. Era firesc să se creadă că Albani, devenit papă, va face împotriva aprobărilor date lui Quesnel cel puțin ceea ce făcuse împotriva aprobărilor date lui Sfondrate.

Lumea nu s-a înșelat : papa Clement al XI-lea a dat, cam pe la 1708, un decret împotriva cărții lui Quesnel. Numai că, atunci, problemele de ordin laic au împiedicat ca soluția acestei probleme spirituale, care

¹ Teorie teologică, pusă în circulație de iezuitul spaniol Luis Molina (1536—1600), prin care se încearcă o împăcare a libertății omului cu preștiința lui Dumnezeu și cu necesitatea harului, ceea ce a trezit riposta înverșunată a janseniştilor. Poziția oficială a Bisericii a rămas multă vreme nehotărîtă în timpul disputei, care s-a stins în cele din urmă, după ce a produs în spirite destul de mari tulburări (n.t.).

fusesse solicitată, să reușească. Curtea era nemulțumită de Clement al XI-lea, care-l recunoscuse pe arhiducele Carol drept rege al Spaniei, după ce îl recunoscuse pe Filip al V-lea. În decret, au fost descoperite motive de anulare : decretul n-a fost acceptat în Franța ; iar disputele s-au atenuat pînă la moartea părintelui de La Chaise, confesorul regelui, un om blind, cu care căile de împăcare erau totdeauna deschise și care menaja în persoana cardinalului de Noailles pe aliatul doamnei de Maintenon.

Iezuiții se aflau în situația de a da un confesor regelui, ca și aproape tuturor principilor catolici. Prerogativa aceasta era un rod al legii lor fundamentale, prin care iezuiții renunță la demnitățile ecleziastice. Ceea ce întemeietorul ordinului stabilise din spirit de umilință devenise un principiu de grandoare. Cu cît Ludovic al XIV-lea îmbătrînea, cu atît locul de confesor devenea o funcție mai importantă. Postul acesta a fost dat lui Le Tellier, fiul unui procuror din Vire¹, în Normandia de Jos, un om sumbru, înflăcărat, insensibil, ascunzîndu-și violențele în dosul unui temperament aparent flegmatic : a făcut tot răul pe care-l putea face în acest post, unde e prea lesne să inspire ceea ce dorești și să-l duci la pierzanie pe cel pe care-l urăști : omul avea de răzbunat nedreptăți de ordin personal. Janseniștii făcuseră să fie condamnată la Roma una din cărțile sale asupra ceremoniilor chinezești. Le Tellier se afla în raporturi personale proaste cu cardinalul de Noailles și nu știa să menajeze nimic. A pus în mișcare întreaga Biserică a Franței. În 1711, s-a apucat să redacteze scrisori și dispoziții administrative pe care episcopii erau obligați

¹ Michel Le Tellier, cel de al șaselea și ultim confesor al lui Ludovic al XIV-lea, era fiul unui proprietar de vii din jurul orașului Constances. Omonimul său, cancelarul Michel Le Tellier, mort cu mai bine de treizeci de ani înaintea sa, era nepotul unui negustor de vinuri (n. ed. fr.).

să le semneze. Le trimitea acuzații împotriva cardinalului de Noailles, în josul cărora nu mai aveau de adăugat decât iscălitura. În treburile laice, atari manopere își primesc pedeapsa ; au fost descoperite, fără ca aceasta să le împiedice izbînda¹.

Conștiința regelui era pusă în stare de alarmă de confesorul său în aceeași măsură în care autoritatea sa se considera legată de ideea unui partid rebel. În zadar i-a cerut cardinalul de Noailles să facă dreptate în aceste mistere ale nedreptății ; confesorul a izbutit să convingă că se slujesc de căi omenеști pentru a face să izbutească lucrurile divine ; și cum apăra într-adevăr autoritatea papei și cea a unității Bisericii, întregul fond al afacerii îi era favorabil. Cardinalul s-a adresat Delfinului, ducelui de Burgundia ; dar acesta fusese prevenit dinainte prin scrisori și prin prieteni ai arhiepiscopului de Cambrai. Slăbiciunea omenească sălășluiește în toate inimile. Fénelon nu era îndeajuns de filosof pentru a uita că fusese condamnat grație cardinalului de Noailles ; iar Quesnel a plătit atunci pentru doamna de Guyon.

Nici de la doamna de Maintenon, cardinalul n-a izbutit să dobîndească mai mult credit. Afacerea aceasta ne-ar

¹ În *Viața ducelui de Orléans*, tipărită în 1737, se afirmă că arhiepiscopul de Noailles l-a acuzat pe părintele Le Tellier că ar fi vîndut beneficii și că iezuitul ar fi spus regelui : „Sînt de acord să fiu ars de viu dacă această acuzație este dovedită, cu condiția ca și cardinalul să fie ars de viu în caz că nu o dovedește“.

Povestea aceasta e scoasă din scrierile care au mișnat în jurul afacerii constituției ; or, scrierile acestea sînt pline de tot atîtea absurdități ca și *Viața ducelui de Orléans*. Majoritatea lor sînt alcătuite de niște nenorociți care nu urmăreau decât să cîștige bani : oamenii aceștia nu știu că un om care trebuie să-și păstreze stima unui rege pe care-l confesează nu-i poate propune ca, pentru a se disculpa, să-l ardă de viu pe arhiepiscopul său.

Toate basmele de acest soi se regăsesc în *Memoriile doamnei de Maintenon*. Trebuie să se facă o distincție atentă între fapte și lucrurile aflate din auzite (n.a.).

putea face să aflăm caracterul acestei doamne, care aproape că nu aveam sentimente personale și se preocupa aproape exclusiv să se conformeze sentimentelor regelui. Trei rînduri scrise de mîna sa cardinalului de Noailles cuprind tot ceea ce trebuie să credem atît despre ea, cît și despre intriga părintelui Le Tellier, dar și despre ideile regelui și despre împrejurările de atunci. „Mă cunoașteți îndeajuns pentru a ști ce gîndesc despre noua descoperire ; numai că o mulțime de motive mă silesc să nu vorbesc. Nu eu sînt în măsură să judec și să condamn ; eu nu pot decît să tac și să mă rog pentru Biserică, pentru rege și pentru dumneavoastră. I-am dat regelui scrisoarea dumneavoastră ; scrisoarea a fost citită : e tot ceea ce vă pot spune despre aceasta, eu fiind copleșită de mîhnire“.

Oprimat de un iezuit, cardinalul arhiepiscop a interzis tuturor iezuiților să predice și să spovedească, cu excepția unora dintre cei mai înțelepți și mai moderați. Locul deținut de el îi dădea periculosul drept de a-l împiedica pe Le Tellier să-l spovedească pe rege ; numai că arhiepiscopul n-a îndrăznit să-și irite în asemenea măsură dușmanul¹. „Mă tem, îi scria el doamnei de Maintenon, să arăt regelui prea multă supunere, dînd puteri celui

¹ Consultați *Scrisorile doamnei de Maintenon*. Se vede că scrisorile acestea au fost cunoscute de autor înainte de tipărirea lor și că el nu a făcut nici o afirmație la întîmplare (n.a.).

² Cînd posedăm scrisori atît de autentice, le putem cita : ele constituie cele mai prețioase materiale ale istoriei. Dar ce bază putem pune pe o scrisoare presupusă a fi scrisă regelui de către cardinalul de Noailles... „Sînt primul care am contribuit la ruina clerului pentru a vă salva statul și pentru a vă susține tronul... Nu vă e îngăduit să-mi cereți socoteală despre felul cum m-am purtat“. Oare să fie de crezut că un supus atît de înțelept, dar și de moderat, precum cardinalul de Noailles, să fi scris suveranului său o scrisoare atît de insolentă și de excesivă ? Scrisoarea aceasta nu e decît o imputare stingace : ea se găsește la pagina 141, volumul V, al *Memoriilor doamnei de Maintenon* : și cum ea nu e nici autentică, nici verosimilă, nu trebuie să-i acordăm nici un credit (n.a.).

care le merită mai puțin. Mă rog lui Dumnezeu să-l facă să-și dea seama de pericolul care-l paște încredințându-și sufletul unui om care are asemenea caracter“².

Din mai multe Memorii se poate vedea că părintele Le Tellier afirmă că trebuie ori el să-și piardă locul, ori cardinalul să și-l piardă pe al său. E foarte verosimil să fi gândit asta, dar e puțin verosimil să o fi spus.

Atunci când spiritele sînt indispușe, cele două partide nu fac decît demersuri nefericite. Partizanii părintelui Le Tellier, episcopii care sperau să obțină pălăria de cardinal, s-au folosit de autoritatea regală pentru a înteți niște scînteii ce ar fi putut fi stinse. În loc să imite Roma, care dă mai multe ori impusese tăcere celor două partide ; în loc să reprime pe un călugăr și să-l manevreze pe cardinal ; în loc să interzică atari lupte, cum interzisese duelurile, și să-i determine pe toți preoții, ca și pe toți seniorii, să fie folositori, fără a fi primejdioși ; în loc să copleșească în cele din urmă cele două partide sub greutatea puterii supreme, susținută de rațiune și de toți magistrații, Ludovic al XIV-lea și-a închipuit că procedează cum se cuvine solicitînd chiar el la Roma o declarație de război și provocînd faimoasa constituție *Unigenitus*, care i-a amărit tot restul zilelor.

Iezuitul Le Tellier și partidul său au trimis la Roma o sută trei propoziții ca să fie condamnate. Sfîntul Oficiu a proscris o sută una dintre ele. În luna septembrie a anului 1713, a fost dată bula. Ea a sosit și a ridicat împotriva ei aproape întreaga Franță. Regele o solicitase pentru a preveni o schismă, și ea a fost cît pe ce să provoace una. Protestele au fost generale, pentru că printre aceste o sută și una de propuneri se aflau unele care păreau la toată lumea că ar conține înțelesul cel mai nevinovat și morala cea mai pură. O adunare numeroasă de episcopi a fost convocată la Paris. Patruzeci dintre ei au acceptat bula spre binele păcii ; dar, în același timp, au dat publicului unele explicații în

legătură cu ea pentru a-i calma scrupulele. Acceptarea pură și simplă a fost trimisă înapoi papei, iar modificările s-au făcut de ochii lumii. Prin aceasta, episcopii căutau să mulțumească în același timp pe papă, pe rege și norodul ; numai că alți șapte episcopi din adunare, împreună cu cardinalul de Noailles, au respins atât bula cât și corectivele. I-au scris papei pentru a cere sanctității-sale înseși aceste corective. Era un afront pe care i-l aduceau în mod respectuos. Regele nu l-a putut suporta : el a împiedicat apariția scrisorii, i-a trimis pe episcopi înapoi la diocesezele lor, i-a interzis cardinalului să apară la curte. Persecuția l-a făcut pe arhiepiscop să dobindească și mai multă considerație în ochii publicului. Alți șapte episcopi li s-au alăturat. S-a produs o adevărată sciziune în episcopat, în tot clerul, în ordinele religioase. Toată lumea recunoștea că nu era vorba de puncte fundamentale ale religiei : cu toate acestea, se declanșase un război civil în spirite, ca și cum s-ar fi pus problema răsturnării creștinismului, iar cele două părți au pus în mișcare toate resorturile politicii, ca în cea mai laică afacere.

Resorturile acestea au fost folosite pentru a face ca Sorbona să accepte constituția. Majoritatea sufragiilor nu s-au pronunțat în favoarea ei, și totuși, a fost înregistrată. Ministerul abia putea să prididească emitînd scrisori de detenție care-i trimiteau pe opozanți în închisori sau în exil.

(1714). Bula aceasta fusese înregistrată în Parlament, cu rezerva drepturilor obișnuite ale coroanei, a libertăților Bisericii galicane, a puterii și jurisdicției episcopilor ; numai că protestele publice izbuteau să străbată mereu dincolo de supunere. Cardinalul de Bissi, unul dintre cei mai înflăcărați apărători ai bulei, a recunoscut, într-una din scrisorile sale, că bula n-ar fi fost primită cu mai multă opoziție la Geneva decît fusese primită la Paris.

Spiritele continuau să fie revoltate împotriva iezuitului Le Tellier. Nimic nu ne irită mai tare decât un călugăr devenit puternic. Puterea lui ne apare ca o violare a legământului făcut; dar atunci când abuzează de această putere, devine absolut odios. De multă vreme, închisorile gemeau de oameni acuzați de jansenism. Ludovic al XIV-lea, care nu se pricepea deloc la astfel de lucruri, era făcut să creadă că ar fi fost vorba de datoria unui rege preacrestin și că nu-și putea ispăși păcatele decât persecutându-i pe eretici. Mai rușinos încă e faptul că iezuitului Le Tellier i se dădeau copiile interogatoriilor luate acestor nenorociți. Nicicînd justiția nu a fost trădată într-un mod mai laș; nicicînd josnicia nu s-a subordonat într-un mod mai nedemn puterii. În 1768, în casa care era sediul iezuiților, au fost descoperite aceste monumente ale tiraniei lor, după ce și-au primit pedeapsa pentru excesele săvîrșite și au fost izgoniți grație parlamentelor țării, a dorinței națiunii, și, în cele din urmă, grație unui edict al lui Ludovic al XV-lea.

(1715). Le Tellier a avut cutezanța de a-și supraaprecia creditul de care se bucura, mergînd pînă într-acolo încît să propună ca un conciliu național să-l destituie pe cardinalul de Noailles. În felul acesta, un călugăr punea în slujba răzbnării sale pe un rege, penitentul său, și religia sa.

Pentru a pregăti conciliul acesta, în care era vorba de destituirea unui om care devenise idolul Parisului și al Franței grație purității moravurilor sale și a blîndeței caracterului său, dar mai presus de toate grație persecuțiilor la care era supus, regele s-a lăsat convins să înregistreze în parlament o declarație prin care orice episcop care nu ar fi acceptat bula *pur și simplu*, era obligat să o subscrie, sau avea să fie urmărit în conformitate cu rigoarea canoanelor. Cancelarul Voisin, secretar de stat la război, un om dur și despotic, compusese acest edict. Procurorul general d'Aguesseau, mai priceput decât

cancelarul Voisin în privința legilor regatului, și posedînd pe atunci acel curaj al spiritului pe care i-l dădea tînețea, a refuzat în mod absolut să se însărcineze cu o astfel de afacere. Primul președinte din Mesme i-a atras regelui atenția asupra consecințelor. Procesul s-a tărăgănat. Regele era pe moarte : disputele acestea nefericite i-au tulburat și i-au grăbit ultimele clipe. Nemilosul lui duhovnic îl obosea pe regele slăbit cu neconținute îndemnuri de a încheia o lucrare care nu era de natură să-i facă iubită amintirea. Servitorii regelui, indignați, au refuzat de două ori să-l lase să intre în cameră ; în cele din urmă, l-au implorat să nu-i pomenească nimic despre constituție. Regele și-a dat sufletul și toate s-au schimbat.

Ducele d'Orléans, regent al regatului, după ce a dat peste cap întreaga formă de guvernămînt a lui Ludovic al XIV-lea și după ce a înlocuit birourile secretarilor de stat cu consilii, a alcătuit un consiliu de conștiință, al cărui președinte a fost numit cardinalul de Noailles. Iezuitul Le Tellier a fost exilat, coplesit de ura publicului și puțin iubit de confrății săi.

Episcopii care se opuseseră bulei au făcut apel la un alt conciliu, care nu s-a mai ținut niciodată. Sorbona, preoții din dioceza Parisului, corpuri întregi de călugări au făcut același apel ; în cele din urmă, în 1717, cardinalul de Noailles a făcut și el unul, dar inițial n-a vrut să devină public. În ciuda lui, a fost tipărit. Biserica din Franța a rămas divizată în două facțiuni, *cei care acceptau* bula și *cei care o refuzau*. Cei dintîi erau acei o sută de episcopi care pe vremea lui Ludovic al XIV-lea se declaraseră de partea iezuiților și a capucinilor. Cei care refuzau erau cei cincisprezece episcopi, împreună cu întreaga națiune. Cei care acceptau se prevalau de la Roma ; ceilalți, de la universități, de la parlamente și de la popor. S-au tipărit volume peste volume, scrisori peste scrisori. Se tratau unii pe alții de schismatici și deeretici.

Un arhiepiscop de Reims, cu numele de Mailli, mare și fericit partizan al Romei, a iscălit cu numele său două scrieri pe care parlamentul le-a pus să fie arse de călău. Aflind de aceasta, arhiepiscopul a poruncit să se întoneze un *Te Deum*, pentru a mulțumi lui Dumnezeu că a fost batjocorit de schismatici. Dumnezeu l-a răsplătit; arhiepiscopul a devenit cardinal. Un episcop de Soissons, cu numele de Languet, îndurase același tratament din partea parlamentului și adusese la cunoștința acestui corp că „nu el era îndreptățit să-l judece, nici măcar pentru o crimă de lezmajestate”; a fost condamnat la o amendă de zece mii de livre. Numai că regentul n-a vrut ca episcopul să plătească, deoarece s-a temut, zicea el, că și acesta va ajunge cardinal.

Roma a izbucnit în reproșuri: toată lumea se muncea întreprinzând tot soiul de negocieri: se făceau apeluri și contraapeluri; și, toate acestea, pentru câteva pasaje, astăzi uitate, din cartea unui preot octogenar, care trăia din pomeni, la Amsterdam.

Nebunia sistemului financiar a contribuit mai mult decât se crede la a aduce Bisericii pacea. Publicul s-a aruncat cu atîta elan în comerțul cu acțiuni; cupiditatea oamenilor, stîrnită de această momeală, a devenit atît de generală, încît cei care mai apoi au vorbit despre jansenism și despre bulă nu au mai găsit pe nimeni care să-i asculte. Parisul nu se mai gîndea decît la războiul care se ducea la frontierele Spaniei. Averile rapide și de necrezut care se făceau pe atunci, luxul și voluptatea împinse la ultimul exces au impus tăcere disputelor de ordin ecleziastic; iar desfătările au făcut ceea ce nu izbutise să facă Ludovic al XIV-lea.

Ducele d'Orléans s-a folosit de aceste împrejurări pentru a reunifica Biserica din Franța. Politica lui era interesată în acest lucru. Se temea de clipa în care ar fi avut împotriva sa Roma, Spania și o sută de episcopi¹.

¹ În *Secolul lui Ludovic al XV-lea* se vor vedea care au fost ideile și felul de a se purta al regentului (n.a.).

Cardinalul de Noailles trebuia determinat nu numai să primească o constituție pe care el o considera scandaloașă, dar să și retracteze apelul, pe care el îl considera legitim. Urma să se obțină de la el mai mult decât îi ceruse Ludovic al XIV-lea, binefăcătorul său. Ducele d'Orléans urma să întâmpine opoziția cea mai înverșunată în parlament, pe care-l exilase în Pontoise ; cu toate acestea, el a izbutit în toate privințele. A fost alcătuit un *corp de doctrină* care aproape că le-a satisfăcut pe ambele părți. I s-a smuls cardinalului promisiunea. Ducele d'Orléans s-a dus el însuși la marele consiliu, împreună cu principii și cu pairii, pentru a face să fie înregistrat un edict prin care se ordona acceptarea bulei, suprimarea apelurilor, unanimitatea și pacea. Parlamentul, jignit de transferarea la marele consiliu a declarațiilor pe care era în drept să le primească el, amenințat pe deasupra să fie transferat de la Pontoise la Blois, a înregistrat ceea ce înregistrase și marele consiliu, dar tot cu rezervele obișnuite, adică menținând libertățile Bisericii galicane și legile regatului.

Cardinalul arhiepiscop, care promisesese că se va retracta atunci cînd parlamentul se va supune, s-a văzut în cele din urmă silit să se țină de cuvînt ; și dispoziția sa de retractare a fost afișată în ziua de 20 august 1720.

Noul arhiepiscop de Cambrai, Dubois, fiul unui farmacist din Brive-la-Gaillarde, devenit ulterior cardinal și prim-ministru, a fost cel care a participat cu mai mult zel la soluționarea acestei probleme, în fața căreia puterea lui Ludovic al XIV-lea nu izbutise să facă nimic. Toată lumea cunoaște felul de a se purta și de a gîndi, precum și moravurile acestui ministru. Imoralul Dubois l-a înfrînt pe evlaviosul Noailles. Toată lumea își amintește cu cît dispreț pomeneau ducele d'Orléans și ministrul său despre disputele pe care le aplanaseră, în ce fel au izbutit ei să ridiculizeze acest război de controverse ; un dispreț și un ridicul care au contribuit și ele

la stabilirea păcii. Lumea ajunge să se sature de a lupta pentru niște dispute pe care toți le iau în rîs.

Din epoca aceea, tot ceea ce în Franța se numea jansenism, quietism, bule, dispute teologice a scăzut în mod simțitor. Cîțiva teologi dintre cei care respinseseră bula au rămas atașați cu încăpăținare de sentimentele lor.

Dar au existat și cîțiva episcopi cunoscuți și cîțiva ecleziști necunoscuți care au persistat în entuziasmul lor jansenist. Ei se convinseseră că Dumnezeu va nimici pămîntul, pentru că o foaie de hîrtie numită bulă, tipărită în Italia, fusese acceptată în Franța. Dacă măcar ar fi privit pe harta lumii locul redus pe care-l ocupă Franța și Italia, și prestigiul redus de care se bucură în lume episcopia de provincie și acoliții parohiilor, n-ar fi scris că Dumnezeu va nimici întreaga lume din dragoste pentru aceștia ; trebuie recunoscut că nu au făcut nimic în acest sens. Cardinalul de Fleury a fost apucat de alt soi de nebunie, cea de a crede că energumenii aceștia evlavioși reprezintă un pericol pentru stat.

Dealtminteri, ei au ținut să placă papei Benedict, din vechea familie Orsini, dar acesta era un călugăr bătrîn și încăpăținat, care-și închipuia că o bulă emană de la Dumnezeu însuși. Orsini și Fleury au convocat un mic conciliu la Embrun, pentru a-l condamna pe Soanen, episcop al unui sat numit Senez, în vîrstă de optzeci și unu de ani, pe vremuri preot oratorian, jansenist mult mai încăpăținat decît papa.

Președintele acestui conciliu era Tencin, arhiepiscop de Embrun, un om care se înverșuna mai mult să obțină pălăria de cardinal decît să susțină o bulă. Fusese pus sub urmărire de către parlamentul din Paris pentru simonie și era considerat în public drept un preot inescutuos care se ținea de înșelătorii la joc. Numai că el îl

convertise pe Law¹ bancherul, controlorul-general ; și dintr-un prezbiterian scoțian făcuse un francez catolic. Această faptă bună îi adusese celui care realizase convertirea o mulțime de bani ; precum și arhiepiscopia de Embrun.

În întreaga provincie Soanen trecea drept sfânt. Arhiepiscopul simoniac l-a condamnat pe sfânt, i-a interzis să-și exercite funcțiile de episcop și de preot, l-a surghiunit la o mănăstire de benedictini din creierii munților, unde, pînă la vîrsta de nouăzeci și patru de ani, cel osîndit s-a rugat lui Dumnezeu pentru sîufletul celui care-l convertise pe Law.

Conciliul acesta, judecata și îndeosebi președintele conciliului au produs indignare în întreaga Franță, pentru ca două zile mai tîrziu nimeni să nu mai pomenească despre aceste lucruri.

Bietul partid jansenist a recurs și la miracole ; numai că miracolele nu mai aveau succes. Un preot bătrîn din Reims, cu numele de Rousse, mort, cum se spune, în sfințenie, a vindecat zadarnic pe bolnavi de dureri de dinți și de entorse ; sfînta împărtășanie dusă la Paris, în mahalaua Saint-Antoine, a vindecat zadarnic pe femeia Lafosse de o hemoragie, după trei luni, făcînd-o să orbească.

În cele din urmă, o sumă de entuziaști au ajuns să-și

¹ *John Law* (1671—1729), om de finanțe scoțian. După ce și-a risipit o mare avere în țara sa de origine, a ajuns pe continent, unde a studiat diverse sisteme economice, propunînd reforme și inovații hazardate, care i-au adus o mare notorietate controversată. Bucurîndu-se de sprijinul regentului, Filip d'Orléans, și-a desfășurat cîțiva ani activitatea în Franța, unde, inițial, grație „sistemului” său, a obținut rezultate spectaculoase, pentru ca pînă la urmă să ducă la faliment pe cei care-i încredințaseră banii. A trebuit să se refugieze în străinătate, unde a murit în obscuritate, lăsînd unora amîntirea unui escroc, iar altora — a unui geniu îndrăzneț care a anticipat asupra mecanismului investițiilor și circulației capitalului, depășind epoca (n.t.).

închipuie că un diacon, cu numele de Pâris, fratele unui consilier din Parlament, care semnase apelul apoi îl respinsese, înmormântat în cimitirul de la Saint-Médard, începuse să facă minuni. Cîtorva persoane din acest partid, care s-au dus să se roage pe mormîntul său, li s-a înflăcărat în asemenea măsură imaginația, încît organelor zguduite au fost cuprinse de uşoare convulsii. Numaidecît, mormîntul a fost înconjurat de lume : mulțimea se înghesuia aeolo zi și noapte ; cei care se urcau pe mormînt începeau să tremure din tot corpul, ceea ce ei înșiși considerau a fi o minune. Conducătorii din umbră ai partidului au încurajat această frenezie. Toți se rugau în franțuzește în jurul mormîntului : nu se mai vorbea decît de surzi care auziseră niște cuvinte, de orbi care întrezăriseră ceva, de schilozi care merseseră citeva clipe cum trebuie. Minunile acestea ajunseseră să fie chiar atestate din punct de vedere juridic de o mulțime de martori care aproape că le și văzuseră, pentru că veniseră cu nădejdea de a le vedea. Timp de aproape o lună, guvernul nu s-a preocupat de boala aceasta molipsitoare. Numai că sprijinul divinității sporea ; numărul miracolelor se dubla ; în cele din urmă, a trebuit să se închidă cimitirul și să se pună străji. Atunci, aceiași entuziaști s-au dus să-și facă miracolele la ei acasă. Pentru toate mințile oamenilor de treabă mormîntul diaconului Pâris a fost într-adevăr mormîntul jansenismului. În niște vremuri mai puțin luminate, atari farse ar fi avut urmări serioase. Părea că ocrotitorii lor nu-și dădeau seama cu ce secol aveau de a face.

Superstiția a mers atît de departe, încît un consilier al Parlamentului, cu numele de Carré, supranumit *Montgeron*, a împins nebunia pînă într-acolo încît să înfățișeze regelui, în 1736, o culegere cuprinzînd toate aceste minuni, prevăzute cu un număr considerabil de atestări. Omul acesta amintit, unealtă și victimă a unor nebuni, afirmă, în memoriul său adresat regelui, „că tre-

buie să credem în martorii care acceptă să fie uciși pentru a-și susține mărturia¹⁴. Dacă această carte va continua să existe cîndva, în timp ce altele se vor pierde, posteritatea își va închipui că secolul nostru a fost o epocă de barbarie.

Extravaganțele acestea au fost ultima răbufnire în Franța a unei secte care nu mai era susținută de oameni ca Arnauld, Pascal sau Nicole și care, nemaicuprinzînd acum decît convulsioniari, a ajuns să se degradeze; nu s-ar mai auzi vorbindu-se despre aceste dispute care dezonoarează rațiunea și aduc prejudicii religiei, dacă nu s-ar găsi din cînd în cînd niscăi spirite agitate, care caută în cenușa aceasta stinsă rămășițe ale focului din care încearcă să provoace un incendiu. Dacă nu vor izbuti niciodată, disputa dintre molinism și jansenism nu va mai deveni obiect de tulburări. Ceea ce a devenit ridicol nu mai poate fi primejdios. Disputa își va schimba natura. Oamenilor nu le lipsesc pretextele de a-și face rău atunci cînd nu mai au nici o pricină să-și facă.

Religia mai e în măsură să ascută pumnalele. Totdeauna în sînul unei națiuni se găsesc unele păături inferioare care nu au nici o legătură cu oamenii de treabă, care nu aparțin secolului lor, care rămîn inaccesibile la progresele rațiunii și asupra cărora atrocitatea fanatismului își continuă stăpînirea, asemeni anumitor boli care nu atacă decît poporul cel mai de jos.

Iezuiții au părut că vor fi antrenați de căderea jansenistilor; armele lor tocite nu mai aveau adversari de combătut: la curte, au pierdut creditul de care Le Tellier abuzase; publicația lor *Journal de Trévoux* nu le-a asigurat nici stima, nici prietenia oamenilor de litere. Episcopii pe care îi dominaseră i-au confundat cu celelalte ordine călugărești; iar aceștia, deoarece au fost umilite de ei, i-au umilit la rîndul lor. În mai multe rînduri,

¹⁴ E una din ideile lui Pascal (n. ed. fr.).

parlamentele i-au făcut să simtă ceea ce gîndeau despre ei, condamîndu-le unele lucrări care ar fi putut fi date uîtării. Universitatea, care începea pe vremea aceea să întreprindă studii serioase în literatură, și să dea o educație excelentă, le-a răpit o bună parte din tineret; pentru a-și recîștiga ascendentul, iezuiții au așteptat ca timpul să le furnizeze oameni de geniu și împrejurări favorabile; dar s-au înșelat destul de tare în aceste speranțe: căderea lor, abolirea ordinului lor în Franța, izgonirea ordinului din Spania, din Portugalia, din Napoli a dovedit cît de mult greșise Ludovic al XIV-lea acordîndu-le încredere.

Ar fi extrem de folositor pentru cei care se încăpățînează în atari dispute să arunce o privire asupra istoriei generale a lumii; căci observînd atîtea națiuni, atîtea moravuri, atîtea religii felurite, își vor da seama ce loc neînsemnat ocupă pe pămînt un molinist și un jansenist. Ei vor roși atunci de entuziasmul frenetic acordat unui partid care se pierde în mulțimea și în imensitatea lucrurilor.

CAPITOLUL AL XXXVIII-LEA

DESPRE QUIETISM ¹

În mijlocul facțiunilor calvinismului și al disputelor provocate de jansenism, s-a mai produs o diviziune a Franței, pe chestiunea quietismului. A fost o nefericită

¹ Specie de misticism care susținea virtuțile lucrării lăuntrice, ale inacțiunii, ale contemplării, prin care sufletul poate ajunge la Dumnezeu mai curînd decît prin practicile religioase obișnuite și prin participarea la ceremonialul cultic. Datorită îndeosebi acestei din urmă particularități, a fost combătut ca o formă de protestantism, deși adepții lui nu s-au reclamat niciodată de la acesta și nu au luat atitudine față de biserica oficială ci, dimpotrivă, au căutat să se mențină în cadrele ei (n.t.).

urmare a progreselor spiritului omenesc în timpul secolului lui Ludovic al XIV-lea străduința de a se depăși în mai toate privințele limitele prescrise cunoștințelor noastre ; sau, mai degrabă, a fost o dovadă că acest progres nu se efectuase îndeajuns.

Disputa în jurul quietismului este una din acele exagerări ale spiritului care n-ar fi lăsat nici o urmă în memoria oamenilor, fără numele celor doi iluștri rivali care s-au combătut. O femeie lipsită de credit și de o reală inteligență, și care nu dispunea decât de o imaginație înfierbîntată, a ajuns să aducă în conflict pe doi dintre cei mai mari oameni care existau pe atunci în cadrul Bisericii. Se numea Jeanne Bouvier de La Motte. Familia ei era originară din Montargis. Se căsătorise cu fiul lui Guyon, antreprenor al canalului de la Briare. Rămasă văduvă încă de cînd era destul de tînără, posedînd avere, o frumusețe și o inteligență făcută pentru a străluci în lume, ea s-a încăpățînat să adopte o așa-numită *spiritualitate*. Îndrumătorul ei a fost un barnabit¹, cu numele de Lacombe, originar din regiunea Annecy, din apropiere de Geneva. Omul acesta, care se făcuse cunoscut printr-un amestec destul de banal de pasiuni și de religiozitate și care murise nebun, a cufundat mintea penitentei sale în reverii mistice, de care ea fusese și mai înainte stăpînită. Dorința arzătoare de a deveni o sfință Tereza în Franța nu-i îngăduise să-și dea seama cît e de opus geniul francez celui spaniol, și a determinat-o să meargă mult mai departe decât sfința Tereza. Ambiția de a avea discipoli, cea mai puternică poate dintre toate ambițiile, a pus stăpînire cu totul pe sufletul ei.

Îndrumătorul ei, Lacombe, a dus-o în Savoia, în ținutul acela puțin întins, numit Annecy, unde episcopul titular al orașului Geneva i-a acordat găzduire. Era deja.

¹ Călugăr aparținînd unui ordin întemeiat în 1530 de Sfîntul Antonio Maria Zaccaria ; și-a luat numele de la minăstirea San Barnabeo, aflată în apropierea orașului Milano (n.t.).

ceva destul de indecent că un călugăr o făcea pe o tină ră văduvă să-și părăsească patria ; numai că acesta este modul în care au procedat aproape toți cei care au vrut să înființeze o sectă : atrag cu ei aproape totdeauna femeii. Tină ră văduvă a dobândit inițial oarecare autoritate la Annecy datorită numeroaselor sale acte de milostenie. A ținut și conferințe, predicând lepădarea totală de sine, tăcerea inimii, nimicirea tuturor puterilor proprii, cultul interior, dragostea pură și dezinteresată care nu este înjosită de teamă, nici însuflețită de speranța recompenselor.

O sumă întreagă de persoane cu imaginația tandră și flexibilă, îndeosebi femeii și călugări tineri, care mai degrabă iubeau decît credeau cuvîntul lui Dumnezeu în gura unei femei frumoase, au fost lesne impresionate de această elocvență verbală, singura în stare să convingă de orice niște inteligențe mai dinainte pregătite. Doamna Guyon a făcut prozeliți. Episcopul de Annecy a obținut expulzarea ei și a îndrumătorului ei din țară. Cei doi s-au dus la Grenoble, unde ea a răspîdit o cărticică intitulată *Mijlocul direct* și o alta cu numele *Torrente*, scrise în stilul în care ea vorbea, ceea ce a silit-o să părăsească și acest oraș.

Închipuindu-și că a ajuns la același nivel cu confesorii, ea a avut o viziune și a început să facă profeții ; i-a comunicat o prorocie a sa părintelui Lacombe. „Tot iadul se va lega la ochi, a afirmat ea, pentru a împiedica progresele lăuntrice și plămădirea lui Cristos în suflete. Furtuna va fi atît de puternică, încît nu va rămîne piatră peste piatră ; și mi se pare că pe întreg pămîntul se vor produce tulburări, războaie și răsturnări. Femeia va fi grea de spiritul lăuntric, iar diavolul va sta drept în fața ei“.

Profeția s-a adevărit în parte : infernul nu s-a legat la ochi, dar pentru că doamna Guyon afirmase în 1687 toate acestea pe un ton sentențios, și se întorsese la

Paris, condusă de îndrumătorul ei, arhiepiscopul de Harlai de Chanvalon, a obținut un ordin al regelui pentru a-l închide pe Lacombe ca seducător, și pentru a o trimite pe doamna Guyon la o mănăstire, ca pe un om cu min-tea răătăcită, care trebuia vindecat; numai că doamna Guyon izbutise mai înainte de aceasta să-și găsească niște protectori care i-au sărit în ajutor. La așezămîntul de la Saint-Cyr, de curînd înființat, se afla o verișoară a ei cu numele de doamna de Maissonfort, o favorită a doamnei de Maintenon. Izbutise să cîștige încrederea ducelor de Chevreuse și de Beauvilliers. Toate prietenele ei s-au plîns sus și tare că arhiepiscopul de Harlai, cunoscut pentru că-i plăceau prea mult femeile, persecuta pe o femeie care nu vorbea decît despre dragostea față de Dumnezeu.

Protecția atotputernică a doamnei de Maintenon a impus tăcere arhiepiscopului de Paris și i-a redat doamnei Guyon libertatea. Aceasta s-a dus la Versailles, a pătruns la Saint-Cyr, a asistat la conferințe evlavioase pe care le ținea abatele de Fénelon, după ce luase masa în trei cu doamna de Maintenon. Prințesa d'Harcourt, ducesele de Chevreuse, de Beauvilliers și de Charost erau și ele inițiate în aceste mistere.

Abatele de Fénelon, care pe vremea aceea era preceptorul copiilor din casa regală franceză, era omul cel mai seducător de la curtea lui Ludovic al XIV-lea. Avînd din naștere un suflet afectuos și o imaginație blîndă și strălucitoare, inteligența lui era nutrită cu tot ceea ce era mai de seamă în literatură. Plin de gust și de grație, a preferat, în teologie, acelor părți întunecate și spinoase tot ceea ce apare emoționant și sublim. Avea în plus și un nu știu ce romanesc care i-a inspirat nu reveriile doamnei Guyon, ci o înclinație spre spiritualitate, care nu se depărta de ideile acestei doamne.

Imaginația lui Fénelon se înflăcăra grație candorii și virtuții, așa cum alții se înflăcărează datorită pasiunilor.

Pasiunea lui era să-l iubească pe Dumnezeu pentru el însuși. Fénelon a văzut în doamna Guyon doar un suflet curat, avînd aceeași înclinație ca și el, și s-a împrietenit cu ea fără nici o rezervă.

E ciudat că a fost sedus de o femeie care avea revelații, care profetea și debita tot felul de elucubrații, sufocată fiind de harul lăuntric pe care era silită să-l slobozească și care (după cîte spunea ea) se golea de supraabundența harului, pentru a umfla trupul celui ales care se afla în preajma ei; numai că în iubirea și în ideile sale mistice, Fénelon făcea ceea ce omul face atunci cînd e îndrăgostit: scuza defectele și nu se atașa decît concordanței de fond a sentimentelor care-l fermecaseră.

Sigură și mîndră de un astfel de discipol, pe care-l numea fiul ei, și contînd pe însăși doamna de Maintenon, doamna Guyon și-a răspîndit toate ideile în sinul așezămîntului de la Saint-Cyr. Episcopul de Chartres, Godet, în a cărui dioceză se află situat așezămîntul de la Saint-Cyr, a început să se alarmeze și să se plîngă de aceasta. Arhiepiscopul de Paris a amenințat din nou că-și va reîncepe primele sale urmăriri.

Doamna de Maintenon, care intenționase doar să facă din Saint-Cyr un lăcaș de pace, care știa cît de ostil e regele oricărei noutăți și care, pentru a cîștiga stima oamenilor, nu avea nevoie să se situeze în fruntea unui soi de sectă și care, la urma urmei, nu ținea seama decît de trecerea ei și de liniște, a rupt orice legătură cu doamna Guyon și i-a interzis acesteia să mai stea la Saint-Cyr.

Abatele de Fénelon și-a dat seama că se iscă o furtună și s-a temut să nu rateze marile pōsturi la care aspira. Și-a sfătuit prietena să se lase ea însăși pe mîinile celebrului Bossuet, episcop de Meaux, considerat un părinte al Bisericii. Doamna Guyon s-a supus hotărîrilor acestui prelat, s-a împărtășit din mîna lui și i-a supus spre examinare tot ceea ce scrisese.

Cu acordul regelui, episcopul de Meaux și l-a asociat pentru această cercetare pe episcopul de Châlons, care ulterior a devenit cardinalul de Noailles, precum și pe abatele Trouson, starețul de la Saint-Sulpice. Ei s-au întrunit în taină în satul Issy, în apropiere de Paris. Arhiepiscopul de Paris, Chanvalon, iritat că alții decât el se fac judecători în propria sa dioceză, a pus să se afișeze o cenzură publică a cărților supuse examinării. Doamna Guyon s-a retras chiar în orașul Meaux ; a subscris la tot ceea ce dorise Bossuet și a promis să nu mai dogmatizeze.

În acest timp, Fénelon a fost înălțat în 1695 la rangul de arhiepiscop de Cambrai și a fost hirotonisit de către episcopul de Meaux. Părea că o afacere potolită, în care până atunci totul fusese doar ridicol, nu va mai reînvia niciodată. Numai că doamna Guyon, acuzată că dogmatizează în continuare, după ce promisese că va tăcea, a fost ridicată printr-un ordin al regelui din 1695 și închisă la Vincennes, ca și cum ar fi fost o persoană periculoasă în stat. Or, ea nu putea fi ; și reveriile ei evlavioase nu meritau atenția suveranului. La Vincennes, doamna Guyon a alcătuit un volum gros de versuri mistice, și mai prost decât proza ei, în care parodia versurile de operă. Adeseori cânta :

„Iubirea curată și desăvârșită merge mai departe decât se crede :

Atunci când începe, nu se știe

Ce o să ne coste într-o bună zi.

Sufletul meu nu ar fi cunoscut închisoarea nici suferința,

Dacă nu ar fi cunoscut dragostea curată“.

Părerile oamenilor depind de vremuri, de locuri și de împrejurări. În momentul când doamna Guyon era ținută în închisoare, și într-unul din extaze se căsătorise cu Isus Cristos, pentru ca de atunci să nu se mai roage sfinților, spunînd că o stăpînă a casei nu trebuie să se adreseze servitorilor ; în momentul acela, zic, la Roma

se solicita canonizarea Mariei de Agreda, care avusese mai multe viziuni și revelații decât toți misticii la un loc : și, ca o culme a contradicțiilor de care lumea aceasta este plină, în cadrul Sorbonei era urmărită aceeași Maria de Agreda, pe care cei din Spania voiau s-o facă sfântă. Universitatea din Salamanca condamnă Sorbona și era condamnată de aceasta. E greu de spus de care parte era mai multă absurditate și nebunie ; dar este neîndoielnic o foarte mare absurditate și nebunie să acorzi tuturor extravaganțelor de acest soi o importanță pe care ele continuă să o aibă uneori.

Bossuet, care se considerase multă vreme părintele și maestrul lui Fénelon, a început să invidieze reputația și creditul de care se bucura discipolul său și, vrînd să-și păstreze în continuare creditul dobîndit asupra tuturor confrăților săi, a cerut ca noul episcop de Cambrai să o condamnă împreună cu el pe doamna de Guyon și să subscrie instrucțiunile sale pastorale. Fénelon n-a vrut să-și sacrifice nici sentimentele, nici prietena. S-au propus soluții de împăcare ; s-au făcut promisiuni : de o parte și de alta s-au formulat plîngerii pentru neîntinerea făgăduielilor. Plecînd la dioceza sa, arhiepiscopul de Cambrai a făcut să se tipărească la Paris cartea sa intitulată *Maxime ale sfinților*, o lucrare în care a crezut că îndreaptă tot ceea ce se reproșase prietenei sale și că desfășoară ideile ortodoxe ale evlavioșilor contemplativi care se ridică deasupra simțurilor și care tind la starea de desăvîrșire la care sufletele obișnuite nu aspiră aproape deloc. Episcopul de Meaux și prietenii acestuia s-au ridicat împotriva cărții. Au denunțat-o regelui ca și cum ar fi fost tot atît de primejdioasă pe cît era de înțeligibilă. Regele i-a vorbit despre ea lui Bossuet, ale cărui reputație și inteligență le respecta. Acesta, aruncîndu-se la picioarele prințului său, i-a cerut iertare pentru faptul că nu-l avertizase mai curînd de fatala erezie a domnului de Cambrai.

Numeroșilor prieteni ai lui Fénelon exaltarea aceasta nu li s-a părut tocmai sinceră. Oamenii de la curte s-au gândit că e o manevră de curtean. În fond era greu că un om precum Bossuet să considere o *erezie* fatală himera evlavioasă de a-l iubi pe Dumnezeu pentru el însuși. Se poate să fi fost de bună-credință în ura sa față de această devoțiune mistică, și, încă și mai mult, în ura sa ascunsă față de Fénelon; se poate deasemenea ca, amestecându-le pe ambele, să fi formulat cu toată bună-credință această acuzație împotriva confratelui și fostului său prieten, închipuindu-și poate că delațiunile care dezonorează pe un militar îl onorează pe un om al bisericii și că zelul religios sfintește procedeele lașe.

Regele și doamna de Maintenon îl constăută numai-decît pe părintele de La Chaise; duhovnicul răspunde că lucrarea arhiepiscopului este foarte bună, că toți iezuiții sînt edificați de acest lucru și că doar janseniștii o dezaprobă. Episcopul de Meaux nu era jansenist; dar era hrănit de scrierile lor bune. Iezuiții nu-l iubeau și nici ei nu erau iubiți de el.

Curtea și orașul¹ au fost împărțite, și faptul că atenția s-a îndreptat cu totul în această direcție a îngăduit janseniștilor să respire. Bossuet a scris împotriva lui Fénelon. Amîndoi și-au trimis lucrările papei Inocențiu al XII-lea și s-au declarat dispuși să-i accepte hotărîrile. Împrejurările nu păreau a-l favoriza pe Fénelon: foarte de curînd, quietismul de care era acuzat arhiepiscopul de Cambrai fusese condamnat la Roma în persoana spaniolului Molina. Acesta fusese urmărit anume de cardinalul d'Estrées, ambasadorul Franței la Roma. Cardinalul d'Estrées, pe care l-am văzut la bătrînețe mai degrabă preocupat de plăcerile societății decît de teologie, îl per-

¹ Expresie care s-a consacrat în acea vreme: „curtea și orașul“ (Paris) însemna opinia publică, în înțelesul pe care ea îl putea avea pe atunci, redus la o arie destul de restrînsă, dar totuși cu oarecare posibilități de afirmare (n.t.).

secutase pe Molina ca să facă plăcere dușmanilor acestui nefericit preot. Ba îl și pusese pe rege să ceară la Roma condamnarea, pe care a și obținut-o cu ușurință : în așa fel încît Ludovic al XIV-lea s-a trezit, fără să o știe, cel mai redutabil dușman al iubirii pure a misticilor.

În domeniul acesta atît de delicat, nimic nu-i mai ușor decît să descoperi într-o carte pe care o supui judecării pasaje asemănătoare cu cele dintr-o carte deja proscrisă. Arhiepiscopul de Cambrai avea de partea sa pe iezuiți, pe ducele de Beauvilliers, pe ducele de Chevreuse și pe cardinalul de Bouillon, proaspăt numit ambasador al Franței la Roma. Domnul de Maux dispunea de marele său nume, precum și de adeziunea principalilor prelați din Franța. S-a dus la rege cu iscăliturile mai multor episcopi și ale unui mare număr de doctori care se ridicau cu toții împotriva cărții *Maxime ale sfinților*.

Autoritatea lui Bossuet era atît de mare, încît părintele La Chaise n-a îndrăznit să-l susțină pe arhiepiscopul de Cambrai în fața regelui, care era penitentul său, iar doamna de Maintenon și-a abandonat cu totul prietenul. Regele i-a scris papei Inocențiu al XII-lea că i se adusesese cartea arhiepiscopului de Cambrai drept o lucrare primejdioasă, că o remisese în mâinile nunțului și că-l ruga stăruitor pe sfinția-sa să o judece.

Se pretindea, ba chiar se afirma în mod public la Roma, și zvonul acesta continuă să aibă partizanii săi, că arhiepiscopul de Cambrai era persecutat în felul acesta doar pentru faptul că se opusese declarării căsătoriei secrete a regelui cu doamna de Maintenon. Născătorii de anecdote pretindeau că doamna aceasta îl pusese pe părintele de La Chaise să stăruie pe lângă rege ca să o recunoască drept regină ; că iezuitul transmisese cu abilitate această însărcinare riscantă abatelui de Fénelon și că preceptorul copiilor din casa regală franceză preferase onoarea țării și a discipolilor săi propriei sale șanse ; că se aruncase la picioarele lui Ludovic

al XIV-lea pentru a preveni un scandal a cărui bizanterie va dăuna mai mult posterității sale decît îi va aduce unele desfătări în cursul vieții¹.

E adevărat că Fénelon continuase să se ocupe de educația ducelui de Burgundia după numirea sa la arhiepiscopia de Cambrai și că, în acest răstimp, regele auzise vorbindu-se vag de legăturile acestuia cu doamna Guyon și cu doamna de La Maisonfort. Dealtminteri, a crezut că Fénelon inspira ducelui de Burgundia teze cam austere și principii de guvernare și de morală care, într-o zi, ar fi putut deveni, poate, o cenzură indirectă la adresa aereilor de grandoare, a avidității de glorie, a războaielor prea ușor întreprinse, a înclinației pentru serbări și pentru plăceri care-i caracterizaseră domnia.

Voia să aibă o convorbire cu noul arhiepiscop asupra principiilor sale politice. Plin de idei, Fénelon l-a făcut pe rege să întrevadă o parte din tezele pe care ulterior le va dezvolta în unele locuri din *Telemah*, acolo unde tratează despre guvernămînt; tezele care se apropie mai curînd de republica lui Platon decît de felul în care oamenii trebuiesc conduși. După această convorbire, regele a afirmat că a stat de vorbă cu cea mai strălucită și mai himerică minte din regatul său.

Ducelui de Burgundia i s-au adus la cunoștință aceste cuvinte ale regelui. El le-a repetat după citva timp domnului de Malézieu, care-i preda geometria. E ceea ce am aflat de la domnul de Malézieu și mi-a fost confirmat de cardinalul de Fleury.

După această convorbire, regelui i-a fost ușor să creadă că Fénelon era tot atît de romanesc în materie de religie pe cît era în politică.

Este foarte sigur că regele era personal iritat impo-

¹ Povestea aceasta poate fi găsită în *Istoria lui Ludovic al XIV-lea* [de Reboulet], tipărită la Avignon. Cei care s-au aflat aproape de acest monarh și de doamna de Maintenon știu în ce măsură toate acestea sînt depărtate de adevăr (n.a.).

triva arhiepiscopului de Cambrai. Godet des Marais, episcop de Chartres, care o guverna pe doamna de Maintenon și așezămîntul acesteia de la Saint-Cyr cu despotismul unui director, a înveninat inima regelui. Regele a transformat toată această dispută ridicolă din care nu pricepea nimic, într-o problemă principală. Era desigur foarte ușor să o lase să cadă, din moment ce foarte curînd mai apoi ea a căzut de la sine ; numai că ea a făcut atîta zarvă la curte, încît s-a temut mai mult de o uneltire decît de o erezie. Iată adevărata, origine a persecuției care s-a pornit împotriva lui Fénelon.

Prin scrisorile sale din luna august ¹ (pe care o numim atît de nepotrivit *août*) 1697, regele a poruncit cardinalului de Bouillon, pe atunci ambasador la Roma, să se urmărească condamnarea unui om pe care cu tot dinadinsul voia să-l facă să treacă drept eretic. I-a scris papei cu propria sa mîină pentru a-l determina să decidă.

Pentru a instrui procesul, congregația Sfîntului Oficiu a numit pe un dominican, pe un iezuit, pe un benedictin, pe doi cordelier, pe un foliant și pe un augustinian. Aceștia sînt ceea ce la Roma se numesc consultatorii. De obicei, cardinalii și prelații lasă acestor călugări studierea teologiei pentru a se ocupa de politică, de intrigi sau de desfătările trîndăviei.

În cursul a treizeci și șapte de reuniuni, consultatorii au examinat cele treizeci și șapte de propoziții și, cu majoritate de voci, le-au considerat eronate ; iar papa, în fruntea unei congregații de cardinali, le-a condamnat printr-o scrisoare papală care a fost publicată și afișată la Roma în ziua de 13 martie 1699.

Episcopul de Meaux a triumfat ; numai că arhiepiscopul de Cambrai și-a transformat înfrîngerea într-o și mai mare izbîndă. El s-a supus fără restricții și fără

¹ Voltaire propune menținerea acestei denumiri (*auguste*) care nu mai avea curs pe vremea sa. Astăzi, lucrurile au mers și mai departe și francezii au redus numele celei de a opta luni la *août* (n.t.).

rezerve. S-a suit el însuși în amvonul catedralei din Cambrai pentru a-și condamna propria sa carte. I-a împiedicat pe prietenii săi să-i vină în apărare. Exemplul acesta unic de docilitate din partea unui savant, care din însăși condamnarea sa și-ar fi putut face un partid numeros, condamnarea aceasta sau această mare abilitate i-au cîștigat toate sufletele și aproape că l-au făcut pe cel care izbîndise să fie detestat. Ulterior, Fénelon a continuat să-și ducă existența ca un episcop demn și ca un om de litere. Blîndețea felului său de a se purta, prezentă în conversația și în scrierile sale, a făcut ca toți cei care veneau în contact cu el să-i devină prieteni. Persecutarea romanului său *Telemah* i-a atras venerația întregii Europe. Îndeosebi englezii, care au dus război pe teritoriul diocesei sale, s-au grăbit să-i arate respect. Ducele de Marlborough a avut grijă ca teritoriul său să fie cruțat. Și-a păstrat afecțiunea ducelui de Burgundia pe care-l crescuse, și dacă acest prinț ar fi trăit, Fénelon ar fi ajuns la guvern.

În retragerea sa filosofică și venerabilă s-a văzut cît de greu îi era unui om să se desprindă de o curte ca aceea a lui Ludovic al XIV-lea ; căci mai există și altele pe care numeroși oameni celebri le-au părăsit fără a regreta. Fénelon pomenea mereu de ea cu o plăcere și cu un interes ce ieșeau la lumină de dincolo de resemnarea sa. Rodul acestei retrageri au fost mai multe scrieri de filosofie, de teologie, de literatură. Ducele d'Orléans, ulterior regent al regatului, îl consulta în chestiunile spinoase care-i interesează pe toți oamenii, dar la care puțini oameni se gîndesc. L-a întrebat dacă putea fi dovedită existența lui Dumnezeu, dacă acest Dumnezeu voiește un anume cult, pe care cult îl aprobă, și dacă oamenii îl pot ofensa alegînd greșit unul. I-a pus numeroase chestiuni de acest gen, ca un filosof care încerca să învețe ; iar arhiepiscopul i-a răspuns ca un filosof și ca un teolog.

După ce a fost înfrînt în chestiunile scolastice, poate că s-ar fi convenit ca Fénelon să nu se amestece în disputele din jurul jansenismului ; cu toate acestea, a făcut-o. Pe vremuri, cardinalul de Noailles se folosise împotriva lui de partidul cel mai puternic : arhiepiscopul de Cambrai a procedat la fel. A sperat că se va reîntoarce la curte și că va fi din nou consultat acolo ; într-atîta spiritului omenesc îi este greu să se detașeze de treburile publice atunci cînd ele au apucat să-i dea bătaie de cap. Dorințele lui Fénelon erau totuși moderate, asemeni scrierilor sale ; ba chiar, la sfîrșitul vieții a ajuns să disprețuiască toate disputele : asemănîndu-se doar în această privință cu episcopul de Avranches, Huet, unul dintre cei mai învățați oameni ai Europei și care, aflîndu-se pe pragul morții, a recunoscut zădărnicia majorității științelor și aceea a spiritului omenesc. Arhiepiscopul de Cambrai (cui i-ar veni s-o creadă !) a parodiat în felul următor o arie a lui Lulli :

„Pe cînd eram tînăr, eram prea înțelept

Și țineam să știu prea multe lucruri :

Azi nu mai doresc ca zestre

Decît să pot glumi

Și să ajung la vîrsta cea mai înaintată

Fără să mai prevăd ceva“.

A compus aceste versuri în prezența nepotului său, marchizul de Fénelon, ulterior ambasador la Haga. El mi le-a dat ¹. Garantez autenticitatea acestui fapt. Prin

¹ Versurile acestea se găsesc printre poeziile doamnei Guyon : dar nepotul domnului arhiepiscop de Cambrai m-a asigurat de mai multe ori că fuseseră scrise de unchiul său și că el îl auzise recitîndu-le chiar în ziua cînd le compusese, așa că aceste versuri au trebuit restituite adevăratului lor autor. Ele au fost tipărite în cincizeci de exemplare ale ediției lui *Telemah* apărută în Olanda, sub îngrijirea marchizului de Fénelon și suprimate în celelalte exemplare.

sine însuși el ar fi puțin important, dacă n-ar constitui o dovadă a felului în care vedem adeseori cu alți ochi, în tristețea liniștită a bătrâneții, ceea ce ni se păruse atât de mare și de interesant la vârsta în care spiritul, mai activ, este o jucărie a propriilor sale dorințe și iluzii.

Disputele acestea, care, asemeni multor altora născute din trândăvie, constituiseră obiectul atenției întregii Franțe, s-au stins. Astăzi rămânem surprinși văzând că ele au iscat atâtea animozități. Spiritul filosofic, care câștigă teren pe zi ce trece, pare a asigura liniștea publică; iar fanatismii înșiși, care se ridică împotriva filosofilor, le datonează pacea de care se bucură și pe care se străduiesc să o piardă.

Afacerea quietismului, din nefericire atât de importantă sub domnia lui Ludovic al XIV-lea, iar astăzi atât de disprețuită și de uitată, l-a făcut pe cardinalul de

Mă văd silit să repet aici că posed o scrisoare a lui Ramsay, un elev al domnului de Fénelon, în care mi se spune: „Dacă s-ar fi născut în Anglia, ar fi putut să-și desfășoare geniul și să ducă la înflorire o serie de principii care nu au fost niciodată prea bine cunoscute“.

Autorul *Dicționarului istoric, literar și critic* [de Barral și Guibaud], apărut la Avignon, în 1759, afirmă, la articolul *Fénelon*, că era un spirit „artificial, suplu, lingușitor și disimulat“. Pentru a-i întina în felul acesta amintirea, el se bazează pe un pamflet al abatelui Phélypeaux, un dușman al acestui om mare. Apoi, ne asigură că arhiepiscopul de Cambrai era un *amârit de teolog*, pentru că nu era jansenist. De la un timp, sîntem inundați cu o serie de dicționare care nu sînt decît niște pamflete calomnioase. Niciînd literatura n-a fost mai dezonorată și adevărul mai atacat. Același autor neagă faptul că domnul Ramsay mi-ar fi scris epistola de care pomenesc, și neagă acest lucru cu o grosolomie jignitoare, deși și-a scos o bună parte din articolele sale din *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*. Plagiator jansenist nu sînt politicoși: eu, care nu sînt nici quietist, nici jansenist, nici molinist; nu le pot răspunde decît un singur lucru: că posed această scrisoare. Iată propriile-i cuvinte: „*Were he born in a free country, he would have display'd his whole genius, and given a full career to his own principles never known*“ (n.a.).

Bouillon să-și piardă favoarea curții. El era nepotul celui celebru Turenne, căruia regele îi datora salvarea în timpul războiului civil și, mai târziu, mărirea regatului.

Unit, grație prieteniei, cu arhiepiscopul de Cambrai și însărcinat cu ordine ale regelui împotriva acestuia, el a căutat să împace cele două datorii. Din scrisorile sale reiese sigur că nu și-a trădat niciodată ministerul, rămânând credincios prietenului său. El făcea presiuni asupra judecării papei, așa cum i se poruncise de la curte ; dar, în același timp, căuta să împace ambele părți.

Un preot italian, cu numele de Giori, care era un spion din anturajul său, strecurat de facțiunea adversă, i-a câștigat încrederea și l-a calomniat într-o serie de scrisori ; și, împingînd perfidia pînă la capăt, a avut josnicia de a-i cere un ajutor de o mie de scuzi ; pentru ca, după ce i-a primit, să se facă nevăzut pentru totdeauna.

Or tocmai scrisorile acestui mizerabil l-au compromis la curte pe cardinalul de Bouillon. Regele i-a făcut o mulțime de reproșuri, ca și cum ar fi trădat statul. Cu toate acestea, din toate scrisorile sale părea a se fi purtat cu tot atîta înțelepciune cît și demnitate.

El a ascultat de ordinele regelui atunci cînd a cerut condamnarea cîtorva teze evlavios ridicole ale unor mistici, care sînt alchimiștii religiei ; dar a rămas credincios prieteniei, eludînd loviturile pe care regele voia să le aplice lui Fénelon. Presupunînd că pentru Biserică avea o oarecare importanță faptul că Dumnezeu trebuie iubit pentru sine însuși, nu avea nici una faptul că arhiepiscopul de Cambrai ar fi fost înfierat. Numai că, din nenorocire, regele voia ca Fénelon să fie condamnat ; fie că a fost vorba de o antipatie a regelui împotriva lui, ceea ce părea mai prejos de un rege ; fie că a fost vorba de o aservire a acestuia față de partidul advers, ceea ce pare și mai prejos de demnitatea tronului. Indiferent cum

va fi fost, la 16 martie 1699 regele i-a scris cardinalului de Bouillon o scrisoare de reproşuri extrem de umilitoare. În această scrisoare, el declară că doreşte condamnarea arhiepiscopului de Cambrai ; e o scrisoare scrisă de un om extrem de pornit. Pe vremea aceea, *Telemah* provocase o mare vîlvă în întreaga Europă ; iar *Maxime ale sfinţilor*, pe care regele nici nu le citise, erau pedepsite cu maximele risipite în *Telemah*, pe care el îl citise.

Cardinalul de Bouillon a fost chemat numaidecît la curte. Cardinalul a plecat ; dar, pe cînd era la cîteva mile de Roma, a aflat că decanul cardinalilor încetase din viaţă şi că trebuia să se întoarcă pentru a intra în posesia acestei demnităţi care-i aparţinea de drept, el fiind, deşi tînăr, cel mai vechi dintre cardinali.

La Roma, locul de decan al sfîntului colegiu conferă prerogative foarte mari ; şi, după felul de a gîndi al acelor vremuri, pentru Franţa ar fi fost foarte plăcut ca el să fie ocupat de un francez.

Dealtminteri, faptul de a fi intrat în posesia unui drept al său şi de a pleca mai apoi nu însemna că nu şi-a făcut datoria faţă de rege. Cu toate acestea, demersul cardinalului l-a iritat pe rege într-un mod irevocabil. Întorcîndu-se, cardinalul a fost exilat, şi exilul acesta a durat zece ani întregi.

În cele din urmă, sătul de o atît de lungă dizgraţie, în 1710 s-a hotărît să plece pentru totdeauna din Franţa, într-un moment în care Ludovic al XIV-lea părea copleşit de aliaţi, iar regatul se vedea ameninţat din toate părţile.

Prinţul Eugeniu şi prinţul d'Auvergne, rudele sale, l-au întîmpinat la frontierele Flandrei, unde luptau victorioşi împotriva regelui. Cardinalul de Bouillon i-a trimis acestuia crucea ordinului Sfîntului-Duh, precum şi demisia din slujba de mare preot al Franţei, scriindu-i următoarele proprii cuvinte : „Îmi reiau libertatea pe care mi-au dat-o origina mea de prinţ străin, fiu al unui

suveran, și care nu depind decît de Dumnezeu, precum și demnitățile de cardinal al sfintei Biserici romane și de decan al sfîntului colegiu... Restul zilelor mele voi căuta să slujesc pe Dumnezeu și Biserica, la locul meu, imediat după cel suprem — etc“.

Pretenția lui de prinț independent i se părea bazată nu numai pe axioma mai multor jurisconsulți care ne asigură că *acela care renunță la toate nu mai are nici un fel de obligație*, și că orice om este liber să-și aleagă locul în care să locuiască, ci și pe faptul că acest cardinal se născuse la Sedan, pe vremea cînd tatăl său era încă suveran al acestui oraș : el considera calitatea sa de prinț independent drept o caracteristică indelebilă ; iar cît privește titlul de decan al cardinalilor, pe care îl numește „imediat după cel suprem“, el îl justifică prin exemplul tuturor predecesorilor săi, care au avut incontestabil înțietate, la Roma, înaintea regilor, la toate ceremoniile.

Curtea franceză precum și parlamentul din Paris susțineau niște teze complet diferite. Procurorul general, d'Aguesseau, devenit mai tîrziu cancelar, l-a pus sub acuză în fața camerelor reunite, care au emis împotriva lui un decret de arestare și i-au confiscat întreaga avere. Cardinalul de Bouillon și-a dus existența la Roma, onorat, deși sărac, și a murit victimă a quietismului, pe care-l disprețuia, și a prieteniei pe care o împăcase în modul cel mai nobil cu propria sa datorie.

Nu trebuie omis faptul că atunci cînd cardinalul s-a retras din Țările de Jos la Roma, la curte s-au ivit temeri că ar putea deveni papă. Am în fața mea scrisoarea regelui adresată cardinalului de la Trémouille, și datînd din 26 mai 1710, în care el își manifestă această preocupare. „Ne putem aștepta la orice, afirmă el, de la un supus acuzat care-și închipuie că totul nu depinde decît de sine însuși. Va fi de ajuns ca locul de care se mîndrește actualmente cardinalul de Bouillon să i se pară mai prejos de originea și talentele sale ; își va

închipea că orice cale îi e îngăduită pentru a ajunge la primul loc în Biserică, atunci când îi va fi contemplat mai de aproape splendoarea“.

Astfel, decretându-l pe cardinalul de Bouillon vinovat, și dînd ordin ca să fie închis în închisoarea Conciergerie, dacă se va putea pune mîna pe el, regele se temea să nu se urce pe un tron care este considerat de către toți oamenii de religie catolică primul de pe acest pămînt ; și că, unindu-se atunci cu dușmanii săi, să nu se răzbune și mai rău decît prințul Eugeniu, armatele Bisericii neputînd nimic prin ele însele, dar putînd mult în acea vreme, grație armatelor Austriei.

CAPITOLUL AL XXXIX-LEA

DISPUTE ÎN LEGĂTURĂ CU CEREMONIILE CHINEZE. FELUL ÎN CARE ACESTE CERTURI AU FĂCUT SĂ FIE PROSCRIS CREȘTINISMUL ÎN CHINA

Pentru neliniștea spiritelor noastre nu era de ajuns că ne certasem timp de o sută șaptezeci de ani în legătură cu niște puncte din religia noastră, a mai fost nevoie ca în aceste dispute să intre și religia chinezilor. Disputa aceasta n-a produs mari mișcări, dar ea a caracterizat mai mult decît oricare alta spiritul activ, litigios, și pus pe hartă care domnește în mediul nostru.

Pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea, iezuitul Matteo Ricci fusese unul dintre cei dintîi misionari în China. În filosofie și în literatură, chinezii erau și sînt și azi cam ceea ce eram noi acum două sute de ani. Respectul pentru vechii lor învățători le prescrie anumite limite pe care nu îndrăznesc să le treacă. În științe, progresul este rodul timpului și al îndrăzelii de spirit ; numai că morala și ordinea erau mai ușor de înțeles decît științele,

și se perfecționaseră la ei în țară într-un moment în care artele nu o făcuseră încă, așa că s-a întâmplat ca acest popor, aflat de două mii de ani exact acolo unde ajunsese, să rămână mediocru în științe, dar primul în ceea ce privește morala și ordinea, fiind cel mai vechi.

După Ricci, o mulțime de alți iezuiți au pătruns în acest imperiu ; și, grație științelor Europei, au ajuns să arunce în secret câteva semințe ale religiei creștine printre vlăstarele acestui popor, pe care le-au învățat cum au putut. Cîțiva dominicani, care se aflau și ei printre misionari, i-au acuzat pe iezuiți că, predînd creștinismul, îngăduie idolatria. Chestiunea era delicată și tot astfel era și felul în care ei trebuiau să se poarte în China.

Legea și liniștea acestui mare imperiu se întemeiază pe un drept care este deopotrivă cel mai firesc și mai sacru, anume pe respectul pe care copiii îl poartă părinților. La acest respect se adaugă și cel pe care-l datorează primilor lor învățători în domeniul moralei și îndeosebi lui Kon-futze, numit de noi Confucius, un înțelept din vechime care, cam cu șase sute de ani înainte de întemeierea creștinismului, i-a învățat virtutea.

În anumite zile, familiile se adună la ele acasă pentru a-și onora strămoșii ; cei care știu carte, în public, pentru a-l onora pe Kon-futze. Chinezii se prosternază respectînd un anume fel de a-i saluta pe superiorii lor pe care romanii, care au întîlnit acest obicei în întreaga Asie, l-au numit pe vremuri *a adora*. Sînt arse lumînări și pastile. De două ori pe an, cîțiva colaos, pe care portughezii i-au numit *mandarini*, sacrifică în jurul sălii în care este venerat Kon-futze, mai multe animale care sînt mai apoi mîncate. Ceremoniile acestea sînt oare idolatre ? Sînt oare pur civile ? Chinezii își recunosc părinții și pe Kon-futze drept zei ? Oare sînt aceștia doar invocați, asemeni sfinților noștri ? În sfîrșit, să fie aceasta o uzanță politică de care unii chinezi superstițioși abuzează ? Iată o serie de lucruri pe care niște

străini nu le puteau descurca decât cu greutate și care nu puteau fi hotărâte în Europa.

Dominicanii au deferit problema obiceiurilor Chinei inchiziției de la Roma, în 1645. Pe baza expunerii lor, Sfântul Oficiu a interzis ceremoniile chineze, pînă în momentul în care papa va hotărî asupra lor.

Iezuiții au susținut cauza chinezilor și a practicilor acestora pe care se părea că nu le pot proscrie fără a bara pătrunderea religiei creștine într-un imperiu atît de dornic de a-și păstra obiceiurile : ei și-au prezentat argumentele. În 1656, inchiziția a îngăduit știutorilor de carte să-l venereze pe Kon-futze, iar copiilor chinezi să-și cinstească părinții, *protestînd împotriva superstiției în cazul în care aceasta exista.*

Problema rămînînd nehotărîtă, și misionarii continuînd să fie divizați, redeschiderea procesului a fost solicitată din cînd în cînd la Roma ; și totuși iezuiții care se aflau la Peking s-au făcut atît de simpatizați de împăratul Kang-hi, în calitate de matematicieni, încît acest prinț, vestit prin bunătatea și virtuțile sale, le-a îngăduit în cele din urmă să-și desfășoare activitatea de misionari și să predea în mod public învățătura creștină. Nu-i inutil să avem în vedere că împăratul acesta atît de despotic, nepot al unui cuceritor al Chinei, se afla totuși, datorită obiceiurilor, supus legilor imperiului ; că nu putea, prin simpla lui autoritate, să îngăduie creștinismul ; că era silit să se adreseze unui tribunal și că el însuși a redactat minuta a două cereri ale iezuiților. În cele din urmă, în 1692, creștinismul a fost îngăduit în China datorită doar eforturilor neobosite ale iezuiților și grație abilității lor.

La Paris există o casă înființată pentru misiunile străine. În acel moment, cîțiva preoți ai acestei misiuni se aflau în China. Papa, care trimite vicari apostolici în toate părțile așa-numite *teritorii ale necredincioșilor*, a ales pe un preot al acestei misiuni din Paris, numit

Maigrot, pentru a conduce, în calitate de vicar, această misiune în China, și i-a dat episcopatul de Conon, o mică provincie chineză în Fokien. Francezul acesta, episcop în China, a declarat nu numai că riturile respectate în cazul morților sînt superstițioase și idolatre, dar și că știutorii de carte erau atei : aceasta era părerea tuturor rigoriștilor din Franța. Aceiași oameni care s-au înverșunat împotriva lui Bayle, care l-au blamat atît de violent pentru că spusese că o societate de atei poate totuși exista, care au scris atît de mult că o astfel de organizare este cu neputință susțineau foarte liniștiți că această organizare înflorea în China sub cea mai înțeleaptă guvernare. Iezuiții au ajuns atunci în situația de a-i combate pe misionari, confrății lor, mai mult decît pe mandarini și pe popor. Ei au spus la Roma că părea destul de neconceput ca acest popor să fie în același timp și ateu și idolatru. Celor care știau carte li se reproșa faptul că nu admiteau decît materia ; în cazul acesta, era greu să invoce sufletele părinților lor și al lui Kon-futze. Unul dintre aceste reproșuri pare a-l anihila pe celălalt, cel puțin în cazul că nu pretendem că în China se admite contradictoriul, așa cum se întîmplă adeseori la noi ; numai că trebuia să fii foarte bun cunoscător al limbii și al moravurilor lor pentru a descurca această contradicție. Procesul imperiului Chinei a durat multă vreme la curtea de la Roma ; în tot acest timp, iezuiții s-au văzut atacați din toate părțile.

Unul dintre savanții lor misionari, părintele Lecomte, scrisese în cartea sa *Memorii asupra Chinei*, „că poporul acesta a păstrat în decurs de două mii de ani cunoașterea adevăratului Dumnezeu ; că au adus jertfe Creatorului în cel mai vechi templu din lume ; că în China s-au practicat cele mai pure lecții de morală, într-o vreme în care Europa se afla cufundată în eroare și în corupție“.

Grație unei istorii autentice și grație unei serii de

treizeci și șase de eclipse de soare calculate, am văzut că originile acestei națiuni urcă pînă în acea vreme în care noi fixăm de obicei potopul universal. La ei, știutorii de carte n-au avut nicicînd vreo altă religie decît adorarea unei ființe supreme. Cultul lor a fost justiția. Ei n-au putut cunoaște legile succesive pe care Dumnezeu le-a dat lui Avram, lui Moise și nici, în cele din urmă, legea desăvîrșită a lui Mesia, necunoscută atîta amar de vreme popoarelor din Apus și din Nord. E cert că Galiile, Germania, Anglia, întreg Septentrionul se aflau cufundate în idolatria cea mai barbară, într-o vreme în care tribunalul vastului imperiu al Chinei cultiva moravurile și legile, recunoscînd un singur Dumnezeu, al cărui cult simplu nu se schimbase la ei cîtuși de puțin. Adevărurile acestea evidente erau de natură să justifice felul de a se exprima al iezuitului Lecomte. Cu toate acestea, întrucît în propozițiile acestea se putea găsi vreo idee care să șocheze întrucîtva ideile primite, ele au fost atacate în cadrul Sorbonei.

Abatele Boileau, fratele lui Despréaux, un spirit nu mai puțin critic decît fratele său, și dușman și mai înverșunat al iezuiților, a denunțat în 1700 acest elogiu al chinezilor, ca pe o blasfemie. Abatele Boileau era un spirit viu și ciudat, care scria într-un mod comic lucruri serioase și îndrăznețe. El este autorul cărții despre *Flagelanți* și al altor cîtorva de aceeași speță. Spunea că le scrie pe latinește de teamă ca episcopii să nu-l cenzureze; iar Despréaux fratele lui, afirma despre el: „Dacă n-ar fi fost doctor de la Sorbona, ar fi fost doctor al comediei italiene“. Abatele Boileau s-a pronunțat cu violență împotriva iezuiților și a chinezilor și a început prin a afirma „că elogierea acestor popoare îi cutremurase creierul său de creștin“. Celelalte creiere din adunare au fost și ele cutremurate. S-au iscat o serie de discuții: un doctor, cu numele de Lesage, a fost de părere să se trimită la fața locului doisprezece confrăți

ai săi dintre cei mai robuști pentru a se lămuri asupra fondului disputei. Scena a devenit violentă; numai că Sorbona a declarat că laudele adresate chinezilor sînt false, scandaloase, cutezătoare, nelegiuite și eretice.

Cearta aceasta, care a fost pe cît de vie pe atît de puerilă, a înveninat-o pe cea în legătură cu ceremoniile; și, pînă la urmă, papa Clement al XI-lea a trimis, în anul următor, un legat în China. L-a ales pe Thomas Maillard de Tournon, patriarh titular al Antiohiei. Patriarhul a izbutit să ajungă abia în 1705 la curtea din Peking, care nici nu știuse pînă atunci că era judecată la Roma și la Paris. Ceea ce e mai absurd decît dacă republica San-Marino s-ar oferi să medieze între Imperiul turcesc și regatul Persiei.

Inițial, împăratul Kang-hi l-a primit pe patriarhul de Tournon cu multă amabilitate. Dar ne putem închipui cît a fost de surprins atunci cînd interpreții delegatului papei i-au adus la cunoștință că misionarii care predica religia lor în împărăția sa nu erau de acord cîtuși de puțin între ei și că patriarhul venise pentru a pune capăt unei dispute despre care curtea de la Peking n-auzise niciodată vorbindu-se. Legatul acesta l-a făcut să priceapă că toți misionarii, cu excepția iezuiților, osîndeau vechile uzanțe ale imperiului și că o bănuiau pe însăși maiestatea-sa chineză și pe știutorii de carte de a fi niște atei care nu admiteau decît cerul material. El a mai adăugat că exista un savant episcop de Conon, care îi va explica toate acestea în cazul că maiestatea-sa ar binevoi să-l asculte. Surpriza monarhului a devenit și mai mare cînd a aflat că în imperiul său existau episcopi. Dar nici aceea a cititorului nu trebuie să fie mai prejos văzînd că prințul acesta indulgent a împins bună-tatea pînă la a îngădui episcopului de Conon să vină să-i vorbească împotriva propriei sale religii, împotriva obiceiurilor țării sale, și împotriva lui însuși. Episcopul de Conon a fost admis în audiență. Știa foarte puțin

chinezește. Împăratul i-a cerut la început să explice cele patru caractere zăgrăvite cu aur deasupra tronului său. Maigrot n-a putut să explice decît două; dar a susținut că acele cuvinte *Kin-tien*, pe care însuși împăratul le scrisese pe tablete, nu înseamnă *adorăți-l pe stăpînul cerului*. Împăratul a avut răbdarea de a-i explica prin interpreți că exact acesta era înțelesul acestor cuvinte. A binevoit să întreprindă o lungă analiză și a justificat onorurile ce se acordau morților. Episcopul a rămas inflexibil. S-ar fi putut crede că iezuiții se bucurau de mai mult credit la curtea împăratului decît el însuși. Acesta, căruia legile îi îngăduiau să-l osîndească la moarte, s-a mulțumit să-l expulzeze. A dat ordin ca toți europenii care voiau să rămînă în sînul imperiului să vină de acum înainte și să ia de la el scrisori patente și să se supună unui examen.

Legatul de Tournon a primit ordinul de a părăsi capitala. De îndată ce a ajuns la Nanking, a dat un decret prin care condamna în mod absolut riturile Chinei cu privire la morți, și interzicea ca lumea să se servească de cuvîntul folosit de împărat pentru a înțelege *Dumnezeul din cer*.

Atunci legatul papei a fost exilat la Macao, pe care chinezii continuă să-l stăpînească, deși le îngăduie portughezilor să aibă un guvernator în această provincie. În timp ce legatul era surghiunit la Macao, papa i-a trimis bareta de cardinal; dar aceasta nu i-a servit la nimic, decît să moară în această demnitate. Și-a sfîrșit viața în 1710. Dușmanii iezuiților le-au imputat lor moartea patriarhului de Tournon. Ar fi putut să se mulțumească și să le impute doar exilul.

Diviziunile acestea, în sînul unor străini care veniseră să deprindă imperiul cu creștinismul, au discreditat religia pe care o vesteau. Ea s-a discreditat și mai mult atunci cînd curtea, acordînd și mai multă atenție cunoașterii europenilor, a aflat nu numai că misionarii

erau divizați în felul acesta, dar și că printre negustorii care soseau cu navele la Canton se aflau mai multe secte care se dușmăneau de moarte între ele.

Împăratul Kang-hi a încetat din viață în 1724¹. Era un prinț căruia îi plăceau toate artele europene. Îi fuseseră trimiși mai mulți iezuiți foarte luminați, care, datorită serviciilor lor, i-au meritat simpatia și care au obținut de la el, după cum am mai spus, permisiunea de a exercita și de a preda public creștinismul.

Cel de al patrulea fiu al său, Yung-tching, numit împărat de el, în pofida fraților săi mai mari, a pus stăpînire pe tron, fără ca aceștia să protesteze. Pietatea filială, care constituie temelia acestui imperiu, face ca în toate ordinele să constituie o crimă și un oprobriu să te plîngi de voința supremă a unui tată.

Noul împărat, Yung-tching, și-a întrecut tatăl în ceea ce privește dragostea de legi și de binele public. Nici un împărat nu a încurajat mai mult ca el agricultura. Și-a îndreptat atenția asupra acestei prime arte necesare, pînă într-acolo încît să înalțe la rangul de mandarin de gradul opt, în fiecare provincie, pe acel muncitor care va fi socotit de către magistrații din cantonul său cel mai sîrguincios, cel mai vrednic și mai cinstit om ; nu în sensul că muncitorul acela urma să-și părăsească o meserie în care izbutise, pentru a exercita slujba de judecător în care nu se pricepea ; rămînea muncitor, purtînd însă titlul de mandarin ; avea dreptul să se așeze alături de viceregele provinciei și să ia masa cu el. Numele lui stătea înscris cu litere de aur într-o sală publică. Se spune că această măsură, atît de străină de moravurile noastre și care poate că le condamnă, continuă să fie în ființă.

Prințul acesta a poruncit ca pe toată întinderea împărăției sale nimeni să nu fie executat înainte ca

¹ Împăratul a încetat din viață la sfîrșitul anului 1722 (n. ed. fr.).

procesul pentru crimă să nu fi fost revăzut, ba chiar judecat de trei ori. Cele două motivări ale unui astfel de edict sînt tot atît de demne de respectat ca și edictul însuși. Una este că trebuie să se țină seama de viața omului ; cealaltă este afecțiunea pe care un rege o dă-torează poporului său.

Împăratul a înființat mari magazine de orez în fiecare provincie, într-un spirit de economie care nu se făcea pe spinarea poporului și care prevenea pentru totdeauna foametea. Toate provinciile și-au manifestat bucuria prin noi spectacole, iar recunoștința prin arcuri de triumf pe care le-a înălțat. Printr-un edict, el a îndemnat să se înceteze cu aceste spectacole care ruinau economia recomandată de către el și a interzis să i se înalte monumente. „Atunci cînd am acordat favoruri, afirmă el într-o ordonanță adresată mandarinilor, am făcut-o nu pentru a dobîndi o vană reputație : vreau ca poporul să fie fericit ; vreau ca poporul să fie mai bun, să-și îndeplinească îndatoririle. Iată singurele monumente pe care le accept.“

Așa era acest împărat și, din nenorocire, el a fost cel care a proscris religia creștină. Iezuiții aveau deja mai multe biserici publice, ba chiar cîțiva principii din familia imperială primiseră botezul : începuseră să se nască temeri în legătură cu inovațiile funeste în imperiu. Nefericirile survenite în Japonia făceau asupra oamenilor o impresie mai puternică decît putea să facă puritatea creștinismului, în genere prea necunoscut. S-a aflat că, tocmai în acel moment, disputele care determinaseră conflicte între misionarii aparținînd diferitelor ordine duseseră la stîrpirea religiei creștine în Tonkin ; și disputele acestea, care izbucniseră cu și mai mare violență în China, au făcut ca tribunalele să fie și mai pornite împotriva celor care, venind să-și predice legea proprie, nu era de acord între ei asupra înseși acestei legi. În sfîrșit, s-a aflat că la Canton erau olandezi, sue-

dezi, danezi, englezi care, deși creștini, nu puteau fi considerați de aceeași lege cu creștinii din Macao.

Toate aceste constatări adunate la un loc au determinat tribunalul suprem al riturilor să interzică exercitarea religiei creștine. Decretul a fost dat la 10 ianuarie 1724, dar fără nici un fel de înfierare, fără a se aplica pedepse aspre, ba chiar fără nici un cuvânt jignitor la adresa misionarilor : decretul îl îndemna pe împărat să-i păstreze în continuare la Peking pe cei care-i puteau fi folositori în științele matematice. Împăratul a confirmat decretul și a ordonat, printr-un edict propriu, ca misionarii să fie expediați la Macao însoțiți de un mandarin care să aibă grijă de ei pe drum și să-i apere de orice insultă. Acestea sînt înseși cuvintele edictului.

Împăratul a păstrat la curtea sa cîțiva misionari, printre alții pe iezuitul cu numele de Parennin, al cărui elogiu l-am mai făcut, un om vestit prin cunoștințele și prin înțelepciunea firii sale, care vorbea foarte bine limba chineză și limba tătară. Era necesar nu numai ca interpret, dar și ca un excelent matematician. El este cel care s-a făcut cunoscut în țară la noi îndeosebi grație răspunsurilor înțelepte și instructive asupra științei din China la întrebările savante ale unuia dintre cei mai buni filosofi ai noștri. Călugărul acesta se bucurase de favoarea împăratului Kang-hi, și o păstra și pe cea a lui Yung-tching. Dacă cineva ar fi putut salva religia creștină, apoi acela ar fi fost el. Împreună cu alți doi iezuiți, el a obținut o audiență la un prinț, frate al împăratului, care fusese însărcinat să examineze decretul și să facă un raport asupra lui. Parennin povestește cu candoare ce i s-a răspuns. Prințul, care-i proteja pe misionari, le-a spus : „Problemele voastre mă pun în încurcătură ; am citit acuzațiile ce vi se aduc : necontenitele voastre certuri cu ceilalți europeni în legătură cu riturile Chinei v-au făcut nespus de rău. Ce ați zice dacă noi, ducîndu-ne în Europa, ne-am purta așa cum vă

purtați voi aici ? Să fim cinstiți : ați admite așa ceva ? „Era greu să răspunzi ceva la atari cuvinte. Cu toate acestea, misionarii au obținut ca prințul să vorbească împăratului în favoarea lor ; și, atunci când au fost admiși la picioarele tronului, împăratul le-a spus că-i va expulza pînă la urmă pe toți cei care-și zic misionari.

Am mai redat o dată cuvintele împăratului : „Dacă ați izbutit să-l înșelați pe tatăl meu, nu sperați că mă veți înșela și pe mine“.

În pofida ordinelor înțelepte ale împăratului, cîțiva iezuiți s-au întors mai tîrziu în taină în provinciile acestuia sub domnia succesorului celebrului Yung-tching ; au fost condamnați la moarte pentru a fi violat în mod deschis legile imperiului. În acest fel îi executăm și noi în Franța pe predicatorii hughenoți care vin în țară pentru a-i aduna pe oameni, în pofida ordinelor regelui. Ardoarea aceasta de a face prozești este una din maladiile specifice climatului nostru, așa cum am mai avut ocazia să observăm ; ea a fost totdeauna necunoscută în Asia continentală. Niciînd popoarele acestea nu au trimis misionari în Europa și națiunile noastre sînt singurele care au vrut să ducă opiniile lor, asemeni comerțului, pînă la cele două capete ale lumii.

Ba încă iezuiții au făcut să fie uciși mai mulți chinezi și îndeosebi pe cei doi prinți de sînge care le erau favorabili. Oare nu era o nenorocire faptul că au venit de la capătul lumii pentru a tulbura familia imperială și a face ca doi prinți să piară de cea mai grea osîndă ? Iezuiții și-au închipuit că vor cîștiga stima Europei pretinzînd că Dumnezeu se declarase de partea lor și că făcuse să apară în văzduh, pe cerul Chinei, patru cruci ! Au pus să se graveze figura acestor cruci în cartea lor *Scrisori educative și interesante* ; numai că dacă Dumnezeu ar fi vrut ca imperiul chinez să devină creștin, s-ar fi mulțumit el oare să așeze niște cruci în văzduh ? Nu cumva le-ar fi așezat în inimile chinezilor ?

CUPRINS

SECOLUL LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

<i>Capitolul al XXI-lea.</i> Urmările insucceselor Franței și ale Spaniei. Ludovic al XIV-lea își trimite în zadar principalul ministru pentru a cere pace.	
Bătălia de la Malplaquet pierdută etc. : † : :	7
<i>Capitolul al XXII-lea.</i> Ludovic al XIV-lea continuă să ceară pace și să se apere. Ducele de Vendôme îl întărește pe regele Spaniei pe tron	32
<i>Capitolul al XXIII-lea.</i> Victoria mareșalului de Villars la Denain. Restabilirea situației. Pacea finală	44
<i>Capitolul al XXIV-lea.</i> Tabloul Europei de la pacea de la Utrecht până la moartea lui Ludovic al XIV-lea	58
<i>Capitolul al XXV-lea.</i> Amănunte și anecdote din timpul domniei lui Ludovic al XIV-lea	63
<i>Capitolul al XXVI-lea.</i> Urmare la capitolul de amănunte și anecdote	94
<i>Capitolul al XXVII-lea.</i> Urmare la capitolul de amănunte și anecdote	116
<i>Capitolul al XXVIII-lea.</i> Urmare la capitolul de anecdote	137
<i>Capitolul al XXIX-lea.</i> Guvernarea interioară. Justiția. Comerțul. Poliția. Legile. Disciplina militară. Marina etc.	158

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025

